

HOLMI

XI. évfolyam 6. szám

1999. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Filip David–Mirko Kovač*: Leveleskönyv 1992–1995
(*Radics Viktória fordításában*
és fordítói előhangjával) • 679
- Rába György*: Farkaslegenda • 712
Oktalan oknyomozás • 712
Egy igen és több nem • 713
- Ottlik Géza*: Továbbélők (III) • 713
- Esterházy Péter*: Who 's who? – 1764. április 3. • 732
- Orbán Ottó*: Töredék az elnémulásról • 733
- Magyar László András*: Az áldozat • 733
- Csengery Kristóf*: Tavaszi halászat • 739
- Lackfi János*: Fogyatkozások • 741
Bájos bagatell • 742
- Térey János*: Gyémánttengely • 742
Szerény javaslat • 743
- Határ Győző*: Shangri-La • 744
- Kun Árpád*: Égi-földi párbeszéd • 747
- Németh László Sándor*: A házi szövetség felbontása, avagy
Pálóczi Horváth Ádám házassági
bontóperének rövid summázata • 748
- Bartos Tibor*: Egymást magyarázó szavak
és fordulatok tára (III) • 754
- Tandori Dezső*: Társas nappali kiakadás • 766

FIGYELŐ

- Somlyó György*: Egy harmadik kiadás
(Szentkuthy Miklós: Divertimento) • 772
- Ferencz Győző*: Rába György vershangjai
(Rába György: A vonakodó Cethal) • 774
- Bazsányi Sándor*: „Bezzeg a tenger!” (Kántor Péter:
Búcsú és megérkezés) • 779
- Vörös István–Schein Gábor*: Két bírálat egy könyvről (Kun Árpád:
Medárdus énekel) • 781
- Bori Erzsébet*: Szerelemhiány (Dalos György: Vendég
a jövőből) • 785
- Vattamány Gyula*: „...Hittem, azért szóltam...”
(Rugási Gyula: Epheszoszi történet) • 789
- A Holmi* postájából
- Vajda Károly*: Ontikus kritika és ontológiai krízis • 792
- Olay Csaba*: Megjegyzések Kisbali László
hermeneutikatanulmányához • 801

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Filip David–Mirko Kovač:

LEVELESKÖNYV 1992–1995

Fordítói előhang

Régóta nem téma az irodalomban, hogy mit csináljon, mit tehet az író háborús és destruktív körülmények közepette, hogyan viszonyuljon az embertelen eseményekhez, a társadalomban tomboló gonoszsághoz, igazságtalansághoz, hazugsághoz. A tomboló ostobasághoz. Hogyan ne romoljon bele, hogy is álljon ellen. Nem téma az irodalom etikai funkciója sem. Két szerb író azonban, Filip David és Mirko Kovač az újabb délszláv háború során direkt és indirekt módon feltette ezeket a kérdéseket, melyeket békésebb felszínű tájakon, talán némiképp elbizakodottan, lesodortak az íróasztalokról. Voltak olyan szerb, horvát, szlovén és bosnyák írók és költők szép számmal, akik nem tették fel ezeket a kérdéseket, hanem cselekedtek, és a közszellemhez igazodva, sőt azt inspirálva, akarva vagy akaratlanul kiszolgálták a hatalmat, kiszolgálták a közönséget (a népet), mely hálásan fogadta a politikai és kulturális divat szárnyán belebegő motívumokat. A háború során, előtte és utána a nacionalista, fasisztoid, rasszista, xenofóbiás, kevésbé kifejtett formájában szimplán korlátolt, buta és alpári gondolkodásmód aratott az irodalmi berkekben is. A Szerb Írószövetség hírhedt épülete, melyet az utcáról, ahol van, röviden csak Francuska 7-ként emlegetnek, közpénzen melegített fészke volt a rosszindulatú, beszűkült gondolkodásnak. Nem volt ez másként Horvátországban sem, ahol a hivatalos nacionalista kurzussal szembeszegülő írók, értelmiségiek még kevésbé juthattak szóhoz, mint Belgrádban, és jobbjára csak a *Feral Tri-*

bune című, hányatott sorsú, radikálisan ellenzéki lapban publikáltak.

Mirko Kovač (1938)¹ belgrádi író (volt), de sohasem szerette szerb írónak nevezni magát – a „jugoszláv” jelző sokkal jobban megfelelt neki –, mert Hercegovinában született, olyan régióban és olyan családban, ahol összefonódnak a különböző vallások és nációk. Már a békeidőkben is a bögyében volt mindenféle, még az ártatlan formában megnyilatkozó nacionalizmus is. Habár a legszebben és sokat írt szülőföldjéről, annak „hegyi” embereiről, vallásáról, történelméről, ezt olyan formában, olyan stílusban tette, hogy a népies, azaz a „valóságirodalom” hivatalos és nem hivatalos képviselői még jobban utálták, mint egyes, a világtól elrugaskodott avantgárdokat. A hatvanas-hetvenes években Filip Daviddal, Danilo Kišsel és Borislav Pekićtyel a belgrádi irodalmi élet fenegyerekei, az „utolsó bohémek” közé tartozott; mindegyiküknek meggyűlt a baja a „kultúrunkásokkal”, azaz a korabeli irodalmi hatalommal. A hetvenes évek vége felé Kiš BORISZ DAVIDOVICS SÍREMLÉKE című regénye füstös irodalmi vitát robbantott ki, melynek során a kényelmes pozícióban lévő író és kritikus kollégák a plágium, vagyis a tolvajlás vádjával akarták erkölcsileg megsemmisíteni Kišt. Támadás közben kifejtették avitt, értetlen, a hatalmi elvárásokhoz igazodó irodalmi nézeteiket. Kišt a kétségbeesés szélére sodorták, ami végül energikus, pengeéles visszavágáshoz vezetett: Danilo Kiš megírta ANATÓMIAI LECKE című könyvét,² azaz könyvnyi vita-

iratát, melyben leszámolt a provinciális, szervilis és agresszív gondolkodásmóddal meg az ostoba irodalmi nézetekkel. Mirko Kovač ebben az irodalmi és világnézeti csatában ama kevesek közé tartozott, akik – a saját hasznukra nem gondolva – Kis mellé álltak, és egy sor cikkel keltek védelmére. Azoknak a (kommunista) irodalmároknak a többsége, akik akkoriban Kis támadói közé tartoztak, a nyolcvanas évek végén a nacionalista háborús uszítók között találta magát.

Mirko Kovač pedig a határozottan antinacionalista, Milošević-ellenes, háborúellenes belgrádi értelmiségiek között találta magát, jobban mondva a szembezállás mellett döntött, habár eladdig egyáltalán nem tartozott a „politikailag angazsált” írók közé, mert nem érdekelte a politika; mindig a politika mutatott rosszhiszemű érdeklődést iránta. 1990-től azonban részt vett a demokratikus megmozdulásokban, és ezzel kihívta maga ellen a média és az új, nemzeti vonal iránt belelkesedett kollégák gyűlöletét. Intrikák és heccelések sorozata után aztán egy nyilvános, demokrata gyűlésen betörték a fejét. A fizikai fájdalomon kívül Kovačot a fortyogó gyűlölet hökkentette meg: még az orvos is, aki ellátta a sebeit, a fülébe sziszegte, hogy mennyire utálja liberális nézeteit, vele együtt. Kovač, aki szerette a régi, kozmopolita Belgrádot, egyre jobban elborzadt a városban hódító primitív, militáns sovinizmustól, ami egyaránt érezhető volt a lakótelepen, az utcán meg a pálfordulást megelőző, az új eszméktől felpeszdult régi barátok és kollégák körében. Végül úgy döntött, hogy nem él ott tovább, és áttelepült Horvátországba, pontosabban egy tenger melléki, isztriai kisvárosba, Rovinjba, mely mindig híres volt toleranciájáról, művészetpártolásáról, kellemes hangulatáról. Habár Isztria többnemzetiségű, barátságos vidék, Kovač mégis csöbörből vödör-

be esett, mert a horvát nacionalizmus hasonlóképp fojtogatta, mint a szerb. De itt legalább nem törték be a fejét. Kovač, mintha még a szerb nyelvtől is elment volna a kedve, horvátul kezdett el írni (az eltérés a két nyelv közt árnyalatnyi), és újra megtalálta gyermekkori, hercegovinai nyelvjárásának ízeit. Egyébként azonban nem tett engedményeket a horvát követelményeknek, elzárkózott a zágrábi irodalmi berkektől, az ellenzéki, kimondottan Tudjman-ellenes *Feral Tribune* munkatársául szegődött, és miközben a nagyvilágban az egyik legtöbbet fordított délszláv íróvá vált, Horvátországban marginalizálódott, mi több, amikor szóvá tette a szerb és a horvát nacionalista rezsim hasonlóságait, hálátlanak és árulónak mondták.

Filip David (1940)³ zsidó származású belgrádi szerb író, aki anyanyelve, kultúrája, életrajza révén szerb írónak tudja és vallja magát, és zsidóságából sosem csinált ügyet, csak borgesien fantasztikus novelláiban tűnik fel sok motívum a héber mitológiából és a zsidó történelemből. A fent említett baráti körben (Kis, Pekić – akik meghaltak –, Kovač és David) ő volt a legvisszahúzóbb és legdisztináltabb, alkatához nem illettek a feltűnő gesztusok. A háború idején mégis úgy döntött, hogy fel kell emelnie a szavát, sőt fel kell csattannia: publicisztikájával, esszéivel a Milošević-rezsim egyik leghatározottabb kritikusává vált. Bekapcsolódott a független szakszervezetek és a demokrata, antinacionalista „Belgrádi kör” szellemi tevékenységébe. Ezért kirúgták munkahelyéről, a belgrádi televízióból, ahol dramaturgként, forgatókönyvíróként, szerkesztőként dolgozott. Vállalta a szegénységet. Mint szépíró, továbbra is ezoterikus-fantasztikus elbeszéléseket ír.

Mirko Kovačcsal való baráti levelezésük régi műfajt elevenít fel: az írói episz-

tolát. Szerbiából Horvátországba nincs átjárás, a telefonvonalak sokáig nem működtek, nem is a beszélve a korszerűbb technikákról. A levelezés négyévnyi anyaga – melyből kis válogatást közlünk – előbb részben a *Feral Tribune*-ben jelent meg Splitben, majd könyv alakban a lap kiadásában.⁴

Az írói episztola: magánlevél és valami-vel több. Az írói levelezésből pedig kiderül, hogy ahol akár csak ketten vannak írók a javából, irodalmi élet már ott is van. Mégpedig sokkal színvonalasabb, elmélyültebb, igazabb, mint némely folyóiratban és médiában. A jugoszláv irodalmi élethez mindig szervesen hozzátartozott az irodalmon kívüli világra való írói – tehát fokozottan felelősségteljes és/vagy fokozottan szellemes – reflexió. A rájuk szakadt agresszív butaságban és nyomorúságban ez a két író úgy érezte, hogy emberi érzéseiken túl a hivatásuk is kötelezi őket bizonyos alapvetőnek tekintett értékek, értékteremtő elvek, erények védelmére (mint amilyen az önálló gondolkodás, a becsület, a kitartás, a „másik” nembántásán alapuló erkölcs, mely azonban magában foglalja az akár szigorú kritikát, a nyitottság, a másik embernek és teljesítményének mindenféle – nemzeti, nemi, faji, párti – hovatartozástól független felbecslése, a dialógusra való készség stb.). A höldeklini kérdést, hogy van-e mérték a földön, melyre a költő azt válaszolta, hogy hiába óhajtja, nem találja, ezek a szerb írók szüntelen forgatták, és úgy találták, hogy a mérték kialakítása-reviziója, őrzése és vizsgálata a szavakból – mégpedig elsősorban az írói szavakból – szüntelen képződő-felbomló-újraformálódó, fikatív szellemi világ elévülhetetlen és hagyomány megszabta feladata. Egy ember belétörök az ilyen horderejű, magányos szellemi munkába, de ha legalább ketten vannak...

Jegyzetek

1. 1938-ban született egy hercegovinai faluban. Első kötetének (GUBILISTE [VESZTŐHELY], 1962) „sötét vilásképe” miatt politikai hajszát indítottak ellene. 1965-ben jelent meg *MOJA SESTRA ELIDA* (NŐVÉREM, ELIDA), 1971-ben *ŽIVOTOPIS MALVINE TRIFKOVIĆ* (MALVINA TRIFKOVIĆ ÖNÉLETIRÁSA, *Átváltások*, 1996/5., 6., R. V. fordítása) című kisregénye, melyet számos nyelvre lefordítottak, Franciaországban és Svédországban több kiadást is megért, a svéd PEN-központ Tucholsky-díjjal jutalmazta. *RANE LUKE MESTREVIĆ* (LUKA MESTREVIĆ SEBEI) című novelláskötetért 1971-ben Jugoszláviában irodalmi díjban részesítették, amit két év múlva, mint a „fekete hullám” képviselőjétől, megvontak tőle, a könyvet pedig kivonták a könyvesboltokból meg a könyvtárakból, majd 1980-ban ismét kiadták és díjazták. *VRATA OD UTROBE* (AMÉH KAPUJA) című regényét 1978-ban Belgrádban az év könyvének kiáltották ki, és több díjjal jutalmazták. Ezt követi az *UVOD U DRUGI ŽIVOT* (BEVEZETÉS A MÁSIK ÉLETBE, Magvető, 1989, R. V. fordítása) című formabontó regény, majd az *EVROPSKA TRULEŽ* (EURÓPAI KÖLTÉSROTHADÁS, Forum, Újvidék, 1987, Borbély János fordítása) című esszékötet, mely szintén elismerést nyert. 1987-ben jelenik meg *NEBESKI ZARUČNICI* (MENNYEI JEGYESEK, Forum, Újvidék, 1988, Borbély János fordítása) című, külföldön is méltányolt novelláskötete. 1995-ben Szarajevóban adta ki *KRISTALNE REŠETKE* (KRISTÁLYRÁCSOK, részletek olvashatók belőle az *Ex Symposion* 1997. 15–16. számában, R. V. fordításában) című, a hatvanas-hetvenes évekre emlékező regényét. Ugyanebben az évben lát napvilágot *BODEŽ U SRCU* (TÖVIS A SZÍVBEN) címmel pulicisztikai írásainak gyűjteménye Belgrádban, majd 1977-ben Szarajevóban *CVJETANJE MASE* (A TÖMEG VIRÁGZÁSA) címmel újabb publicisztikai esszéi. 1990-ben Szarajevóban megjelennek *VÁLOGATOTT MŰVEI* hat kötetben, melyek nagy része elég a háború első napjaiban. 1995-ben Herder-díjjal jutalmazták.
2. A könyv nemrég jelent meg magyar fordításban a Palatinus Kiadónál.
3. Kragujevacon született, 1964-ben jelent meg *BUNAR U ŠUMI* (ERDEI KÚT), 1969-ben

ZAPISI O STVRANOM I NESTVARNOM (FELJEGYZÉSEK A VALÓSRÓL ÉS A VALÓTLANRÓL), 1987-ben PRINC VATRE (ATÚZ HERCEGE) című novelláskötete. Mindháromért elismerésekben részesítették. 1995-ben Szarajevóban jelent meg HODOČASNICI NEBA I ZEMLJE (ÉG ÉS FÖLD ZARÁNDOKAI. EX-könyvek 1, Veszprém, 1995, Rajslj Emese fordítása) című, első és eddig egyetlen regénye. FRAGMENTI IZ MRAČNIH

VREMENA (FRAGMENTUMOK A SÖTÉT IDŐKBŐL), illetve JESMO LI ČUDOVISTA (SZÖRNYETEGEK VAGYUNK-E) címmel Belgrádban, illetve Szarajevóban háborús publicisztikai esszéi is napvilágot láttak.

4. Filip David–Mirko Kovač: KNJIGA PISAMA 1992–1995. *Feral Tribune*, Split, 1998.

Radics Viktória

Rovinj, 92. II. 16.

Kedves Filip!

Már két hónapja, hogy száműzetésben vagyunk. Nem nagy idő, számomra mégis egy örökkévalóság, mert nem tudtam írni, s ha elővettem a jegyzeteimet meg a naplót, még rosszabb lett. Eszembe jutott Gombrowicz, aki egyszer azt mondta, hogy illetlenség naplót vezetni és élő személyeket belekeverni az irodalomba – holott ő maga hatalmas naplófolyamot írt; háromkötetnyi kitűnő irodalom. Írói kezem már régóta reszket; benső harmónia híján nem tudok írni, az pedig most luxus. Bennem és körülöttem túl sok a görcs, az irodalom pedig könnyedség és öröm, még akkor is, ha mély metafizikával foglalkozik. Most azonban a saját alakmásommal szembesültem; igaz, hogy semmit, egyetlen vonásomat sem ismerem fel, de sikerül minden repedést kitapintani magamon. Amióta itt vagyok, csak a tapintásérzékelem működik, minden más tompa.

Az óvárosban lakom (nem tudom, mennyire ismered Rovinj), de ez nem az emlékeimben vagy a képzeletemben élő szépséges városka, már nem kellemes üdülőhely; minden elhanyagolt, málladozó, úgyhogy néha úgy tűnik, hogy csak hozzáadtuk az életünket ehhez az általános tönkremenetelhez és rothadáshoz. A bérelt lakás hideg, Isztrián egyébként is kemény a tél; amióta itt vagyok, szüntelenül reszketek, már nem is tudom, vajon ezt a fagyot a lelki békétlenség tele okozza-e, vagy metafizikai reszketés fog-e el, szorongás minden eljövendőtől meg elmúlttól. Ez a bérelt lakás kis vajdasági vacok a mediterráneumban, legalábbis ami a belső berendezést illeti. Sok itt a régiség, sok a holmi; az utóbbi években menekülök a tárgyaktól, már nem lelem élvezetemet a régiségek illatában és patinájában. Azelőtt a zimonyi bolhapiacra zajlott a vasárnap-i rituálém.

E két hónap alatt mást se tettem, csak egy pontot kerestem, melyre ráfűggeszthetem a tekintetem; ez többnyire sikerült, és olyankor úgy éreztem magam, mint a kulcsár az üresség ajtaja előtt. Megpróbáltam olvasni, először Klaus Mann *Fordulópontját*, amit az útra adott nekem, de kedvetlenül lapozgattam, nem tudtam elmélyülni ebben a ragyogóan megírt könyvben; vissza fogom adni, ha egyáltalán felgyógyulok. Mire eljutottam az összeszedettség határáig, hirtelen fölharsantak a repülő, és vijjogni kezdtek a légoptalmi szirénák, gyerekek és asszonyok sikoltoztak páni félelmükben, a városi óvóhely felé menekülve. Be kellett csukni a zsalut, és villanyt oltani, ami tökéletesen megfelelt nekem; ezekben a pillanatokban a sötétség volt a szövetségese.

Aznap, amikor bombázták a kis városi röpteret – úgy karácsony körül –, és amikor két rakéta eltalált egy kis halászhajót a Limi-csatornán, én úton voltam, rent-a-car

autóban ültem, és hallottam a rakéta kísérteties süvítését. Olyan közel repült el, hogy azt hittem, lesodor az úttestről. Azóta „szántszándékkal fölriadok a történelmi káosz-ból”, ahogy Joyce mondaná, egyre gyakrabban úgy, mint valami megbolondult irodalmi hős, önjelölt felügyelő, aki nap mint nap bejárja az isztriai városokat, hogy ellenőrizze a műemlékek védettségét. Az UNESCO jelvényei az értékes objektumokon és épületeken jó célpontul szolgálhattak az új barbarizmus szolgálatában álló pilótáknak.

Nyár óta azt hírelik a jugoszláv néphadsereg berkeiből, hogy minden szép várost le fognak rombolni. Nem üres fenyegetőzés volt; a barbárság igazi arca bosszúszomjasan fordul minden szép felé. Tavaly az augusztust és szeptember első felét itt töltöttem Rovinjban, közös barátunk, S. S. házában, és összeroppantam, amikor láttam a felvételeket a šibeniki Szent Jakab-templom vad bombázásáról. Aztán Klagenfurton keresztül visszatértem Belgrádba, ahol egy ismerősöm, egy kni költő levele várt, aki rövid lírai vallomása után kibökte: „Basszuk meg *szép hazánkat*,* ahol érjük!” Ez is a „nyilvános szórakozássá” fajuló barbár kegyetlenséget példázza. És még élvezetet is lelnek a barbárságban.

Egy zavaros fejű belgrádi alak, aki régóta tekereg errefelé, egy képkereskedő, gyakran elébem állt az utcán, és félelmetes szóáradattal tárta elem katasztrofista vízióit. Mindig úgy kezdte, hogy „biztosan tudom”, aztán bizalmasan közölte velem, hogy a pulai arénát egy halom fölösleges kővé fogják változtatni, Rovinj óvárosához pedig elég lesz két „kandisznó”, mert az épületek mind egymásra támaszkodnak, és úgy dőlnek majd össze, mint a kártyavár. Nem tudom, kárörömmel mondta-e; az arca mindig olyan volt, mint egy maszka, mosolya, akár egy bevágás, mint egy megkövült grimasz, de hangjában volt bizonyos kéj arra vonatkozóan, hogy mi vár ránk, ha elér bennünket a barbár invázió. A barbarizmus fővonásai közé tartozik, hogy eliminál minden részvétet, és semmi jelentőséget nem tulajdonít a szenvedésnek.

Nem tudom, megkaptad-e a Bécsből küldött lapunkat; sok aláírás és üdvözet volt rajta ismerősöktől és ismeretlenektől. Január második felében, egészen február 7-ig úton voltunk; néhány napot Bécsben töltöttünk, aztán Frankfurtba mentünk; Boba testvérénél van ott egy jó kis lakhelyünk. Bécsben találkozunk Lordannal, volt egy már-már részeg esténk, nem is annyira a bortól, inkább az érzelmkitörésektől rúgtunk be. Valahol Bécs külvárosában találkoztunk, egy régi, elhanyagolt épület teljesen romos lakásában. Azt hiszem, hogy ez a lyuk Lordan bécsi szállása. Tarka társaság gyűlt össze szerencsétlen exhazánk minden szegletéből, mindenki beszállt némi pénzzel, hogy italt vehessünk. Ilyen különféle nemzetiségű emberekből álló kis csoportok már csak vándorúton verődnek össze. Vesztés emberek ezek, akik hangoztatják a szenvedésüket meg a leegyszerűsített nosztalgiájukat, és be akarják bizonyítani azt, ami már senkit sem érdekel: hogy bár különbözők vagyunk, mégis együtt tudunk lenni. Az ilyen szeánszokon legerősebb érv gyanánt a „népek és nemzetiségek” síró-nevető nótái szolgálnak. Két fiatal vajdasági magyar katonaszökevény cigány románcokat énekelt, egy szerb meg mindenféle dalmát népdalt. Késő éjjel mi ketten taxit rendeltünk, és hamarosan az Ambassador Hotelben találtuk magunkat, ahova Cano szállásolt el bennünket, mint vendégeit. Ezek a végletek, a sötétség meg világosság, a pompa meg nyomor e váltakozásai izgalmas irodalmi motivációk – szemmel láthatóan engem az bűvöl el, ami szemmel látható! Egy órán belül Lordan tanyája meg ez az előkelő szoba, melyben 270 dollár egy éjszaka. Néha úgy érzem, hogy minden merő ellenté-

* „Szép hazánk”-nak (*lijepa naša*) a horvátok becézik Horvátországot.

tekből áll. Még az a részlet is ellentmondásos, hogy az Ambassadorban, ebben a pompás szállodában már húsz éve egy cetinjei crnogorác a liftboy.

Egy héttel ezelőtt meghívást kaptam Párizsból a *Malvina* könyvbemutatójára. A fordítást a Rivages Kiadó jelentette meg. Haboztam és elutasítottam a meghívást, azzal, hogy teljesen közömbösen hagy a könyv megjelenése, semminek sem tudok örülni. Az „érveim” ellentétes reakciót váltottak ki; a kiadó győzködött, hogy mindenképpen menjek el, mert Párizs minden fájdalmat sikeresen gyógyít. Pascale kitartó volt, mindennap bátorított, és megpróbált kihúzni az egyre mélyülő válságokból. Sehogy sem bírtam tudatosítani, hogy ilyen mélyen belevájtam a saját húsomba; még volt bennem némi remény, hogy Rovinjban csupán egy menedékhelyre találtam, és a történelmi robajlás után visszatérek önmagamhoz, ámde minden jel arra mutat, hogy ez a változás végérvényes.

Végül aztán Ljubljánában lefoglaltam a repülőjegyet, e hó 23-án Párizsban leszek, valószínűleg még mielőtt ez a levél Belgrádba ér, ha egyáltalán odaér. Ha elvész, megvan a számítógépemben; egyszer majd kézbesítem neked.

Szívélyes üdvözlöt Verának, Hanának és Danielnek.

A te Kovačod

Belgrád, 1992. II. 26.

Kedves Mirko!

A leveled mégis megérkezett, s ilyen körülmények között ez kész csoda. Vajon megtörténik-e még egy csoda: megérkezik-e az én leveled is Rovinjba? Vajon addigra Rovinjban leszel-e vagy Párizsban? Most a világ két különböző sarkán vagyunk, talán két különböző időbeli és térbeli dimenzióban. Mindenki azt mondja, hogy a világban már nincsenek határok, miközben mi sok mindenben a középkorba térünk vissza, egy klausztrófóbiás, tilosokkal szabdaltna provinciába. Mindenben szükeket szenvedünk – észből van a legkevesebb. Habár sokszor szóba jött ez a változat, mégis váratlanul, hirtelen ért, hogy Bobával elmentetek. Beszélgetéseink során inkább valamiféle *benső* menedékhely lehetőségét kerestük, olyan helyet, mely földrajzilag nem létezik ugyan, ámde mibennünk megvan, ahova félrevonulhatunk az érthetetlen hangzavar és dührohalmok, a primitivizmus és az alantas szenvedélyek kitörései elől. S akkor ez a váratlan távozás! Búcsú nélkül, szinte titokban, a Slavijáról autóbusszal a bizonytalanságba. Ez valóban fordulópont. Vajon nekünk, akik maradunk, szegyenre ad okot, hogy maradtunk? A sötétség kitört a mélységekből. Hova legyünk ebben a sötétben? Körülöttünk nagy a lárma, s nekem borsószik a hátam attól, hogy szörnyű, süket kor vár ránk, ahol senki senkit nem hall meg többé, ahol az erőszak és a gyűlölet hatalmas árnyék-ként borul életünk fölé; minden arra vall, hogy sokáig, nagyon sokáig kell ebben az árnyékban élnünk.

Néhányszor meglátogattam Djilast.* Mint tudod, közeli szomszédok vagyunk. Az erkélyről egyenesen az ablakába látok. Minden este látom őt az íróasztalánál, papírok fölé hajolva. A nagy asztalon könyvek tornyosulnak. Ír, olvas. Bele az éjszakába. Egyre ritkábban megy ki a házból, s néha megkér, hogy egy-egy szövegét vigyem el a megfelelő címre. Hallatlan borzalmakat lát előre, ha Boszniában kitör a háború. A szlové-

* Milovan Djilas (1911–1995) jugoszláv politikus. Magyarul megjelent könyve: BESZÉLGETÉSEK SZTÁLINNAL. Magvető, 1992.

niai és horvátországi háború, mondja, csak egy lehetséges hatalmas katasztrófa nyitánya. Boszniában minden össze van vegyülve: népek, területek, vallások, mégpedig olyan mélyen és olyan alaposan, hogy minden erőszakos szétválás és minden fegyveres összetűzés csak bonyolítja a dolgot, és nem old meg semmit. Ha Boszniában kitör a háború, az reménytelen, kegyetlen és hosszú lesz. Azokat, akik ügyet sem vetve a rettenetes következményekre, belebocsátkoznak a háborús kalandokba, eleve bűnözőknek lehet nyilvánítani!

Terveim szerint a *Zarándokok*at nyár végéig befejezem, aztán majd elviszem Gavrilónak Szarajevóba, és megbeszéljük a részleteket. A két évvel ezelőtti szerződésben nagyjából ebben a határidőben állapodtunk meg. A regény voltaképpen összefonódó elbeszélések füzére. Néhány történetet még nem fejeztem be, és a vége is nyitott még. Időközben megpróbáltam egy kisregényt írni a mi valóságunkról. A regény 1991. március 9-én kezdődik, a tünemények leírásával (szemtanú voltam, a Téren, a fő események közvetlen közelében tartózkodtam), és valahol a csatatéren folytatódik, a katonai és félkatonai alakulatok teljes káoszában, iszonyú gonosztettek, nagy szenvedések közepette. Újraolvastam Barbusse *A tűzét* és Céline *Utazás az éjszaka mélyére* c. regényét, mert klasszikus, háborúellenes fabulára törekedtem. Megírtam kilenc fejezetet – és semmi. Eldobtam az egészet, és a bő száz oldalból létrejött egy novella, melyet beillesztettem a *Zarándokok* elbeszélései közé, szinte rá sem lehet ismerni. Folyton Tournier *Rémkirálya* jár az eszemben; lehet, hogy csak képzelem, mert régen olvastam a regényt, de úgy emlékszem, hogy ez a mű a példája annak, hogyan lehet szokatlan, bizarr és mégis igaz történeteket írni. Az írásban, és azt hiszem, egyetértesz velem, az a fontos, hogy különleges nézőpontot találjon az ember, és meg legyen győződve afelől, hogy, mint Singer mondja, azt a történetet rajta kívül senki más nem tudná megírni, ugyanakkor az olvasók a magukénak érezhessék. Én arra törekedtem, hogy úgy írjam le az eseményeket, ahogy megtörténtek, s ezzel „elárultam” az irodalmat meg önmagamat is, mert nem elég csupán az élet hű és hiteles jegyzőkönyvvezetőjének lenni. Az az újságírók dolga.

Vajon az írás ezekben a sötét időkben a valóságtól való meneküléssé vált, szükségletté, vigasszá vagy a valósággal való egyetlen hiteles számvetéssé? Bizonyára mind ebből van benne valami. Hiszen jól tudjuk, hogy az irodalmi művek, melyekben összekeveredik fikció és valóság, hitelesebb és megbízhatóbb források egy-egy kor megértéséhez, mint az összes részletes és elemző újságírói jelentés.

Hogyan tovább, hogy lehet fönnmaradni a teljes értetlenség közepette, néhány azonos gondolkodású, lassan kétségbeesetté váló emberrel? Nálam mindig váltakozik a *forró-jéghideg*. Az undortól a lázadásig. Mégis, kétségtelenül: csak az ellenállás egészséges, ellenállás az örülettel, a butasággal, a tompasággal, a közömbösséggel szemben. Nem tudom, ebben a pillanatban te voltaképpen mit érzel. Gondolsz-e erre, ami itt van? Vigasztal-e, hogy a közelben, autóval egy-két órányira,* ott egy más, másmilyen világ, vagy mindez csak tarka hazugság?

Sok kérdés szegeződik nekünk, melyekre nehezen adható megbízható válasz. És hol van mindebben a mi személyes életünk, az a rengeteg apróság meg a nagy gondok, mindaz, ami kizárólag a mi ügyünk, mégis az életet jelenti nekünk? Szorongva gondolok gyermekeim jövőjére. Ők is érzik ezt a nyugtalanságot, ezt „a hasadást az idő-

* Mármint Olaszországban.

ben”. Hana még nem egészen nagykorú, de az ő nemzedéke máris megvetéssel és teljes elutasítással beszél erről a mi valóságunkról. Daniel, aki látszólag apolitikus, tavaly csatlakozott az egyetemistákhoz,* s valószínűleg következő alkalommal is így tesz, ha egyáltalán lesz következő alkalom. Ha a felnőttekben nem is, gyermekeinkben csírázik a lázadás magja. Az igazi fordulat csak tőlük várható. De hogy sor kerül-e erre, az nem tudható. A történelem teli van megghiúsult reményekkel és elszalasztott alkalmakkal. Miként valamennyiünk élete. A demagógia, a hazugságok, a csalások és a manipulációk megfojtják a valódi változások iránti őszinte vágyat. Egyszer a gyerekek is felnőnek, és a lázadás átváltozik konformizmussá. Vannak éjszakák, amikor nem bírok aludni a rossz, nyomasztó gondolatoktól. Vajon mindezek után elfogadhatjuk-e azt az élettényt, hogy gyakran tehetetlenek vagyunk, nemcsak a jövő, hanem a jelen előtt is? Úgy érzem, hogy nincs jogunk feladni. Mégis, mit tegyünk, hogy ne következzen be?

Sok üdvözet neked és Bobának. Jelentkezz!

F.

Rovigno, 1992. IV. 11.

Kedves Filip!

Most Isztria az én kalickám; igaz, csak mozgásomban vagyok korlátozva, a képzeletem szabad. Nem mondhatom, hogy elítélt vagyok; végső soron én választottam ezt. Innen délre és keletre háború van, nyugaton a helyzet változatlan, minek siránkoznék, amíg le tudok ülni egy sziklára, s bámulni a nyílt tengert vagy békésen elszenderedni. Nincs is kedvem utazni, habár szívesen elugrok Velencébe vagy Triesztbe; amikor rám jön a szellemi bágyadtság, jót tesz a kiruccanás. Most mégis bizakodom, hogy meg vannak számlálva rabságom napjai; a rovinji rendőrségen megigérték, hogy meghosszabbítják a tartózkodási engedélyemet, sőt azt állítják, hogy a horvát törvények szerint, ha a házastárs horvát, meg lehet kapni az állampolgárságot, vagyis a „domovnicát”, ahogy ezt a papírt errefelé hívják. Ki gondolta volna, hogy egyszer még hasznomra válik, hogy Boba horvát; haszontalan véletlennek tartottam ezt, de remélem, hogy ez nem változtat a *nemzeti* ügygel szembeni álláspontomon; habár bizonyos árnyalatairól mindig lehet beszélni, legalábbis addig a határig, amíg a nemzet ügye undorítóvá nem válik. Azt olvastam valahol, hogy Pasolini a *nazionalità* rovatba mindig ugyanazt írta: *szégyellem, hogy olasz vagyok*. A kis népeknél ilyesmi elképzelhetetlen; náluk az értelmiségi büszkélkedik a nemzeti érzésével, főleg, ha megbolondította a politika, és a nemzet bajnokai gonosztetteikről ismeretlenek fel.

Ha sehova sem mehetek innét, akkor nekivágok – nem a tengernek, hanem Isztria legbensejének, ami nekem olyan, mintha hazalátogatnék. Egy idevalósi srác, Brajović, egyébként belevaló crnogorác, néha ideadja az autóját, hogy elmehessek valami távolabbi zugba, ahol elábrándozom egy szikla vagy egy kút mellett, vagy szót váltok az árnyakkal, amelyek még ott gomolyognak ezekben a holt isztriai városkákban és palotákban. A napokban eljutottam Horvátország legnyugatibb pontjára, egészen a szlovén határig – valaha az is közös honunk része volt, ma már csak távolból, messzelátóval nézhetem, és várok, mint Gjalski, hogy valahonnét a fülembé jussanak a „világűri hangok”. Így aztán tegnap délután Momjanban találtam magam, ez egy szinte puszta

* Azaz a diáktüntetéshez.

városka Szlovénia mellett; valaha talán Velencéhez tartozott, ma: romok és falak, itt-ott egy szép maradvány, egy kedves veranda, kapualj vagy dombormű. A környező falvak még most is elevebbek, mint ez a városka, hiszen régi szláv települések; a nép a velencei uraságokat szolgálta, nekik dolgozott napszámban; a városban olaszul beszéltek, otthon tájnyelven, a templomban pedig ószlávul miséztek.

Tegnap oly friss, ragyogó nap volt; már készülődik a tavasz, hogy begaloppozzon az életünkbe. Késő délutánig Momjanban maradtam, végignéztem egy falusi lakodalmat, és jól szórakoztam, kedvemre volt a harmonikaszó; azt mondták, hogy a harmonikás 92 éves, ámde legényesen cuppogott, még dalra is fakadt, hogy: *húzd meg, húzd meg azt a flaskát, és gyönyörű az ifjúság*; eközben az egyik elülső, megsárgult foga úgy lötyögött, mintha minden pillanatban ki akarna esni. Innen felmentem egy dombra a falu fölé; van ott egy szép vendéglő, ki lehet ülni és gyönyörködni a varázslatos tájban. Úgy hallottam, hogy onnan az alkonyat egy bizonyos percében látni lehet, legalábbis sejteni lehet Velence körvonalait, miként a templomtoronyból, ha jó az idő, 160 isztriai városka és település látható. És valóban megtapasztaltam azt a bűvöletet, sikerült elcsípnem azt a pillanatot, mielőtt lement volna a nap. Rövid ideig tartott a látvány, csak egy villanás volt, egy káprázatos pillanat, amikor feltűnnek a nevezetes város harangtoronyai és sziluetjei a párában, míg nem a naplemente tüze mindent lángra lobbant, hogy aztán sötétség boruljon a biborra, és kitáruljon a végtelen éjszakai birodalom, melyhez egyre szorosabb rokoni szálak fűznek. Ha most egy kicsit andriói módra gondolkodnék, melyből sohasem hiányzott a szkepszis, akkor némi szimbolikát hámoznék ki ebből a látványból, és azt mondanám, hogy csak ennyi adatott nekünk: a nagy civilizációból csak egy villanás a miénk, egy pillanat, meg hogy a világgal és a művészettörténettel egy-egy felragyogás egyesít minket, s amint ez kihuny, elborít a saját sötétségünk.

A napokban az ajtóba tűzve találtam március 23-i leveled; sokat vándorolhatott. Mindig ilyen kalandos sorsuk lesz a leveleidnek? A háznak, amelyben lakom, Garzotto 2, nincs postaládája; a postás vagy bekiabál, vagy az ajtóban hagyja a levelet, úgyhogy elrongyolódva kaptam kézhez, persze csak külsőleg, mert tartalmilag gazdag, ahogy az a te szellemedhez és értelmédhez illik, ami engem is kötelez, mert egész sor témát vet fel; némelyikhez alig van szavam.

„Három oka van annak, hogy oly sok hónapig megválaszolatlanul hagytam feletőbb kedves leveled: először is, nem tudom, kire bíztad, hogy Bécsbe tartva juttassa el hozzám, mert igen sokáig elidőzött a magyar hivatalban; másodsor, azokon a napokon, amikor az itteni levélhordók útra kelnek, nem jutott eszembe, hogy válaszoljak, vagy elöntöttek az egyéb tennivalók, és napról napra halogattam a választ; végül meg kell mondanom, fő okaim közé tartozott az is, hogy nagyon elbátortalanított a te választékos és ragyogó latinod; végül úgyszólván nem is tudtam, hogy irántad való kötelességem teljesítésére miképpen mozgósítsam a magam régóta elhanyagolt és szinte megrozsdásodott latintudását, mely egyébiránt sohasem volt kifogástalan, és hogyan mozgassam meg a hosszú tétlenségtől immáron elgémberedett ujjaim...” Így írt a nevezetes horvát lexikográfus és nyelvész, az illír Josip Voltić Bécsből kollégájának, A. Baričevićnek Zágrábba 1802 májusában. Elnézést a hosszú idézetért; azért másoltam ide, mert gyönyörködtem a levelezés mesterségében és a kedélyes stílusban, és azt akartam vele mondani, hogy az én „latintudásom” aligha ér fel a te „ragyogó latinodhoz”, meg hogy rámutassak, hogy a mi leveleink is ugyanolyan hosszan utaznak, hosszabb ideig, mint a postakocsi Bécsig, elmaradozva a szerb, magyar és horvát hi-

vatalokban, habár két évszázaddal leköröztük Voltić korát. Úgyhogy ez a levéltöredék afféle tanulságként áll itt.

Barátaink, Armando és Aldo egy egész rakomány itteni könyvet ajándékoztak nekem, csupa isztriai téma, könyvkiadójuk, a Libar od Grozda termékei. Falok mindent, ami Isztriára vonatkozik, kezdem megérteni a te elioti szemléletedet, miszerint a hagyományt meghódítjuk és elsajátítjuk, nem csupán örököljük.

A múlt héten egy európai városból valaki tudtomra adta, hogy a szerb PEN érdeklődik az én horvát útlevélügyem iránt (Laza Kostić passzus vagy útlevél helyett *úti levelet* mondott), és kész élesen reagálni, mert még a szerb PEN-központ igazgatósági tagjaként tartanak számon. Én viszont már nem érzem magam e központ tagjának, és nem akarom, hogy bármit zavarogjanak körülöttem. Ücsörögtem eleget abban a bizottságban, jól tudom, hogy lélegeznek a szerb *penesek*, köszönöm szépen a gondoskodásukat; útlevél nélkül is el tudok utazni tőlük minél messzebbre.

A következő levélig szívélyes üdvözlöt neked és családodnak.

A te Kovačod

Belgrád, 1992. VI. 2.

Kedves Mirko!

Lev Sesztov írta valahol, hogy „egy ötkopejkás gyertya lángra gyújtotta Moszkvát”. Valami hasonló történt velünk. Filléres ideológiák és filléres emberek sokkal többet gyújtottak fel, mint Moszkvát. Ma rendet raktam bizonyos régi (tulajdonképpen nem is olyan régi, tavalyi) papírjaim között. Meglepődnl, ha látnád, mennyi tiltakozást, felhívást, petíciót írtunk alá, hogy legyen már vége a vadulásnak meg a tébolynak, ami valódi barbarizmussá fajult. Mennyi interjú, részvétel különféle háborúellenes meg békegyűléseken és tüntetéseken! És mit értünk el? Semmit, abszolút semmit! Csak annyit, hogy a legmegvetőbb szavakkal illessenek, árulónak, hazafiatlannak, „ötödik hadosztálynak” tituláljanak, ellepjenek névtelen levelekkel, éjféle telefonhívásokkal nyugtalanítsanak: „megöljük a kölykeidet!”, „felnársalunk”; az ilyen telefonhívások után reggelig nem jön álom a szemedre, nem is a fenyegetések miatt, hanem azért, mert rá kell ébredned, hogy léteznek ilyen kis aljas emberek, mégpedig a közlemben.

Minél több a gyűjtogató, a közönséges gyilkos, a zsebmetsző meg a tolvaj az utcán és a legmagasabb állami pozíciókban, annál buzgóbban lengetik az ügynevezett nemzeti, párt- és hasonló érdekek zászlait. Túl nagy munka lenne leleplezni és csúffá tenni ezt az egész söpredéket, és kivihetetlen is, hiszen éppen a fő erkölcsrombolók diktálják az új (a)morált, hiszen a nemzeti jogok élharcosai százéves felelősséggel terhelik meg tulajdon népüket az elkövetett gatzettek miatt, az állítólagos békeharcosok pedig katonai és félkatonai hadseregeket meg gárdákat szerveznek, melyek fő célja a pusztítás és az öldöklés. Senkinek sem lesz joga azzal védekezni egy nap, hogy nem tudta. Mindent tudni lehet!

Az apámat említetted; sokkal tartozom az emlékének. Nehéz, hosszú haldoklásában volt valami homályos, bibliai – ő, aki büntelen volt, talán az elődei miatt meg értünk, az utódaikért vezekelt. Igen, mindez homályos és zavaros, de soha nem merném azt mondani, hogy értelmetlen. Gyakran megkérdem magamtól, hogy ebben vagy abban a helyzetben ő mit tenne, mert ő ültette el bennem azt az erkölcsi kódexet, amelyhez tartom magam. Egyformán érzékeny volt a faji és etnikai principiumokkal való

visszaélésre meg az erőszak minden formájára, ami érthető, mert az ezekből fakadó esztelenség következményeit még mennyire a bőrén érezte. A nagy háború előtt Sremska Mitrovicán találta magát mint bíró. Amikor bevezették a faji törvényeket, nehéz kényszermunkára ítélték, de a barátai segítségével a feleségével meg a gyerekeivel együtt (aki én voltam – alig töltöttem be az egy évet) sikerült Belgrádba szöknie. Belgrádban szintén megindult a zsidóhajsza, s ennek a békeszerető és szemérmes embernek nem volt más választása – elment az erdőbe, beállt partizánnak. Minket eldugott egy Mandjelos nevű bánati faluba, ahol álnéven éltünk a falusi kanász nyomorúságos viskójában. Jól emlékszem, hogy elalvás előtt minden este imádkoztam a „Jóistenkéhez”, hogy apám élve, egészségesen visszatérjen. És túlélők, habár gyakran a pusztulás peremére kerültünk. A szűkebb és tágabb rokonságból majdnem mindenki odaveszett. Közülük ötven családtag! Névtelen sírjaik Djakovón, Jasenovacon, a Vásártéren, Kragujevacon vannak. Ennek ellenére apám nem gyűlöletre és bosszúra tanított, ellenkezőleg, arra figyelmeztetett, hogy milyen veszélyes gyűlölni. Mindenképp ez is amaz okok egyike, melyek miatt oly érzékeny vagyok erre a hazai, közönséges sovinizmusra, hogy senki nem fog megvenni és nem fog rávenni az effajta viselkedésre, és iszonyodva nézem az áldozatok csontjainak ezt az előkaparását, mely arra szolgál, hogy ismét előássák a régi gyűlöletet. A gyűlölet processziójából csak gyűlölet születik, a bűntettek összefüggő láncolata, s végül sok kezet beszennyez a vér.

Úgy van: apám anyai ágon elég közeli rokonságban állt Sigmund Freuddal (anyjának, az én nagyanyámnak Freud a lánykori neve). Van egy sürgöny, melyben a híres rokon gratulál apám születése alkalmából. Az 1920-as években fiatalkori problémái miatt a szüleivel együtt meglátogatta a nevezetes rokont. El tudom képzelni ezt az utazást Szarajevóból Bécsbe – tiszta irodalom, Doctorow stílusában.

Egyébként szabály szerint minden szegény zsidónak megvan a maga gazdag, a vidékinek meg a nagyvárosi rokona. A jól ismert zsidó humor nagy része, no meg a személyes drámáké is, a szegénységnek meg a gazdagságnak, a nyomorúságnak meg a bőségnak, a kuporgatásnak meg a léhaságnak a fonadékán alapszik. A diaszpórában voltaképpen minden zsidó bizonyos módon kettős személyiség, mert a nyomorhoz meg a szegénységhez való hozzászokás mellett azt a becsvágyat is magában hordozza, hogy a gazdagság révén függetlenségre és megbecsülésre tegyen szert az ellenséges világban. Ez az ellentmondás idővel a jellem és a hagyomány részévé vált. Sok jiddis közmondás szól a gazdagság kísértéseiről, ám azzal a zárszóval, hogy a legnemesebb „köszönömöt” sem vághatod zsebre. „A birtoklásvágy olyan, mint a bálványimádás”, mondja egy ismert közmondás, a másik viszont arra figyelmeztet, hogy „a szegénység rosszabb, mint ötven pestis”. Én is, habár nem sóvárgok valami nagy pénzre (nem is tudom, hogy szerezhetnék), ezekben a szűkös esztendőkből mégis némi anyagi biztonságra vágyom, mely nagyobb függetlenséget és szabadságot tenne lehetővé. Szerencsére, mint minden zsidónak, nekem is van külföldi rokonom, aki időnként segít, hogy el ne süllyedjek végképp: ez pedig a chilei nagybátyám.

„Ha elhagyod a hazád, ne fordulj vissza, az Erünniszek mögötted vannak”, szokta idézni Czesław Miłosz ezt a pitagoreus elvet, és azt mondja, hogy a száműzetésben a legnagyobb veszély a térbeli és időbeli „dezorientáció”. Minálunk viszont minden fordítva van, még a száműzetés fogalma is. Vajon ez, ami a volt Jugoszlávia után létrejött, valóban a mi hazánk? Miféle lojalitással tartozunk neki? Itt azok vesztették el orientációjukat, s tévedtek el időben és térben, akik ezt az új, a világból kitaszított és kiközösített államot lakják, mely úgy vetődik ide-oda az úttalanságban, mint az eltévedt

hajó a végtelen tengeren. Minden ideiglenesnek tűnik, ez az állam is, amelyben most élünk. A lojalitás nem vonatkozhat egy pártra, egy ideológiára, egy népvezérre, márpedig itt ilyenfajta lojalitást követelnek. Az ilyen lojalitás ellen joggal lázad az ember, joggal száll szembe vele, joggal „árulja el”. Ellenszegülni, „árulónak” lenni egy ilyen rendszerben, melyben elveszett a humanitás alapmércéje, ahol törvénytelenység uralkodik – ezt bizonyos egyetemes alapelvek követelik meg tőlünk, melyek nélkül nem maradhat fenn sem állam, sem nép, sem egyén. Erről beszéltem nemrég a *Krug* egy összejövetelén. Levelemhez mellékelem ezt a kis előadást.

Mindenek ellenére az élet, úgy-ahogy, megy tovább. Közeledik a tanév vége, ami azt jelenti, hogy Verát elárasztja a rengeteg munka. Hana elmondta, hogy a jövő tanévet Izraelben szeretné tölteni (az itteni Zsidó közösség szervezésében). Nem nagyon lelkesedem ezért, alig töltötte be a tizenhatot, soha nem volt hosszabb ideig távol, és nem is „zsidó szellemben” neveltük. Ő mindebben csak a kaland lehetőségét látja, a szülői felügyelet alóli szabadulást. Elvileg ez rendben is volna, nincs semmi kifogásom ellene, de talán mégis korai egy kicsit.

Sok üdvözet Filiptől

„ÁRULÓNAK” LENNI

Már hosszabb ideje tanakodom: van-e egyáltalán értelme beszélni? Elhasználtuk a szavakat, a szavaink elkoptak, elöregedtek és elfáradtak, elerőtlenedtek, gyengék ahhoz, hogy kifejezzék azt a fájdalmas undort, amelyet mindannyian érzünk, elszornyedve a tehetetlenségtől, hogy semmit sem lehet kijavítani, megváltoztatni, hogy nem lehet hatékonyan szembeszállni a nyilvános és tömeges büntettekkel és bűnözőkkel, akik a legális kormánysszervek védelmét élvezik. Életünk és sorsunk urai bevontak minket a háborúba, a bűnözésbe, a gengszterizmusba, szabadjára eresztették rasszistáikat és maffiózóikat, mikrofont toltak elébük, rájuk irányították a kamerát, szülőföldünket az erőszak és a szégyen földjévé alázták, s bennünket, akarattunk ellenére, meggyőződésünk ellenére, a cinkosáikká tettek. Az erőszak elleni tiltakozás eltörpült az erőszak borzalmával szemben. A téboly meg a demagógia szörnyűségesebben gyilkol, mint a valódi golyók. Egy külföldi nemrég azt mondta: „Kezdetben zúrzavarnak lehetett nevezni ezt az egészet, majd irrealitássá változott, mára pedig szemmel láthatólag világosan kiütöző imbecillitásról van szó.”

Néhány évvel ezelőtt felhívtuk a figyelmet arra a veszélyes lehetőségre, hogy Milošević állami nacionalizmusa lángba boríthatja Jugoszláviát, és terrorista, diktatórikus állam létrehozásához vezethet. Mára bezárult a kör. A vérfürdőben és káoszban új fasiszmus születik. A volt kommunisták cikornyásan és nagy hangon írják – talán először e szegény ország történetében – a náci ideológiától inspirált oldalakat. Szerbia a maga nem túl nagy szabadságharcos hagyományával a sötétség erőinek szolgálatába szegődött, és félek, hogy majd ha mindennek vége lesz, sokáig fogja siratni szerencsétlenségét.

Habár néhány hónappal ezelőtt még reménykedtünk, hogy létezik egy Másik Szerbia, hogy e hatalom ellen fellázadva és tiltakozva meg fogjuk pillantani az arcát, ma, ebben a pillanatban nincs előttem az a másik arc. Egy beteg, megnyomorított ábrázatot látok, mely merő seb, hogy olyan ország kétségbeesett arcát, melyet elért a „pestisláz”, ahol *danse macabre*-t járnak a romok közt és a temetőkben, ahol, mint a középkori „fekete halál” megfékezhetetlen járványai során, megmérgeződött a föld, a levegő és az emberek. Az ilyen vészek néptelen városokat, falvakat és megsemmisülő államokat

hagynak maguk után. Az ilyen időkben nem perszonális a Halál. A rothadás, miként az apokaliptikus járványok krónikásai tanúskodnak róla, feltör a föld alól, a rettegés és a reménytelenség pedig megannyi aljas, tébolyult és torz cselekedetre kényszeríti a túlélőket. Ilyenkor nem a remény és az újjászületés, hanem a hosszú szenvedés meg a siralmas vég magvait vetik. Az ilyen országot nehezen nevezheti az ember a hazájának. Jövőtudat nélkül nem lehet élni, az a jövő viszont, melyet a ma hatalmon lévők kínálnak, a menekültek, halottak és rokkantak újabb ezreit jelenti. Az ő diadaluk *a halál diadala*.

Nem marad más hátra, mint hogy „árulókká” váljunk. Hogy árulók és ellenfelek legyünk egy olyan rendszerben, mely háborút és éhséget hoz, ahol a népek lázban égnek, gyűlölet és csalás a táplálékuk, üldözési mániában és egyúttal nagyzási hóbortban szenvednek. „Áruló”-nak lenni egy ilyen országban és egy ilyen rendszerben, ez a legkevesebb, amit minden normális és tisztességes ember megtehet, és meg is kell tennie.

Rovinj, 1992. VIII. 27.

Kedves Filip!

Úgy látszik, ismét vége egy nyárnak, gyorsan múlik az idő, az évszakok nyugodtan, alig észrevehetően váltakoznak, ellenállás nélkül folyik minden, a természet megfontolt, csak mi vagyunk egyre nyugtalanabbak. Hamarosan megjönnek az őszi esők; az éjszakák már hűvösödnek. Bérelt lakásom ablaka egy kis négyszögletes térre néz, a Piazza Grandéra; valaha Ó térnek hívták, szépen ki van kövezve, kétoldalt reneszánsz paloták szegélyezik. Hat-hét szűk utca fut a térbe, az egyik kissé szélesebb, és a XVII. századra datált keleti városkapuhoz vezet; a velencei oroszlán domborműve látható rajta, és Balbi ívének is nevezik az építetője után. Látható itt a gótika is, gyönyörű ívek, kapubéletek, oroszlánfej alakú konzolok, menzolok, oszlopfők stb. Nem úgy írom ezt, mint a rovinji építészet ismerője, hanem hogy kiemeljek egy új kontrasztot, mert manapság ezeken a gótikus padocskákon vagy lépcsőkön, rendszerint estefelé, bekötött fejű muzulmán nők ücsörögnek hallgatagon, gondterhelten, az őszülő férfiak pedig guggolva cigarettáznak, vagy rövid pengéjű kiskésükkel valami botot farigcsálnak, néha fulladozva köhögnek, kiköpnek a kövezetre, s amikor leszáll az este, némán szétszélednek, eltűnnek az idegen lakásokban.

Az óvárost „kis Boszniának” hívják; mindennap érkeznek a menekültek, birtokba veszik az üres házakat, melyekben nemrég még belgrádiak nyaraltak, zsákmányul ejtik és „kenyérre” cserélik az ingóságokat. A napokban elmentem R. Konstantinović* háza előtt, és a lépcső alján megpillantottam a könyvtárát – szétaposott, szétdobált, szétszaggatott könyveket, mintha valaki mérgében, gyűlölettel tette volna. Azt mondják, a könyvek nem ártatlanok, ámde e szétszórt könyvtár néhai tulajdonosa még mennyire rá tudott mutatni a gonosz könyvekre és a gonosz szerzőkre. Egyszer régen írt egy szerb poétáról, aki pravoszláv volt és úgymond misztikus, és rendkívül tömören és gyilkos éleslátással definiálta szellemi útját – mely mindazokra vonatkozik, akik testvérei a költészetben – mégpedig egy örök érvényű, kapitális mondattal: „Istent keres-te, és Dimitrij Ljotičot találta meg.”**

* Radomir Konstantinović szerb irodalomtörténész, író, magyarul az *Ex Symposion* 1997/17–18. számában olvasható tőle egy regényrészlet.

** Dimitrij Ljotič szerb pravoszláv és náci költő.

Amikor tavaly az év vége felé ideértem, elsötétítés volt a városban; egy itteni szerb képes volt házról házra járni és figyelmeztetni az embereket, hogy oltsanak villanyt, és csukják be a zsalut, a szófogadatokkal meg úgy ordított, mintha azok jeleket adnának a gonosztevőknek, hogy bombázhatnak. A város éjszaka kísértetiesen üres volt, mintha visszaimbolygott volna valahova a középkorba; ez arra készítetett, hogy éjnek idején járjak egyet a szűk utcákon, és füleljek a csukott zsaluk mögötti életek csöndes zsbongására meg a kinti macskák óbégatására. Felmentem a Grisia utcán, mely az aljától a Szent Eufémiáig nem más, mint egy szakaszokra osztott lépcsősor, és a templomnál találtam magam, teljesen romantikus légkörben, holdvilágban, majd elnéztem az eleven, megfoghatatlan, rezgő holdfényt, mely úgy rajzolódik ki a tenger színére, mint egy út, és egyenest a végtelenbe vezet. Sohasem lakott jól annyira a szemem a csillagokkal, mint akkor, elsötétítés idején.

Most minden másként van, teli a város menekültekkel, akik magukkal hozták hangjaikat, illataikat, viseletüket, beszédjüket, dalaikat. Ittenieket már nem látok; hova tűntek? Egyre kevesebb olasz szó hallatszik, és egyre jobban harsog a bosnyák. A fokhagyma, az olívaolaj meg a rántott hal illatát elnyomta a halva szaga meg más erős, ismeretlen vagy kissé már elfeledett illatok, mint amilyen a pörkölt kávéé.

A közeli kávézóból minden délután felszűrődik egy szomorú hang; a letarolt Boszniáról énekel, ablakaim alatt pedig késő éjszakába nyúlón játszanak háborúsdit a kisgyerekek, vagy a lépcsőkön ülnek, és a néhai szürrealisták humorát utánózzák. Az én Piazza Grandém valóságos színpaddá vált; itt búcsúzkodnak, sírnak, ölelkeznek, kiki-sérik egymást az emberek, még imádkoznak is; tegnap este megfigyeltem egy alacsony, öregecske muzulmánt, amint egy sarokban hajlong, valamivel később pedig egy zengő gyerekhang hasított bele a levegőbe, úgyhogy a tér körüli ablakokban előbukkantak a szomszédok; néhányan pizzamában, az ágyból keltek fel, vagy épp lefekvésre készülődtek. Kinéztem, és az utcai lámpa alatt egy szőke kisfiút pillantottam meg, úgy tizenhárom-tizennégy éves lehetett. Ott állt, és tiszta erőből jajgatott: „Mamuus! Mamuuus!” Az emberek rákiabáltak, megfenyegették, el akarták zavarni, káromkodtak, de a gyerek rájuk se hederített, hanem tovább kiáltozott kitartóan, szinte egyhangúan, ugyanazt a hívószót ismételve. Most már olasz szidalmak és fenyegetések is hallatszottak; valaki egy ablakból megcélozta, ha jól láttam, rothadt zöldséggel, mely szét-tottyant a kövön. Akkor egy kis utcából előbukkant néhány nő és férfi. Odamentek a gyerekekhez, körbevették, mire ő még hangosabban kiáltozott: „Mamuus! Mamuuus!” Nem vettem részt a gyerek szidalmazásában, tudtam, hogy a fájdalom szól belőle. A muzulmán nő, aki magához vonta, és mindkét tenyerét a fején nyugtatta, ebben a pillanatban felsikoltott, hogy imént érkezett a hír, miszerint meghalt a gyerek apja. A tér ismét elcsendesedett, az emberek becsukták az ablakot, többet nem szitkoztak, a gyerek pedig megnyugodott, és eltűnt a sötétben. Aztán messziről egy kísérteties „vámpirsikoly” hangzott fel, valahonnét a Montalbano utcából.

Délelőtt, a halboltból hazafelé tartva néhány fiatal, vidám, éppen hogy eladósorba került muzulmán lányba botlottam, amint egy zavarában ide-oda futkosó báránnyal játszadoznak. Ezek a kendőbe, bugyogóba bújtatott karcsú lányok meg ez a báránnyka a karjukon olyan benyomást tettek rám, mint valami ősi, fantasztikus látvány vagy mint egy játszi vadászrituálé. Amikor elengedték a bárányt, visongás és kacagás tört ki, amikor pedig megfogták, dédelgették, csókolgatták, becélgették, és így folyt hosszan, újra meg újra kezdve, az élénk, vidám játék. A járókelők megtorpantak, és elnézték ezt a derűs reggeli szórakozást meg a bájos kislányokat, akik otthonaik, falusi

udvaraik, gyümölcsöseik, kincseik nélkül maradtak, s most tisztán és ártatlanul, mint az a bárány, egy kis mediterrán város kövezetén találták magukat, egy városkában, mely már évszázadok óta befogadja a menekülteket, és menedéket nyújt nekik. Lehet, hogy ezek a kislányok csak útközben vannak itt, lehet, hogy csak pihennek egy kicsit a kedvencükkel, akitől nem tudnak megválni; tán hosszú az útjuk, és a bizonytalanba visz. Most itt vannak, csupa gyengédség és kacaj mindahány, s valahol Boszniában, lehet, hogy éppen ebben a pillanatban, a szerb katonák megerősokolják a kortársaikat. És akkor egy reneszánsz balkonon megjelent egy nagydarab muzulmán asszony-ság; mintha hegyről kiabált volna le, megparancsolta a gyerekeknek, hogy rögtön vigyék be a bárányt a házba. Kazettás magnójából muzulmán szerelmi dalok harsogtak ki a térre.

A napokban meg jelentkezett egy berlini barátom, és elmondta, hogy volt nála valami összejövetel, amelyen, nem tudom, miért s hogyan, közös ismerőseink is felbukkantak, köztük pár irodalmár meg néhány belgrádi kis nő, s egytől egyig megtámadták az interjúmat, mely a berlini liberális újságban, a *TAZ*-ban jelent meg e hó 11-én, mert ebben az újságban én Belgrád bombázását követeltem. Ilyesmit én metaforikusan sem mondanék, emellett nem tartozom azok közé, akik beképzelik maguknak, hogy fontos és hatásos, amit mondanak. Én nem lengetek nagy témákat, nem írok leveleket a szerkesztőségekbe, a kormányfőknek, a hatalmasoknak, nem angazsálom magam ezért vagy azért, én csupán elmondom a véleményemet, de csak akkor, ha valaki megkérdez, s csak nagyon ritkán a saját jószántamból vagy valami misszionáriusi indítékból. Nem mondom, néha előfordult, hogy nem egészen helyénvaló, sőt túl éles kijelentéseket tettem, de abban az interjúban egyszerűen nem volt szó bombázásról. Igaz, a szerb írók vétkét felemlégettem, de úgy emlékszem, hogy inkább a könyvek értelmével foglalkoztam, a liberális és demokratikus gondolkodás néhány kapitális művével példálódzva, melyek az utóbbi évek során jelentek meg Belgrádban. De Rougemont, Tocqueville, Popper és más nagy szerzők megjelenésével párhuzamosan Szerbiában felvirágozott a perverz nacionalizmus, a liberális szellemiség meg szinte teljesen letűnt. Ugyanez vonatkozik Gustave le Bon vagy José Ortega y Gasset könyveire is, melyek a tömegpszichológiával és a populizmus kártékony hatásával foglalkoznak – miközben a szerb politikai szintéren a csőcselék ül diadalt. Nem hiszem, hogy a könyvek ellentétes hatást idéznének elő, hanem csak az értelmükről és a hatásugarukról gondolkodom. Ez semmiképp sem jelenti azt, hogy abba fogjuk hagyni az írást vagy az olvasást, még akkor sem, ha felfogjuk, hogy mindez hiábavaló. Lehet, hogy én azt kívánom, hogy a könyvek hassanak a dolgok folyására, márpedig ez tévedés, mert a történelem előreláthatatlan és folyton távolodik, mint Delumeau mondta.

A te Kovačod

Belgrád, 1992. XI. 10.

Kedves Mirko!

Nem tudom, van-e bármí, ami szörnyűbb a gyerekszenvedésnél. Fizikai vagy lelki szenvedést okozni a gyámoltalan gyerekeknek – ez az emberi aljasság leggonoszabb formája. Márpedig ez a háború, akárcsak a többi brutális, irgalmatlan, értelmetlen háború, éppen azzal tűnik ki, az a karakterisztikum, hogy gyerekek vesztenek rajta. Volt alkalmam hallani látszólag normális, családós embereket, akik maguk is szülők,

amint kifejtik, hogy jogos megölni az ellenség gyerekeit már a bölcsőben, mert ezek a gyerekek, ha megnőnek, az ellenséges hadsereg katonái lesznek. Elborzadva, sőt elkéseredetten hagytam ott egy ilyen társaságot, mert beláttam, hogy a gonosz mélyen beférkőzött az embervolt leglényegébe. Ezt a filozófiát, „a csecsemőgyilkosság filozófiáját” manapság az úgynevezett egyszerű emberek is elfogadják, így érez ma az utca éhes, nyomorult népe, mely minden más perspektíva hiányában megmámorosodik a vér szagától és az erkölcsi fertőtől, de így gondolkodik az itteni értelmiségi és féler-telmiségi is, azok, akiknek a szíve jéges gyűlölettömbbé fagyott.

Azt a gyereksikolyt a Piazza Grandéről, amit oly megrendítően írtál le legutóbbi leveledbem, már néhány napja szakadatlanul hallok. És gépfegyverrel megsebesített gyerekeket látok, és letarolt vidéken kóborló kisgyerekeket, akiknek nincs senkijük. Aminthogy elveszett minden tisztelet a másik szenvedése, minden szájalom a másik szerencsétlensége iránt, a gyerekek balsorsa sem jelent többé semmit ebben az értelmetlenné tett világban. A belgrádi utcákon kis koldusok fekszenek, a csupasz aszfalton alszanak, piszkosan, tetvesen... és a járókelők elmennek mellettük, senki hátra sem fordul. A háború, a siralom, a nyomor és az éhség képei oly számosak, hogy nehezen hívnak elő együttérzést. Ez a legnagyobb szerencsétlenség: a hozzászokás a borzalmakhoz, a mézárításokhoz, a tűzhöz, az ártatlanok tehetetlenségéhez, a halál jelenlétéhez.

A szerb pátriárka nemrég kijelentette, hogy nem kell olyan állam, melynek alapzatában akár csak egyetlen gyerekáldozat is lenne. Ugyanakkor a pópák fegyverrel a kezükben fényképezkednek, gyűjtogató szónoklatokat tartanak, megáldják a félkatonai alakulatokban harcoló bűnözőket és gonosztevőket. Micsoda képmutatás! A hit, ha igazi, felülemelkedik a nemzeti szűkkeblőségen, ha pedig nemzeti érzések vezérlik, akkor csupán közönséges blaszfémia. Nálunk a hittel, miként sok mással is, például egy bizonyos néphez való tartozás érzésével, visszaéltek, és pusztá manipulációvá sekélyesítették. Ki fog felelni ezért a hatalmas bűnért? Egyvalaki, aki a legbűnösebb, a gonosz demiurgosza, aki a borzalmakat okozta, vagy a felelősség, akárcsak a bűnösség, szét lesz osztva a parancsot osztogatók meg a végrehajtók között, meg azok között, akik ezt az egészet ösztökélték, bárhol legyenek: a kabinetjeikben, a dolgozószobájukban, a katedrán vagy a gyóntatószékben, a főparancsnokságon vagy az írószövegségben?

Lehet, hogy már minket is fáraszt ez a siránkozás, mellyel keserűségünk mellett tehetetlenségünket is kifejezzük. Mégis azt hiszem, hogy mindennél rosszabb a hallgatás. Márpedig a legtöbb ember éppenséggel hallgat, behúzódik a csigaházába, és kiteszi a feliratot: „Ne háborgass! Engem ez nem érdekel.” Az ilyenek holnap, mikor mindennek vége lesz, kibújnak a fedezékükből, és harsogni kezdenek, hogy ők nem vettek részt semmiben, hogy egyik felet sem támogatták, és majd mutogatják a „tisztá kezüket”, hogy ők az egyetlenek, akiket nem szennyezett be semmiféle állásfoglalás. Mintha itt állásfoglalásról és politikáról volna szó. Mintha nem az alapvető jogot, az élethez való jogot kellene védeni a gonosztettekkel és a lét bitorlásával szemben. *Azok, akik hallgatnak, és akik semmivel sem törődnek, éppen olyan bűnösök, mint azok, akik az ő nevükben rombolnak, gyűjtogatnak és gyilkolnak.* Ezt sohasem szabad elfelednünk!

Hana már egy hónapja Jeruzsálemben van. Habár emlegette, hogy lehetőség nyílik egy évre kimenni, egyikünk sem, azt hiszem, ő maga sem vette ezt komolyan. És akkor egy este közölte, hogy másnap kora reggel kortársainak egy csoportjával, szervezett formában Izraelbe utazik. Fogta az utazótáskát, beleygőmőszölte a legfontosabb holmikat, és mire észhez tértünk, ő már úton volt, elfogadta a kihívást, és vállalta a személyes megpróbáltatást, mely kinyitja előtte a felnőttek világának kapuját. Habár a

mi gyerekeink védve vannak a tragikus eseményekben való közvetlen részvételtől, még mennyire érzik maguk körül a kétségbeesést meg a reménytelenséget, a mindennapi élet minden csömörét és komorságát. Hanának eleddig szinte semmi kapcsolata nem volt a zsidósággal. Mint a legtöbb gyerek, aki úgy határozott, hogy egy évre Izraelbe megy tanulni, arra vágyott csupán, hogy megszökjön ebből a deprimáló környezetből.

Most a hirtelen megszerzett szabadság mámora meg e szabadságtól való félelem között ingadozik a hangulata. A lelkesedés meg a depresszió között. Amikor telefonon halljuk egymást, képes sirva fakadni, a levelei meg tele vannak kalandvágó entuziazmussal. A diszkrimináció idegen tőle, és nincs megterhelve előítéletekkel sem. Egyedül sétál Jeruzsálem arab részében, és el van bűvölve tőle. Habár figyelmeztették, hogy ez veszélyes, ő egyszerűen nincs ennek tudatában, és nem is érti a Szent Város arab és zsidó részének kettéosztottságát. Hiábavaló lenne most azzal próbálkozni, hogy utólag, innen plántáljuk belé a nem létező óvatosságot, de nem tudok szabadulni a szülői szorongástól, hogy ez előreláthatatlan, ámde nagyon is lehetséges kellemetlenségeket hozhat neki. Ő meg miattunk aggódik, mert a hírek, melyek oda érkeznek, mint a tükörijátékban, megsokszorozzák a bennünket fenyegető valós és potenciális veszélyeket. Tehát állandó szorongás húzódott be életünk minden pórusába – szorongás azokért, akik nincsenek itt és azokért, akik itt vannak, szorongás a jelen és szorongás a jövő miatt. De hát ez az egyetlen életünk, mindamellet talán a legjobb élet a lehetséges reinkarnációk láncolatában, melyen átmegyünk, mert a *gilgul*, a számtalan élettranszformáció kabbalista hite szerint múlt vagy jövőendő életeink során kő, növény, állat voltunk vagy leszünk, vagy bármi a bolygónkat meg a számunkra ismeretlen világokat benépesítő oktan lenyék közül. Ámde a dolgok mai állása szerint néha talán mégis jobb bármi másnak lenni, mint embernek.

Ne spórolj a papírral, jelentkezz! Használjuk ki teljes mértékben a váratlan, szinte fölfoghatatlan áldást ebben az általános és teljes káoszban: a levelek (valószínűleg valaki hibájából vagy hanyagságából) még mindig, mint a régi jó időkben, pontosan és túl sok vándorlás nélkül a rendeltetési helyükre érnek.

Sokszor üdvözöl
Filip

Rovinj, 1992. IX. 26.

Kedves Filip!

Egész szeptemberben álmok zaklattak, de más depressziók is lebirkóztak, úgyhogy nemegyszer zavaros állapotba kerültem, és nem volt kulcsom, nem volt szerszámom hozzá, hogy megoldjam a bonyodalmakat és kimásszak a csávából. Szinte minden este Danilo* kísértett álmomban. Többnyire zűrzavaros álmok voltak, csak egyik volt egészen szabatos, azt le is jegyeztem, és mellékelem neked e levélhez, talán mint lelki adatot önmagamról. Általában nem bocsátkozom álomértelmezésbe meg álomfejtésbe; hagyom, hogy álmaim leülepedjenek a mélyben, lefelé nyomom őket, és várom, hogy valós látványként bukjanak felszínre. Némely álom hajszálra úgy vált valóra, ahogy megálmodtam, de ezt a történetet majd más alkalommal folytatjuk, annál is inkább, mivel a te prózád az álmok valamiféle gyielmes kiválasztása és összefűzése.

* Danilo Kis.

Danilo gyakori éjszakai látogatásainak lánca abban a pillanatban megszakadt, amint kidobáltam egyik füzetemből azokat a rövid feljegyzéseket, amelyeket talán kissé hevenyészetten vettem papírra, néha visszaélve a kettőnk közti meghittséggel. Csupán vázlatok voltak – ritka pillanatokban folyamodtam csak a jegyzetfüzetemhez egy-egy érdekes esemény, olvasmány vagy beszélgetés után, melyről úgy éreztem, hogy legálább jelzésszerűen meg kell örökítenem. Danilo ismételtén úgy jelent meg álmaimban, hogy mutatóujjával rámutatott egy-egy nekem érthetetlen szövegre. Számára az írott szövegnek kultikus jelentése volt, érzékenyen érintette minden, a legkisebb hiba vagy pontatlanság is. Ki merném jelteni, hogy ama ritka írók közé tartozik, akiknek az életművében nincs fölösleges mondat. És nem szerettem az olyan irodalmat, mely csontig csupaszítja a dolgokat, miként azokat az írókat sem, akik a bensejünkben vajakálnak, hogy elkápráztatassanak minket az önmarcangolás szabadságával; mi több, jobban kedvelte a kimondatlanságot, mint a túlbeszélést. Bár a szóban forgó jegyzetek az én szemszögemből ártatlanok, mégis meghívtam álmaimba a drága cenzort, és ő egész éjjel lapozgatott valamilyen könyvekben, és rejtélyes kéziratokat próbált kisilabizálni, szívosán, egészen addig, míg ki nem dobtam azokat a szövegeket a füzetemből.

Ha jól értem az álmok nyelvét, akkor ez azt jelenti, hogy az alteregóm ujjával mégiscsak én mutatok rá mindarra, ami megsérthetné a hozzám közel állókat, a szeretteimet, főleg az emléküket. Amikor lelki tartalékaink elapadnak, és való életünk komolyan veszélyeztetett, színre lép az álomnak nevezett varázslat; néha kimerítő, szorongató, kínos, groteszk, de sok mindenben serkentő és intő, mert teljesen előreláthatatlan forrásból fakad. Vannak pillanatok, amikor úgy látom, hogy a valóságos világom csupán tévedések sorozata, és minden jó és igazi döntésem a tudattalanból fakadt. Most megint kételyeim vannak, hogy mi legyen ezekkel a megmaradt feljegyzésekkel, nyilvánosságra szabad-e hozni őket, és megharagszik-e a hasonmásom, nagyobb fegyelmet és szigorúbb formát követelve tőlem.

Valamikor 1987 nyarán belgrádi lakásom teraszán üldögéltünk Danilóval; betegsége és a műtét után ez volt az első hosszabb délutáni együttlétünk és az első közös vacsoránk. Szerette ezt a teraszt, s egyszerre csak könnybe lábadt a szeme, visszafojtotta a sírást, és alig bírta kimondani: „Ha tudnád, hányszor gondoltam a kórházban erre a teraszra, és hányszor tanakodtam, hogy látom-e még vajon.” Akkor megmutattam neki néhány rövid szövegemet és kis irodalmi játékaimat, élceimet; azt hittem, tetszeni fognak neki ezek a jegyzetek, melyekben szokatlan emlékezésformában emlegetem őt, persze mindig azzal a szeretettel és baráti vonzalommal, amit iránta tápláltam. Felolvastam neki egy rövid dubrovnikai jegyzetet abból az időből, amikor az orvosok tuberkulózist konstatáltak nála. Egy bárban ültünk, félhomályban, és én leírtam egy rövid villanást a kezében: nagy pohár pálinka volt, amivel egész marok orvosságot nyelt le. Volt egy kis történetem *Danilo és a kékes füstgomoly* címmel is, meg egy rövid feljegyzés a nikotintól sárga ujjairól, amelyek egyszer úgy megduzzadtak, hogy szinte vér fakadt belőlük. Megkérdeztem tőle: „Mi van az ujjaiddal?” „Egész éjjel dorbézoltam és játszottam, az ujjaimmal vertem a gitár húrjait. Azt akartam, hogy vérezzenek!” „De hát miért?”, kérdeztem. „Mert volt ott egy gyönyörű, fekete szemű szépség, akinek oly édes ajka volt, amilyet addig még sohasem érintettem.”

Felolvastam neki egy sor ilyen kis kroit, majd – már nem mint író és barát, hanem mint diák – vártam, hogy mit fog mondani. Sokáig hallgatott, úgyhogy előrukkoltam a kérdéssel: „Dobjam el?” „Dobd”, mondta. „A felét hajtsd ki, majd én megmondom, mit!” Miután megmutatta, hogy mit dobjak ki, én ott, előtte eltértem azokat a szöve-

geket. „Ezekben tényleg nincs semmi irodalmi véna?”, kérdeztem. „Te író vagy, és mindenben van irodalmi véna, amit leírsz, de ez nem elég. Én, aki azt tartom, hogy az irodalom minden és mindenek fölött áll, úgy gondolom, hogy szentebb dolog tisztelni azokat, akik közel állnak hozzánk, és óvakodni a banalitásoktól. Csak a széltolók élnek vissza némely intim pillanatokkal. Mindig vigyáznod kell, hogy ne kövess el olyasmit, amit később nem tudsz megbocsátani magadnak. Amit leírtál, annak csak a halálom után lesz keletje. A halott írókról minden ostobaság elkel.” Habár kissé megsértette a hiúságomat, azt hiszem, gyorsan rájöttem bizonyos tévedéseimre.

Danilo halála után feljegyeztem Stanko Cerović vallomását, aki a halála percéig mellette virrasztott. Stanko azt mondta: „Sohasem volt olyan szép, olyan átszellemült, olyan lucidus és olyan bölcs, mint akkor, amikor a halálos ágyán feküdt.” Mint tudod, írtam egy nekrológot, mely a zágrábi *Danas* 1989. október 24-i számában jelent meg. Sajnálom, hogy terjedelmi korlátok miatt két flekk kimaradt abból a nekrológból, de úgysí vissza fogom tenni, ha még egyszer megjelentetem azt a szöveget, annál is inkább, mert szeretem egy részletét, mely arról szól, hogy egyszer régen megpillantottam Danilót a *Prešernova kletá*ban, vidám volt, és egy bábut tartott az asztalon. Így kiáltott fel: „Cetinjeiekkel lumpolok!” Az *Extrém Európa* szemináriumra, amelyet Strasbourg-ban tartottak, írtam egy szöveget Danilo tömörítő poétikájáról, ami a *Vreme* című hetilapban jelent meg 1991. november 11-én, amikor már nagyban készülődtem a számkivetésbe. Miután visszatértem Párizsból, papírra vettem egy rövid emlékezést arról a beszélgetésről, amit 1976 őszén folytattunk, abban az időben, amikor Belgrádban megindult a Danilo elleni hajszja. Nem merem elküldeni neked ezt a szöveget, várom, hogy álmomban eldőljön a sorsa, egyelőre annyit mondhatok, hogy ebben az 1976-os évben, késő ősszel, Danilót intenzíven foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata; erről Mira is sokat tud.

Valami építkezésnél találkoztunk egy délután, azt hiszem, valahol a Voždovacon, habár sehogy sem értem, hogyan kerültünk abba a félkész épületbe, melyen üresen tátongtak az ajtók, ablakok, a frissen öntött betonlépcső pedig olyan tekervényesnek látszott, mintha álmodnám. Állandóan járkáltunk, néhányszor még ezen a lépcsőn is fölmerészkedtünk, s egyszer csak a magasból bámultuk a várost, a szürkeséget, aztán lementünk, és szélárnyékba húzódtunk, mert estefelé már hideg volt. Egész idő alatt az öngyilkosságról beszélgettünk. Nem mondom, hogy éppen én fordítottam el Danilót ettől a gondolattól, de minden érvét, mely mellette szólt, kiforgattam, és többször is sikerült megnevetetnem. Emlékszem, hogy egyszer csak megkérdezte: „Te minek élsz?” Ó, milyen készségesen vettem a kérdést, és rögtön visszafeleltem neki, hogy azért élek, hogy minél több galádságot, képmutatást ismerjek meg és szívjak magamba, hogy minél hosszabb ideig és minél többfajta zsarnokságot tűrjek el, aztán időnként belevágjak valami igazat ennek a köröttünk nyüzsgő erkölcstelen és tisztességtelen népségnek az arcába, majd élvezettel szemléljem, mint gurulnak méregbe, és miként akarnak megalázni. „És te öngyilkossággal akarsz nekik felelni erre?”, kérdeztem. „De nekem nincs más választásom”, mondta. „Engem tolvajnak kiáltottak ki, és csak a halállal tudom betömni a szájukat. Sehogy sem akarod megérteni, hogy a halál a szellem győzelme a semmi fölött!” „Akkor ne most halj meg, amikor őkrontást küldenek rád. Halj meg akkor, amikor eléred a higgadtság tetőfokát. Elégedetten halj meg, ne haragodban. Most, amikor megírtad a *Borisz Davidovics síremlékét*, ezt a remekművet, úgy érzik, hogy elszakadtál tőlük, hogy távolodsz, és már nem vagy közü-

lük való, és ezért meg akarnak büntetni. Te, aki leírtad, hogy *ne add meg magad a kurafiknak, küzdjél, Borisz Davidovics*, talán csak nem fogsz összerogyni a kurafik előtt!”

E párbeszédünket azon melegében lejegyeztem, de sohasem rendeztem a szöveget, egyszer-kétszer belebotlottam a noteszembem, elolvastam, de nem láttam benne valami isten tudja, mit, később meg jöttek ezek a költözködések, és valahova elpakoltam vagy elvesztettem ezt a noteszt is. Aztán tizenöt év múltán visszatértem ehhez a párbeszédhez, és hitelesen rekonstruáltam, ha ugyan ilyesmi lehetséges. Közel tíz oldalt írtam, ezek még mindig a papírkosár fölött lebegnek.

Van egy jegyzet a füzetemben Danilo temetéséről is, mert egyszer csak úgy éreztem, hogy a temetési dekoráció, a színjáték a sír fölött összeegyeztethetetlen a szellemével és az életével. Azt hiszem, hogy sohasem volt hívő. És ha már elvette őt tőlünk a halál, hát arra vágytam volna, hogy a temetésre szűk baráti, családi körben kerüljön sor, nem pedig pravoszláv kántálás és füstölőlóbálás közepette, ráadásul egy olyan periódusban, amikor semmiháziak tüntetnek a pravoszlávságukkal, és rögtön meghirdetik véres hadjáratukat is, ami, lám, még most is tart. Jobban szerettem volna, ha úgy rendelkezik, hogy Párizsban temessék el, de legalább Cetinjén, ahol biztosan nehéz élni, a sírban feküdni azonban jó lehet. Ő azonban úgy döntött, hogy az Érdemesek fasorában temessék el, azok közelében és azokkal, akik végül is halálba kergették. Arra gondoltam, hogy valami lelki vagy misztikus fordulat történt az utolsó pillanatban, Pascale szerint viszont, márpedig ő állt hozzá a legközelebb, és ő volt a legodaadóbb társa, végig magánál volt, és nem zuhant bele semmiféle hitbéli vagy misztikus örvénybe. Stanko – aki egész idő alatt mellette volt, és akit Kiš végtelenül szeretett –, amilyen érzékeny és mértékletes, megpróbálta finoman és óvatosan figyelmeztetni, hogy a pravoszláv temetés félreértelmezésekre, sőt visszaélésekre adhat okot, mire Danilo csak legyintett, és azt mondta, hogy így megakadályozza a kommunistákat, hogy beszédek tartsanak neki. Épp abban az időben dőlt romba a kommunizmus szerte a világon, miközben Szerbiában és a fővárosban már színre lépett a nemzetiszocializmus a szerb pravoszláv püspökök áldásával. Az a nacionalizmus, amiről Danilo már régen megmondta, hogy nem más, mint *a banalitás és a reménytelenség ideológiája!*

Ž. P. elmesélte, hogy a temetésen a közelébe lopódzott Brana Crnčević, és önelégülten odasúgta: „Látod-e, hogy a Kišt megszereztük az ügyünknek?” Ž. P. megdermedt. Amfilohije püspök pedig a *Večernje Novosti*-ban kijelentette, hogy ő Danilo papja, meg hogy megtérítette a pravoszláv birodalom számára. Elképzelhetetlen, hogy egy Danilo Kiš Amfilohijére bízta a lelkét és neki gyónjon, aki szellemileg és értelmileg egy falusi pópa színvonalán van; egy pohár vizet sem fogadna el ilyesvalakitől. Nemcsak hogy Danilo papja nem volt ez a hazug, de még csak egy sort sem olvasott el tőle, mert még a hősi énekeknél tart. Zorica S. elmondta, hogy a temetés előtti napon vette kézbe először a *Borisz Davidovics síremlékét*, hogy legyen mit idéznie a halotti beszédben. Az ilyenek meg a kommunisták között alig van, vagy nincs is különbség. Mindez persze a leghalványabb árnyékot sem veti Danilo tiszta és erkölcsös alakjára, némely kétség azonban megmaradt a jegyzetfüzetemben; mit keresnek és meddig maradnak ott?

Sok emlék elfakul, sok arc elpárolgott már, ám úgy tűnik, hogy Danilo jelenléte egyre intenzívebb, és egyre inkább benső tapasztalatvilágom részévé válik. Lehet, hogy az álom meg a valóság valóban *kozmosz méretű képbe* olvad, ahogy Danilo mondta álomban. Amíg a halottainkkal álmodunk, osztatlan világban élünk.

A te Kovačod

EGY ÁLOM

Sűrűsödik körülöttünk a sötétség, a szétrombolt városok doha és hidege az égig emelkedik – mi reszketünk, ezt egy szeptemberi estén jegyeztem fel elalvás előtt. Ezen az estén sejtettem, hogy olyan álmom lesz, mely e mondathoz fűződik, és kiegészíti ködös gondolatomat. Amikor azzal az előérzettel fekszem le, hogy *lényeges* álmot fogok álmodni, leggyakrabban így is történik. Számomra azok a *lényeges* álmok, amelyek kitűnnek szabatosságukkal, és úgy belevésődnek a lelkembe, hogy napokig valós eseményként ötlenek fel bennem.

Álmomban Isztria bensejében találtam magam, azon az úton, melyen valaha a glagolita papok jártak. Mindenütt olyan sötétség honolt, hogy beleremegettem. Egyszerre csak megütötte a fülem Danilo hangja, jól kivehetően, megbízhatóan, habár nem értettem a nyelvét. Aztán egyszerre csak kibontakoztak a homályos, különös szavak: „*Üdv néked, szent Hold!*” Ekkor megjelent egy fénysugár, és megvilágította valaki lábnyomait. Nekibátorodtam, és elindultam ezen a nyomon, míg el nem érkeztem egy kőlapig, melyen glagolita fölirat látszott. Itt állt Danilo, kezében egy megpörkölődött könyvvel. Azt mondta: „A glagolita betűk olyanok, mint a hangjegyek. Ezek a lélek képletei.” A megpörkölődött könyv szétesett a kezében, és fekete por hullt ránk. Ekkor azt mondtam: „Ez biztosan álom. Te meghaltál, és messze a sírod.” Danilo elnevette magát, és így felelt: „Tudom én azt, de meghívást kaptam, hogy nyissam meg a nagy világiállítást. Mindaz, amit szétromboltak, újra meg van festve. Ez egy kozmikus méretű kép. Isteni nyelven fogok beszélni.” Amikor elbúcsúztunk, ismét azokkal a titokzatos szavakkal köszönt el: „*Üdv néked, szent Hold!*” Megint összesűrűsödött a sötétség. Elindultam az átnedvesedett úton, megcsúsztam, és zuhanni kezdtem. Másodszor is azon a glagolita úton találtam magam, amelyen jöttem. Felnéztem, és az égi magasságokban megvilágított városokat láttam. Felismertem Dubrovnik körvonalait. Akkor visszavonult a sötétség, és az egész térséget fényragyogás töltötte be; minden végtelen Heliopolisszá változott, a nap városává.

Ez a markáns álom fölzaklatott. A szabatos, nehéz levegőjű, rejtett jelentéseket hordozó álmokat rendszerint föl szoktam jegyezni. Az ilyen álmok valamiféle mitikus jelentésre tesznek szert az életemben, habár igen ritkák. Ezt az álmot *Danilo megnyitja a kiállítást* címmel vittem be a noteszembe, és ez év szeptember 8-án álmodtam. Amikor leírtam a dátumot, eszembe jutott, hogy Danilót 1989. szeptember 8-án Belgrádban láttam utoljára.

Ha már nem vagyok képes elvarrni ennek az álomnak a szálait, hadd fejezzem be legalább a történetet egy hihetetlen részlettel. Amikor felkeltem, kinyitottam a füzetemet: ott állt, amit lefekvés előtt jegyeztem fel, ámde korrigálva, mintha éjszaka beleavatkozott volna egy kéz. *Sűrűsödik körülöttünk a sötétség, a szétrombolt városok doha és hidege az égig emelkedik – mi csupán az egyetemes reszketés remegése vagyunk*. Talán akad valaki, aki értelmezni tudja ezt, bár lehet, hogy ez egy másik álom volt, melyet nem regisztráltam. Jung azt mondaná, hogy mindaz, ami a tudatalattiból tör fel, életművünk *prima materiájává* válik.

Belgrád, 1993. I. 10.

Kedves Mirko!

Kevés reménnyel, sok szorongással léptünk be az új évbe. Komor szilveszteréji hangulat, de hogy is lehetett volna másképp? Amikor éjfélkor szokás szerint kitört az általános lövöldözés, Verával behúzódtunk a szoba sarkába, csak minél messzebb az ab-

laktól, nehogy egy eltévedt golyó legyen ostoba veszünk. Íme, ennyi a mi „harci tapasztalatunk”. Aztán elmentünk a Pionir parkba, ahol még néhány tucat emberrel együtt gyertyát gyújtottunk a mostani háború áldozatainak emlékére. Elálldogáltunk vagy félórát csöndben, míg a közelben elvonultak a részegek meg a vidám párok, néhány jó hangulatban lévő járókelő pedig szitokszavakkal kísérte megemlékező hallgatásunkat.

A többség gonosz közönye kíséri a borzalmas boszniai eseményeket. Sokan egyszerűen semmit sem kívánnak tudni minderről, és ez a közömbösség ugyanolyan kínos és undorító, mint a gáztettek nyílt támogatása. Másrészt megalázó annak a kisebbségnek a tehetetlensége, mely kész segíteni bajba sodródott barátain.

November közepén táján összeállítottam két élelmiszercsomagot (Gavril Grahovacnak és Ivan Lovrenovićnak). A jótékony akció szervezői bejelentették, hogy a segélyt teherautókkal viszik majd az ostromgyűrűbe zárt Szarajevóba. A *Politika* épülete előtt, a segélygyűjtő helyen, úgy ötven gondterhelt rokon és barát pakolta, rakosgatta a küldeményét, címezte a csomagját (mindent szigorúan előírás szerint), majd feldobta a ponyvával letakart teherautókra. Mindjárt gyanút fogtam: részt vesz-e ebben, s ha igen, mennyire a *Politika*, az az újság, mely sötét szerepet vitt a háborús propaganda és gyűlölet felbujtásában. Nyilván a többi ajándékozóval együtt mégis elhittem, hogy a humanitásnak meg a szolidaritásnak nincs, nem lehet köze a politikai barbarizmushoz meg a pimasz médiamanipulációkhoz. Most azonban megtudtuk, hogy a küldemények csak Paléig jutottak el, és nem is volt kilátás arra, hogy eljussanak Szarajevóba, a megjelölt címekre... A segélyszállítmány bitorlói nyilván röhögnek a hiszékenysé-
günkön meg a naivitásunkon, miként nyilvánvaló az is, hogy az itteni szervezők, a „jőtevők” is cinikusan játszadoztak a naivitásunkkal.

Harminc év munka után megtiltották, hogy átlépjem a Televízió épületének küszöbét. Miután kicsalták tőlem a kapubelépőt (úgymond meghosszabbítás végett), az örök, fegyveres rendőrök kíséretében, megparancsolták, hogy távozzak. Ugyanez a sors ért még vagy tíz újságíró, szerkesztőt és mérnököt, akik, mint az újonnan alakult, független szakszervezet tagjai követelték a professzionális kódex tiszteletét (miszerint nem engedélyezett a háborús propaganda, a faji, nemzeti és vallási gyűlölet szítása, az igaz információktól való megfosztás – mindaz, amit televíziónk régóta művel). Milorad Vučelić vezérigazgató, aki neked barátod volt, nekem meg ismerősöm, személyesen adott utasítást a kitoloncolásunkra. Úgyhogy az utcára kerültünk! No de a kényszerszabadság (ahogy nevezik), mindenképp jobb, mint a kényszermunka. Csak azt viselem nehezen, hogy nem engednek be a szerkesztőségi szobámba összeszedni azt a pár könyvet meg az ott maradt holmimat.

Tegnap megint összegyűltünk a Televízió előtt, és megpróbáltunk behatolni az épületbe. A biztonsági szolgálat meg a rendőri megerősítés elállta a bejáratot. Akik tegnap még a kollégáink voltak, most szó nélkül elnézték mindezt, vagy szégyenkezve, lehajtott fejjel mentek el mellettünk. Azonban olyanok is akadtak, nem is kevesen, akik odamondogattak nekünk. Hallottam, hogy ezek közül egy, valószínűleg az én részvételemre célozva, „zsidó ügynek” minősítette az incidenst. Amikor találkozott a tekintetünk, elvörösödött, mint a rák, elbújt a tömegben, és eltűnt.

Később többet gondolkodtam ezen az incidensen, mint a kirúgásomon. Rá kellett volna ordítanom? Fölpattanni és pofon verni? Bármely ilyesfajta reakció megfelelőbb lett volna az én könnyű zavaromnál. De ezt a latens antiszemitizmust, mely időnként durván felszínre tör, én, joggal vagy jogtalanul, csupán a jelenlegi helyzet mellékter-

mékének tartom. Nehéz beleélnem magam az áldozat szerepébe, mert soha életemben nem éreztem magam annak. Úgy éreztem, hogy az igazságtalanságok meg a sértések, melyek időnként érnek, normális jelenségek ebben a világban, melyben élünk. Igaz, ami igaz, nem sok ilyesmi ért, és van-e olyan ember, akin néha nem csattan az ostor? A nevemet, mely nem éppen „tipikusan szerb”, minden szégyenkezés nélkül viseltem, még csak különösnek sem éreztem soha. Csak az utóbbi időben rezzenek meg, amikor kimondom: lehet, hogy ez az első repedés abszolút biztonság- és kiváltságérzetemen?

Lehet, hogy összesített biográfiámmal én is csupán igazolom Finkelkraut állítását az „imaginárius zsidóról”, a „meg nem tapasztalt szenvedés örökségéről”, „a száműzöttről, aki nem volt leigázva”. Származásommal, a tragédia árnyékával, melyben föl-nőttem, elnyertem, mint a francia filozófus mondja, a magam (meg nem szolgált) individualitását és különösségét. Sem szégyenkezésre, sem panaszra nem volt okom, a zsidóságom, másokhoz viszonyítva, bizonyos előnyökkel járt. Az iskolában hamarabb felfigyeltek rám, mint iskolatársaimra, és már az első könyvemmel úgy léptem be az irodalomba, mint a „zsidó tematikát” boncoló író. A „zsidóságom” tehát nem teher volt, hanem éppenséggel ennek ellentéte. Hogyan fogadhatnám most el egyszerűben az egészen új helyzetet, melyben áldozat volnék, aki tele van rettegéssel, aki üldözöttnak érzi magát, akivel megismétlődik az idegen világban élő idegen történelmi szerepe, hiszen én nagyon mélyre beleástam magam ebbe a kultúrába, még akkor is, ha neki nincs szüksége reám. Más szerszámom nincs, csak a nyelv, amelyen beszélek, ez a nyelv pedig mindörökre ide kötött, ahol vagyok. Bárhol másuttal az identitás nélküli, semmivé foszló ember lennék.

Talán éppen ezért maradok meg ebben a környezetben, mely világos és hangosan kimondott erkölcsi és politikai állásfoglalásaim miatt egyre ellenségesebb velem. Ahogy gyűlik a gonoszság, énbennem úgy gyülemlik a dac meg az ellenállás. Amíg félelem nélkül, számítás nélkül, a kettős hovatarozás érzése és kisebbségi érzet nélkül tudok beszélni, addig megtartom személyiségem egységét. Abban a pillanatban, amint ez megszűnne bennem, amint elárasztana a félelem, utolsó nyomorulttá válnék, vagy, ami valószínűbb, itt hagynék mindent, hacsak, mint abszolút idegent, el nem zavaránának innen. Azonban valahol a lelkem mélyén érzem: ha elveszítem ezt, másra nem teszek szert. Nem tudom, meg tudod-e teljesen érteni helyzetem különösségét, hiszen te, tekintet nélkül arra, mi történik és hol vagy, magaddal és magadban hordozod a származásodat, miként azt szellemesen és a magad sajátos módján kifejezted a gyökereid után kutatva. Én a magam családfájáról nem sokat tudok mesélni, csak egy-két nemzedékre tudok visszamenni, a többit – lehet, hogy tudatos – feledés borítja, a sötétségben rejtőzködik, valószínűleg azért, mert egészében keserű, elbátortalanító és reménytelen, úgyhogy csak kétségbeesésbe kergetné az utódokat. Tehát nincs választásom. Lehet, hogy ez másvalakit lesújtana, belém viszont bátorságot önt, hogy kitartsak és ellenszegüljek, amennyire az erőmből futja.

Hana három elbűvölő napot töltött el a sivatagban. Bemerészkedett az őskeresztény barlangokba. A valótlán sivatagi ég alatt halt. Azt írja, hogy a fiatal izraeliek nem tűnnek ki az intelligenciájukkal. Némely barátunk gyermekei, akik Amerikában tanulnak, szintén azt állapították meg, hogy amerikai kortársaik intelligenciahányadosa elég alacsony. Meggyőződésem szerint az ilyen megállapítások a nevelésbeli különbségek meg a különböző tájékozottság következményei. A mi gyerekeink sokféle forrásból szerzik tájékozottságukat, mindenről tudnak egy keveset, míg Nyugaton a szak-

irányú specializációt díjazták, ami mégiscsak ennek a bizonyos általános műveltségnek a kárára megy. Az idelátogató külföldiekkel való találkozások és beszélgetések néha bennem is azt az érzést keltették, hogy bár nap mint nap hatalmas mennyiségű információ zúdul rájuk, de nem tudnak különbséget tenni a fontos meg a jelentéktelen, a lényeges meg a lényegtelen dolgok között, úgyhogy nem értik meg azt, ami nekünk nyilvánvalónak tűnik. No de ezek már kulturális és mentalitásbeli különbségek. Nem értek egyet azzal, hogy ez okosság-butaság kérdése volna.

Hűsz napig fújt a kossava, nagy hideg volt, fagyoskodtunk eleget. Most már valamivel jobb. Szörnyű drágaság van, de a boltok még úgy-ahogy el vannak látva.

Mi az újság tifeleitek? Régóta nem kaptam tőled levelet, amiért is a karácsonyi meg az újévi postaforgalmat vádolom.

Sok üdvözet és jókívánságok Bobának és neked

Filip és családja az új, 1993. évben
(1992 meg ne ismétlődjék!)

Rovinj, 1995. VI. 23.

Kedves Filip!

Többheti távollét után, mely elszakított a számítógépeimtől, ismét itt vagyok az én kis hazámban, melyet dolgozószobának hívnak. Talán máris ki lehetne jelteni: ahol a számítógéped, ott az otthonod. Bármikor térek haza valahonnét, én azt sohasem érzem hazatérésnek. Amikor Belgrádba jártam haza, akkor is ugyanilyen érzésem volt mindig. A szülőföldre való visszatérés pedig mindahányszor megremegtetett, félelemmel töltött el, és valahogy szorongtam, hogy soha többé nem szabadulok. Hova lehetne hát visszatérni, kell-e egyáltalán! Most ismét bámulom a tengert; a csónakok lágyan ringatóznak, a sirályok meg nyugtalanok ma reggel, vijjognak, és közvetlenül az ablakom alatt repülnek el.

Frankfurtból jövet, átutazva Ausztrián, hirtelen úgy éreztem, hogy be kell fordulnom egy Gmünd nevű kisvárosba. De hát miért? Megpihentem a hosszú vezetés után, bejártam a városkát, aztán Gmündtől Tolmezzáig Boba vezetett, én meg leeresztettem az ülést, és szundítottam egy kicsit. Bóbiskoltam csak, de ez is jót tett fáradt testemnek. És ebben a félálomban eszembe jutott (vagy álmodtam), hogy *A méh kapuja* című regényemben emlegettem én ezt a Gmündöt, ahol az Osztrák–Magyar Monarchiával való háború idején láger volt. Ide internálták a nagyapámat, Mato Kovačot; itt is halt meg. Gyerekkoromban sok történetet hallottam nagyapáról, aki vagyonos, tekintélyes ember volt, nagy kriptát érdemelt volna, mégis idegen földön, jeltelen sírban nyugszik. A családi okiratok, telekkönyvi kivonatok, keresztlevelek, házassági anyakönyvi kivonatok stb. között hosszú évekig hanyódtott egy német nyelvű papíros, afféle halottlevél, a lágerparancsnokság értesítése, hogy itt és itt meghalt Mato Kovač stb. Minderre persze csak később emlékeztem vissza, amikor már elhagytam Gmündöt, nem pedig akkor, amikor befordultam a városkába. Vajon ez azt jelenti, hogy halott elődöm hívó szava vonzott oda, ahogy talán Jung mondaná, vagy a *tudattalanról* van szó, mely egy bizonyos pillanatban kirúg a „lélek mélyéről”? „Öröklött ösztön”, mondaná Jung.

Psatban találkoztam Gavróval & comp.; kaptam két példányt a *Zarándokokból*, Rovinjban pedig ott találtam jún. 5-i leveledet, valamint néhány darabot a *Tövisesből*,

melyeket Arsa hozott (ha valaki olvassa ezeket a leveleket, még majd paranoizálódik némiképp, azt hívén, hogy Arsa felfegyverez engem). A leveled egyúttal az első vélemény, az első benyomás a *Kristályrácsokról*. A kritikusok többet valóban nem érdekelnek, azelőtt sem kérdeztem meg a véleményüket soha; ami a te ítéleteidben a legtisztább, az az, hogy hangsúlyozod valódi hozzáállásodat: hogy ez alkalommal csak hűség és hálás olvasó vagy, ami már magában véve is barátság. Ez az, ami most hiányzik nekem, főleg ebben a magányban, ami vár rám. Cioran mondta egyszer: „Amikor olyasvalakiről beszél az ember, akit csodál, eltölti a fölény érzése.” Én boldog vagyok, hogy a *Kristályrácsokról* szóló leveledet olvasva megéreztam a te ilyen jellegű fölényedet.

Mi lesz az idelátogatásoddal, találsz-e ismét valami kifogást? Én is mindig habozok, ha el kell utazni valahová, Gombrowicz szerint pedig bizonyos koron túl egyáltalán nem is kellene kimozdulniuk az embereknek, mert az valahogy kihívás a halálnak; nyilván én is ezért halogattam a szarajevói utat – nem mintha megijedtem volna. Gavro heccelt ezzel; talán onnan támadt benne ez a benyomás, hogy bécsi utam előtt megkérdeztem Aksamijától: „*Nem gondolod, hogy veszélyes utazni, ha az igmani úton minden élöbe belelőnek?*” Ő azt válaszolta nyugodtan, hogy azon az úton valóban lőnek, de ennek ellenére az emberek utaznak, van, aki meghal, habár az utazás legtöbbször szerencsésen végződik. Nincs bennem semmiféle félelem, talán csak az a benső, szorongató remegés, amit becsületesen néven kell nevezni: büntudat ez mindamiatt, amit a honfitársaim, a honfitársaid tettek ezzel a néppel meg ezzel a várossal – ha egyáltalán vannak nekünk honfitársaink! Számomra nem túl vigasztaló bandának meg csürhének titulálni ezeket a rablókat – de csak van valami megváltás a büntől? Te mit gondolsz minderről?

Ha nincs kollektív büntudat, azt hiszem, ki kellene alakítani, hogy a teljesen ártatlanok is nyögjenek a terhe alatt, és így hatni lehessen a valódi bűnösökre, és bekövetkezzen a kollektív bűnbánat. Persze a bűnösök és ideológusaik fogják utoljára megbánni a bűneiket. Itt már csak egyedül az ártatlanok bánkódnak. Egy horvát jogász, nagy fej a politikai életben, tagadta, hogy egy önvédelmi háborúban büntetről lehetne beszélni; meg szabad ölni a tizenegy éves kislányt, mert az apja szerb, akit „a csetnikekkel való együttműködéssel” gyanúsítanak, és ezért nemcsak őt, hanem a gyereket is meg kell ölni, hogy irmagja se maradjon a horvátellenességnek. Mindez pedig nem büntett, nem megtorlás; önvédelmi ösztön gyanánt minden megengedett. Ez tényleg „a jog teljes dekadenciájának” kora.

Be kell vallanom, hogy élveztem, szinte kéjelegtem benne, amikor a palei szerbek megkötözték a „kékeket”, még akkor is, ha előre meg volt beszélve. Képzőművészeti szempontból fantasztikusan ötletes filmszekvenciának látszott az egész. Ez volt ennek a háborúnak a legpoétikusabb pillanata: a megmentőinket, mint a kutyákat, odakötözni bizonyos furcsa, fellinis objektumokhoz; valóban fenséges látvány, a világpolitika csődjének és a nyugati politikus pipogyák megalázásának kész metaforája. Nem tudom, láttad-e a felvételeket a halott szerb tüzékről (azt hiszem, valahol a Dinári-hegyen), akiket a saját ágyúikhoz láncoltak, nehogy megszökjenek. Valahol azt olvastam, azt hiszem, egy szerb tiszttel készült interjúban, hogy a háború elején Horvátországban megerősített őrséggel voltak kénytelenek őrizni a kaszárnyákat, nehogy megszökjenek a katonák – ámde szöktek az örök is. Én semmiképpen sem fogadom el azt a tézist, hogy a nép jó, csak sokan kegyetlenségre kényszerülnek, mert hát ilyen harcias bandák garázdálkodnak, akik a mi „jó embereinket” rákényszerítik arra, hogy azt tegyék, amit. Először is a mieink nem jó emberek, és ha tömegbe verődnek, és meg-

szoptatják őket a hazafiasság tejével, azt hiszem, vérszomjasakká válnak. Az ágyúikhoz láncolt tüérek csupán a rabság alattvalói és önkéntesei! Ha eldöntöted, hogy többet nem szolgálsz, íme a szabadság, véli La Boétie, az önkéntes rabság teoretikusa. Én személy szerint azt gondolom, hogy ezek a megláncolt ágyúsok akkor lőttek csak igazán nagy kedvvel, mert ezek a láncok igazolták őket, megszabadították őket a büntudattól. Többfajta lánc van; ezek a mi, úgymond szófogadatlan köznépünk mentális szimbólumai. Azt állítom és meggyőződése, hogy nem azért szöktek volna meg ágyúzofeladataik elől, mert eljutottak bizonyos felismerésekhez, mert ellene fordultak a háborúnak meg az öldöklésnek, hanem egyszerűen gyávaságból szöktek volna meg. Írni kellene egy cikket *A gonoszszághoz láncolva* címmel.

Nyáron itt maradok, és ezúttal lazítok egy kicsit. Fürödni fogok, és visszatérek az olvasáshoz; visszatérek egyes, már olvasott könyvekhez, és lassan összerendezem az anyagot egy regényhez, mely az összeomlás koráról, a mi korunkról fog szólni; de fantáziálni is fogok a rabléletrajzokról vagy más történetekről az isztriai múltból. Néha úgy érzem, hogy időnk java részét megíratlan könyvek kigondolására pazaroltuk. Ez a regény erről az összeomlásról nagyon homályos előttem, nincs meg a kulcsa, a címe, és egyre inkább úgy forog a fejemben, mint valami rémálom. Minél több valós esemény áll rendelkezésemre, annál erősebb bennem az a benyomás, hogy ez az egész korszak, úgy 1991-től máig, olyan, mint egy álom. Lehet, hogy áttetszővé, már-már valótlanná kell tenni e korszak valóságát és realizmusát. Szeretném elérni a mélyét annak, aminek a háború a felszíne. Bergyajev szerint a háború hatalmas jelenés, megmutatkozás, olyasmi, mint a csoda; tehát olyasminak a felszíni projekciója, ami sokkal mélyebben fekszik. Szerinte a háború önmagában nem a gonosz, inkább egy mélyebb gonosz következménye. Úgy gondolja, hogy amíg a felszínen béke uralkodott, a mélyben már ott fortyogott a gonosz. A mi szellemi állapotunk olyan nyomorúságos, hogy megérdemljük a háborút, avagy Bergyajev nyelvén szólva, a háború a kisebbik rossz ahhoz képest, ami „mocsaras lelkeinkben” zajlik.

Egy folyóiratban olvasom A. Adamov *Rettenetes naplóját*. Szépen megmondja, hogy már fejből tudja „a nyomorúság roppant, végtelen szövegét”, s hogy a gonosz a gonosz szívéből fakad, „az eredeti mítoszok óriásdögéből”. Ez a tehetséges író és táborlakó harminchárom évesen azt írta, hogy megöregedett, s hogy mindig is „szorongva élt, és hazátlanul, önmagából kitépve”. Szeretem, ha másvalaki definiálja a mi állapotainkat, mert ez arra serkent bennünket, hogy ezt mi is, más módon, megtegyük.

A te Kovačod

Belgrád, 1995. VIII. 10.

Kedves Mirko!

Már jó ideje komor nyugtalanság borul rám, folyamatosan elégedetlen vagyok. Valóban felfoghatatlan, milyen ripsz-ropsz szétesett, mégpedig teljesen, a dolgok bizonyos rendje, másik pedig sehogyan sem tud kialakulni. Kiléptünk egy szociális jogokkal hivalkodó, képmutató társadalomból, mire néhány gengszterfamilia uralma alatt találtuk magunkat. Immár valamiféle morál, jog, igazságosság pusztá látszatának a megteremtése sem fontos. Ezek most privát ideológiáik és vallalataik elveihez igazítják, tömeges harácsoláshoz szoktatják a népet. Nekik mi csupán veszélytelen muslincák vagyunk, akik legfőljebb zúgnak a fülük körül. Unalmasan, de veszélytelenül.

Ami még külön nyugtalanít, az a félelem, hogy elveszítem a mindennapi élet iránti tényleges valóságérzékeimet. Nincs türelmem afféle „nyugodt”, „egyszerű” beszélgetésekhez, taszitanak azok, akik nem értik vagy nem akarják megérteni és fölfogni, milyen mélységig tragikus a helyzetünk, akik jelentéktelen, teljesen mellékes dolgokkal foglalkoznak, és semmi érdeklődést nem mutatnak a viharos és nyugtalanító események iránt. Vajon magam is kizárólagossá és intoleránssá válok, amikor kétségbe vonom mások jogát arra, hogy érdektelenek legyenek, hogy csak a fenyegetett privát életük megmentésével törődjenek? Én úgy érzem, hogy ezekben a sötét időkben megengedhetetlen így viselkedni, ilyen önzőn, de vajon igazam van-e? Hiszen túl sok szerencsétlenség és igazságtalanság és különféle rettenet van ebben a világban, köztük olyanok, melyeket egyik ember okoz a másiknak, és ezek a legszomorúbbak és legértelmetlenebbek, úgyhogy minden aktivitás megtorpanna, ha kizárólag a mindenféle-fajta igazságtalanság kijavítására szentelnék magunkat.

A mi mai helyzetünket „nagy rémálomnak” nevezhetnénk. De ne áltassuk magunkat azzal, hogy ez végleges csődöt jelent. A harcias retorikából és fülsiketítő lármából valami sajátos fásultságba süppedtünk. Hogyhogy alig esik szó a tévéhíradóban a krajinaiak hatalmas méretű, tömeges elvándorlásáról, kérdezte tőlem egy svéd újságíró, hogyan lehetséges, hogy a több százezer menekült exodusa közepette a szerb hatalom, e balsors fő okozója, úgy tesz, mintha semmi különös nem történe.

Innen is, onnan is hallom, ott nálatok is, itt minálunk is azt beszélik, hogy ezek az emberek azt kapták, amit megérdemeltek. Ez véleményem szerint kegyetlen, igazságtalan ítélet, és nem is pontos. Ebben a háborúban a menekültek, bármely oldalon – márpedig mindenütt voltak –, arra szolgáltak, hogy kiegyenlítsenek velük bizonyos régi és új számlákat, alku tárgyai voltak, és „magasabb”, „történelmi” célok megvalósítását akarták elérni velük. A jövőben ürügyként szolgálnak majd új összetűzésekre, az állandó feszültség és gyűlölködés fönntartására, amire minden diktatórikus és nem demokratikus hatalomnak szüksége van.

Ennyi elkövetett bűntett után – nincsenek bűnözők. Szerbiában azt kiáltozzák teli torokból, hogy *nincsenek bűnözők, hisz nem vettünk részt a háborúban!* Horvátországban (mint említetted): *mi védekezünk, és aki védekezik, az nem bűnözhet!* Ez nem jelenti azt, hogy nivellálok a bűnösséget, de sok a bűnös, és még több a gyötrelmem meg a szerencsétlenség. Veszélyes abban a tudatban élni, hogy a bűnözés csakis a másik privilégiuma. Az ember azért süllyed a bűnbe, mert gyűlöl, mert bosszúsomjas, mert új és régi adósságai vannak, azért, mert igazságtalanságot követ el vagy igazságot keres. Pedig az igazi győztes csakis az lehet, aki nem bűnözött. Lesz-e egyáltalán győztes?

Az elkövetett bűnök mértékének felbecslése teljesen téves. Vagy kisebbitik, vagy növelik a bűnöket. A propaganda szükséglete szerint. Mi maradt Hemingway híres mondatából: „Ahol meghal egy ember, az egész emberiség hal meg”? Semmi sem maradt! Mindent tömegesen tesznek – tömeges kivégzések, a lakosság tömeges elüldözése, egész városok lerombolása, települések megsemmisítése. A szakemberek arról vitatkoznak, hogy egy tömegsírban kétezer vagy „csak” ötszáz hulla van-e. Meg kell mondanom, hogy nem látok túl nagy különbséget. Miként mindig tárgyaltalan volt számomra az a vita is, hogy Jasenovacon ötvenezer vagy ötszázezer ember végezte-e életét. A bűnözőket nem az elkövetett bűntettek számával mérik! Aki egyetlenegy ártatlan embert is eltett láb alól, Isten előtt mindörökre bevázta a kezét, és nincs számára bocsánat! És ami áll Jasenovacra, az áll Srebrenicára, Szarajevóra, Mosztárra, Vukovarra is...

Mint tudod, nem értek egyet azzal, hogy kollektív bűnösséget varrjanak a népekre.

Ha egységesnek, kerek egésznek állítják be a népet, ez végül Haushofer geopolitika-elméletéhez vezet, mely élő organizmusnak tekint a nemzetet, a „vér és talaj” elméletéhez vezet, hősi és bűnös nemzetek tételezéséhez, akiknek vagy van, vagy nincs joguk új területekre kiterjeszkedni, a végső következmény pedig az, hogy genocid nemzetekre meg a többiekre osztják fel a népeket, amiből pedig az következik, hogy bizonyos népeket kiirtani abszolút isteni húzás, míg mások már a puszta létezésükkel kiérdemelnek minden privilégiumot és isteni szánalmat. Ezekben az esetekben népek helyett tömegekről kell beszélni, a tömegekre pedig, mint Hannah Arendt kifejtette, a gonosz mindig valami morbid csáberővel hat, „a tömeg mindig üdvözli az erőszakot”. A totalitárius rendszerek, vagy amelyek totalitarizmusra és önkényuralomra törnek, nem maradhatnak fenn szervezett tömeg nélkül, melyet a diktátorok néha nemzetnek neveznek, máskor ideológiai vagy osztályfogalmakkal illetik, ahogy az adott pillanat megkívánja annak érdekében, hogy hipnotikus erővel alárendeljék a tömegeket.

Ámde, habár gyanúperrel illetem a kollektív bűnösség elméleteit, meggyőződésem, hogy kollektív felelősségről beszélni szabad és kell is. A bűnösség jogi kategória, a felelősség pedig morális, etikai. A bűnökért egyéneket ítélnék el, nem pedig népeket, ámde azokat a népeket, akik a választásokon bűnözőket és bűnözőkből álló kormányt juttattak hatalomhoz, és elfogadták az erőszakot meg a törvényteleniséget, felelősségre lehet vonni.

Nyilvánvaló, hogy addig nem lesz igazi béke, míg meg nem buknak teljesen, minden ízükben azok a veszélyes eszmék, amelyek miatt kitört a háború. De nemcsak katonai vereségre gondolok, hanem a „denacifikáció” elkerülhetetlenségére. Így szokták emlegetni azt a közismert processzust, amit a német népen hajtottak végre a II. világháború után, s amit Broch egyszerűen így definiált: „felnyitni a szemet”. Megmagyarázni minden egyes embernek, belevérni a fejébe, hogy hova vezet a népbolondítás, a tömeghisztéria, hova vezetnek a különféle „népgyűlések”, mindaddig, míg fény nem derül az állítólagos patriotizmussal, álhazafisággal, a politikai oligarchia pragmatikus érdekeivel, bizonyos ideológiákkal leplezett szemfényvesztések és csalások lényegére. Minden megbolondított egyénnek fel kell fognia, hogy tévedésének bűnös dimenziója van, és ki kell okádnia magából azt a gyilkos mérget, mellyel a média, az intézmények, a politikusok megmérgezték. Ámde fennáll a kínos kérdés: vajon az ilyen alapos, mindent felölelő denacifikációnak elkerülhetetlen előfeltétele-e a teljes, a hatalmas katasztrófa – a közelgő kijózanodás előtti katarzis? Ha ez a nagy ébredés feltétele, akkor még sok nehéz nap vár ránk, még sok szerencsétlenség, keserv, tragédia.

Egyébként nincs szemernyi illúzióm sem afelől, hogy a „jó” erősebb lenne, mint a „gonosz”, és végül diadalmaskodik. A jó valahogy gyöngécske, kompromisszumra hajló, állandóan visszavonulóban van, és kibúvót keres. A gonosz lenyűgöző. A gonosznak bűvereje van. A kabbalisták szerint a gonosz is Istentől való. A béke és a gyarapodás periódusait a történelemben valamiféle dekadencia jellemzi. A hódító háborúknak tiszteletbeli helyük van a „történelmi fejlődés” nekilendítésében. Mit törődik a történelem azzal a számtalan egyéni gyötrellemmel, melynek mi is tanúi vagyunk? Vagy azokkal, akik bűnözéssel szereztek meg hatalmas vagy kicsike személyes vagyonukat vagy egész birodalmakat.

Jössz-e Grazba? Én megyek, és valószínűleg Vera is. Nem lenne rossz, ha ott mindannyian találkozoznánk, mert Rovinj nekünk még mindig túl messze van és elérhetetlen. Érdekes ez az ötlet, hogy ismét jöjjenek össze Grazban azok az írók, akik tíz évvel ez-

előtt ott voltak. Csak kevesen (és én közéjük tartozom) élnek ott, ahol akkoriban. Lovrenović Zágrábból jön, Ugrešić Amszterdamból, Šnajder Berlinből, Mile Stojić Bécsből, Karahasan Salzburgból, Rada Iveković Párizsból. Mennyi törés volt ezeknek az embereknek az életében! Tíz évvel ezelőtt még csak nem is álmodtunk ilyesmiről! Voltak ugyan balsejtelmek, de ekkora földrengést senki sem láthatott előre. Gyere el mindenképpen, hogy semleges terepen, a semleges Ausztriában, fenn az Alpokban emlékeztetessé tegyük ezt a szomorú évfordulót. Örülök ennek az utazásnak, habár a visszatérés gondolata ezt az örömet is eleve csökkenti.

Üdvözlöt Bobának és neked a, remélem, közeli viszontlátásig.

Filip

Rovinj, 1995. IX. 8.

Kedves Filip!

Már itt a szeptember, az a kevés turista és ismerős, aki itt járt, elment, elviharzott a *Vihar*, a szerb ideológia és tébolyult rögeszme, hogy nem lehet másokkal együtt élni, ellenük fordult. A haragos krajinaiakat most úgy üldözik el, ahogy ők üldözték el a horvátokat; kölcsönkenyér visszajár, mondaná a nép. A horvát bosszú is kegyetlenre sikeredett. Slobodan Jovanović azt írta egyszer rég, hogy a szerbeknek nincs érzékük a politikai sakkhoz, különösen, ha a horvát a partner. Azt mondja, hogy ezek a dináriak lobbanékonyak, és mindent egyből akarnak, meg hogy fontosabb nekik párbajra hívni a horvátokat, mint átgondolt politikát folytatni. A szerbek akkor sem gondolkoznak, amikor minden komoly ember elgondolkodik: tudniillik miután vereséget szenved. Ilyenkor mindenki fölülvizsgálja, mérlegeli az okokat, ők meg jajgatnak, hogy elárulták őket, különben egyenlővé tették volna Zágrábot a földdel, és „lerombolták volna a katedrálisukat”. Drágán fizetnek a rögeszméikért. S. Jovanović egy helyütt azt mondja: „Mivel nem tudtak a horvátokkal zöld ágra vergődni, a szerbek elvesztették a türelmüket, és arra a következtetésre jutottak, hogy köztük nem lehetséges közös élet.” A szerb politikáról szépen és pontosan megmondja, hogy nem más, mint „lobbanékony állami harciaskodás”. Van valami perverz az olyan rafinált szerb nacionalistákban is, mint amilyen Medaković vagy Pavić, akik tudásuk és műveltségük ellenére a primitivizmust gerjesztik, azt izgatják fel a népben, ami benne ösztönös és aljas. Nem feledhetem azt az undorító jelenetet, amikor a Nagyszerb kongresszuson a Sava-központban feláll a teljes, tekintélyes szerb nagyközönség, és tapsviharral köszönt egy Vučurevićet, aki felmászik a szónoki emelvényre, és azt muzsikálja, ami a szerb fülnek drága, s amiben ő is hisz szegény: rákezd a szerbségről szóló, százszor megrágott, péppé őrlött mesékre, egy falusi véreb meséire, melyeket az ország csúcsértelmisségi gárdája tisztelettel hallgat végig, a pátriárkák és a püspökök pedig talpra szökkenve üdvözlök a szent szerb ügy harcosát. És pontosan ugyanezen a helyen egybehangzón kifütyültek egy Gojko Nikolišt, aki jó szándékúan figyelmeztette őket arra, hogy hova zuhannak.

Nemrég felkértek egy svájci laptól, hogy írjak egy cikket a szerb–horvát ikerpárról, a mi politikai zsákutcánk bátor hőseiről, akik, mint látod, továbbra is a „negativizmus típusaiként” keltik fel a figyelmet. Az újságokat mindig érdeklük a destruktív, negatívista hősök; róluk írni annyi, mint megtölteni a fekete politikai krónika hasábjait. Dvorniković szerint a zoológus undorát legyőzve tanulmányozza a giliszták meg a pat-

kányok anatómiáját, és így kellene szemlélni némely kulturális és politikai monstrositást is, mert azoknak is megvan a maguk biológiája. Tudod, nem volt kedvem boncolni a negativista hősök anatómiáját, már túl sok bennem az undor. Dvorniković *A negativizmus típusai* című remek szövegében egy helyütt az áll, hogy a faji negativizmus mindent eltípor, ami önaffirmációjának útjában áll. Azt mondja, hogy a negativista technikája egyszerű: a másikat és minden mást kicsinyíteni, hogy ő magasabbnak látszon. Habár a mi két hősünk ideológiai tejtestvérpár, akik ugyanazt fűjják, azt hiszem, lehetne különbséget találni köztük, de én már belefáradtam mindebbe, nem tudok ezzel babrálni, emellett nem is akarok a nyugatiak kedvében járni, mert szerintük ezek a barbárok, akik megkaparintották a hatalmat, a mi egyetlen sorsunk, amit mi magunk kovácsolunk magunknak, s hogy a vágóhíd a mi természetes környezetünk, abban nevelődünk, abban növünk fel, járunk egyetemre, szeretünk, szenvedünk, irunk. Egy francia újságírónak és jeles írónak elmeséltem azt a történetet, amit okos barátnőnkől és a kitűnő írónőtől, Dubravka Ugrešić-től hallottam. Amikor a kilencszáz éves városban, Zágrábban felszállt a villamosra, belebotlott egy ismerősébe, aki azzal köszöntötte, hogy befogta az orrát, és felkiáltott: „bűzlik a jugószuka”. Ez a francia úr erre mosolyt erőltetett az arcára, és zavartan, álszemélyesen kibökte: „De hát mért jár villamoson?” Úgy láttam, hogy cinizmusában élvezetét lelte jó ismerősöm, a franciatanárnő is, aki velünk volt. Ismét eljutunk az értelmiségi nevű rákfénéig. Amikor a szellemileg alultáplált fajta leköpi a költőnőt a villamoson, azt még úgy is lehetne érteni, hogy azoknak az értelmiségieknek az akaratát teljesíti, akik „lánggra lobbantották a szenvedélyt a plebejusok szívében”, de ha ugyanezt az Ugrešić-et az egyetemi professzor kollégák vágják ki az egyetem villamosából, mint egy leprást, mert a költőnő és kolléganő nem átalta leszidni a hatalmon lévő bunkókat, akkor bizony a szellem és az erkölcs állapota tiszta *nulla nullissima*.

Milošević minden rossz császára. Szereti, ha úgy beszélnek róla, mint egy szörnyetegről, mert ez homályba burkolja őt, és elködösíti a jelenség banális oldalát. Miloševićet legjobban Levy-Bruhl primitív mentalitást taglaló elemzéseinek fényében lehetne szemügyre venni. Azt hiszem, hogy végül kölcsönös gyűlölet fog kirobbanni közte meg a népe közt. Ha azon kapom magam, hogy szenvedélyesen beszélek erről a kalandorról, akkor ideje lesz egyszer s mindenkorra pontot tenni ennek a történetnek a végére. Az itteni hasonmása is hasonszórú „komikus intrikus”, a komikum meg az intrika ötvözete, ráadásul hiú újgazdag, aki már izléstelenül parádézik a hiúságával meg a gazdagságával, és ódákat követel, amiért ekkora mennyiségű nacionalizmus tulajdonosa, ami neki pompát, a köznépnek meg mámort hozott. Személyes véleményem szerint itt is, ott is kevesen vagyunk, akik szeretjük a demokráciát, és ahhoz állunk a legközelebb, amit Dvorniković egyszer régen „primitív féldemokráciának” nevezett, melyben „a bűnözés meg a patológia elválaszthatatlan barátok”. És ha elgondolkodom minderről, akkor megértem a kis népek önizolációját, hogy mért állnak oly könnyedén rossz oldalra. A mi életünkben már nem lesz kiút ebből a politikai, társadalmi, történelmi, kulturális stb. önizolációból. Itt maradunk a vermünkben, és azt játsszuk, az elnyomók ellen hőzöngve, hogy ki kit tud jobban leigázni, ami jó módszer arra, hogy itt maradjunk fogva, ahol vagyunk. S mivel nem lehetünk mások, mint amik vagyunk, a szenvedéllyel fokozott naciofilia voltaképpen az egyetlen menedékünk. Ez magyarázza a patológikus hazaszeretetet meg a xenofóbiát és a sovinizmust is. A kitűnő magyar történész és politikai gondolkodó, Bibó István *A kelet-európai kis-államok nyomorúsága* című tanulmányában a nacionalisták tulajdonságai közé – mint

amilyenek az „irracionális törekvések és követelések”, „valós alapokat nélkülöző öntömjénezés”, feltüntetni az „örök siránkozást” is, ami a mi nacionalistáinkból is buzog. Arra kellene törekednünk, amit Baudrillard javall: hogy életünkben minél előbb tűnjön el a politika és a történelem! De jaj, a történelem nem más, mint egy „végtelen neurózis”, mondta rokonod, Freud.

És hogy visszatérjek a szerb–horvát ikerpárról szóló írásra, amit kértek: én kimondtam a magam történelmi *nemét*! Nincs inyemre, hogy vállon veregessenek, mert bátran szembeszállok, és az intellektuális tisztesség álláspontját képviselem. Intellektuális tisztesség nincs, és ha volna is, az egyetemes tisztességtelenségben nincs, aki ráismerjen. Pascale mesélte, hogy a francia tiszték, akik az Unprofornál szolgáltak – ő volt a tolmácsuk –, félretették a Miloševićről szóló, a *Liberation*-ban megjelent cikkem fénymásolatát, és amúgy katonásan mind élvezték, hogy lesújtottam erre a politikai elefántra. De én nem akarok nekik több ilyen élvezetet okozni! Orwell már rég „morális disznóólnak” titulálta a nyugati politikát.

Arsa hozott nekem még néhány *Recet*; elolvastam egy nő, valami Rosić recenzióját a *Kristályrácsokról*. Őszintén szólva alig volt erőm végigolvasni ezt a kritikát, hátulról kezdtem, aztán átugrottam sorokat, majd „átlósan” mentem végig rajta, ahogy néhai barátnőm, M. mondaná; végül beláttam, hogy rosszkedvűen olvasok, és egyáltalán nem érdekel a szöveg, inkább tovább lapozgattam a folyóiratban. Érzésem szerint érdekes folyóirat, habár Ugrešić azt mondta itt a teraszon, hogy járt a kezében, és neki végül is visszataszító a koncepciója, mert ennek a vágóhídnak a közepén, akkor, amikor a szerbek két nap alatt 5000 muzulmánt lemészárolnak, a *Rec* tiszta irodalommal foglalkozik, ő azonban azt várja, hogy mégiscsak szentel majd egy számot a kambodzai háborúnak, vagy legalább az új háborús kambodzai novellisztikának. Ő ezt a cinizmust nemigen különbözteti meg a Karadžićétól. Én erre azt feleltem, hogy a folyóirat mindettől függetlenül jó lehet, de Dubravka közbevágott, és kijelentette, hogy nem, mert nincsenek kritériumai, hogy az amoralitásáról ne is beszéljünk. Végül, mondta, azok az írók és novellák, melyeket fordítgatnak és közölnek, a maguk országában sem jelentenek semmit. Az ilyen folyóiratok a hatalom malmára hajtják a vizet, a hatalom is azt állítja, hogy semmi köze sincs ehhez a szörnyű háborúhoz, és ha majd egyszer valaki végiglapozza az ilyen folyóiratokat, azt fogja hinni, hogy a hatalom valóban igazat mondott, hogy gondtalan idők járták: a fordítók fordítottak, az olvasók olvastak, a költők könnyed és szerelmes verseket írtak, a srebrenicai gyerekek drámája pedig valaki mással történt meg, és valahol messze, még Kambodzánál is távolabb. Mielőtt úgy tűnne, hogy szócsövet használok a véleményem kifejezésére, meg kell neked mondanom, hogy némi habozás után meggyőztek Dubravka álláspontjai, habár ő, teljes joggal, csak ámult, hogy ugyan mit van ezen habozni.

Kétlem, hogy el tudnék menni Grazba; október 3-tól 9-ig halaszthatatlan kötelességeim vannak itt Rovinjban. Kilencedikén szabad vagyok, de hosszú út lenne, innen Grazig legalább 5-6 óra. Ha nem találkozunk, talán egyszer megbeszélünk egy randevút valahol félúton, Pécsen vagy a Balatonon. Ha valami változás esik a terminusaimban, jelentem neked, és talán elmegyek.

Sok üdvözlöt Verának és a gyerekeknek. Boba szívből üdvözlöt benneteket.

Belgrád, 1995. X. 23.

Kedves Mirko!

Egyszer majd megkérdezzük, hogyan volt mindez lehetséges. Ez helyzetünk egyik kulcskérdése. Sokan vannak, akik elvesztették minden valóságérzéküket, tébolyognak, mint a holdkórosok, és nem értik, hogy mi van. A mindennapi életet átjárja az általános katasztrófa érzése, mintha beköszöntött volna a világvége.

Ez mindenekelőtt egy olyan állam kórsága, mely sehogyan sem tud talpra állni, és képtelen meghozni a maga törvényeit; paranoiás formációvá változott, ahol különféle rögeszmék hatalmasodtak el az embereken: valamiféle külső összeesküvésről, önnön grandiozitásukról, belső ellenségekről, árulókról, az „ötödik hadoszlopról”. Ott, ahol szinte minden beteges és szétdűlt, nehéz egészségesnek és igaznak maradni. Persze ez mindenekelőtt „a barikádok innenső oldalán” zajló eseményekre vonatkozik, a világnak erre az elszigetelt, bélpoklos szeletére, ahol most élek, mely oly kétségbeesetten kiáltja ki magát új Jugoszláviának.

Ebben az egészben a legnagyobb csalódást nem azok az agyalágyult öregemberek jelentik, akik Miloševićben második Titót látnak, és többé semmi különbséget sem tesznek a fasizmus, a nacionalizmus, a kommunizmus meg a demokrácia között. A valódi problémát a fiatalok határozott föllépésének hiánya jelenti. Akiket valódi keserűség emésztett, azok elmentek. Az itt maradtak között kétségbeejtően kevesen vannak azok, akik szembenéznek e deprimáló valóság igazi arcával, és fölfogják és megértik, hogy hol vannak a rossz valódi gyökerei. A többség sajnos fokozatosan beilleszkedik a rendszerbe, amilyen-olyan, vagy teljesen kizárja magát a valóságból – a rendszernek ez is, az is nagyon jól megfelel és hosszú életet biztosít. Kétségbeejtő, mily mértékben hiányoznak itt az emberekből az igazi meggyőződések, úgyhogy sok az olyan „értelmiségi”, aki nap mint nap úgy cserélgeti a meggyőződését, mint a piszkos inget. Nem tudom, minek tulajdonítsam ezt: a mentalitásnak, az ostobaságnak, az erkölcs hiányának, a tekintélyektől való elvakítottságnak? Az ember a legjobb barátaiban is nehezen bíz meg, a nagy politikai és szellemi *salto mortalék* pedig máról holnapra játszódnak le.

Nem engedtem a depresszióknak, habár az események, mint valami hatalmas poroszívó, szinte beszippantanak a depresszióba. Ellenkezőleg, minél több a reménytelenség, a tompaság, annál nagyobb szükségét érzem annak, hogy ellenálljak; csak a komoly megpróbáltatások óráiban ismerheti meg az ember önmagát, hogy milyen is valójában. Amde minek? Mi értelme (sugdossa a számtalan démon egyike, akik megtöltik a levegőt, melyet belélegzünk)?

Helyes válasz természetesen nincs, mert ha következetesen gondolkodnánk az élet zavaros logikáját követve, ahhoz a kérdéshez jutnánk el, hogy minek egyáltalán élni. Hogy éljünk! Mert végül is minden elmúlik (még a háborúk is), minden feledésbe merül (még az emberi szenvedés is), a vég mindenki számára egyforma és ugyanaz. Talán csak a fausti játék egyik változata mindez: eladjuk-e a lelkünket az ördögnek, s ha igen, mennyiért.

A szakadárság érzete, mely néha elviselhetetlen magánnyá terebélyesedik, kapcsolatban áll a valahova tartozás hiányosságával vagy elvesztésével. Amikor a hatalmasok tudtára akarják adni valakinek, hogy ki van közösítve, akkor előhozakodnak a *kettős hovatartozás*, a kettős lojalitás elméletével. Ez az anatómia, ez a kilőtt nyíl olyan erővel bír, mint az exorcizmus, a „fatva”. A nemkívánatos és veszélyes másként gondolkodókat így egyszerűen eliminálják a társadalmi életből, az ilyen kellemetlen egyéneknek

világosan tudtára adják, hogy különleges vadak, akikre nem érvényes a vadászati tilalom. A megbélyegzés manapság oly elterjedt jelensége politikai, ideológiai, faji és etnikai lincselésen alapszik.

Október az a hónap, melyben két gyerekünk születésnapját ünnepeljük – Danielét és Hanáét is. Nagyon szerényen: egy kis ajándék, valamivel jobb ebéd, sütemények. Az általános neurózis még mennyire beférkőzött a családi életbe. Kimaradnak a hagyományosan szép ünnepek és ünnepi szertartások, melyek összetartják a családot, és megőrzik a meghittséget. Nem tudom, hogy a feleségem meg a gyerekeim felróják-e nekem, úgy érzik-e, hogy bizonyos látszólag általános elvek miatt túl sok időt áldoztam fel és vontam meg tőlük. Erről nem beszélgettünk komolyan, de remélem, hogy a fő dolgokban támogatnak – ha az ember az állítólagos egzisztenciális biztonsága kedvéért eladja a meggyőződéseit, ha a saját lelkiismerete ellenében jár el, akkor nemcsak magát árulta el, hanem az övéit is. Köztem meg Daniel közt voltak „parázs viták”, hogy úgy mondjam, mert az ő analitikus, matematikus elméje világos és precíz magyarázatokat követel, amelyekkel nem mindig tudok szolgálni (ugyan ki tudna?), hisz néha én is inkább az ösztöneimet követem, mint a kemény bizonyítékok csapását – sok minden, ami történik, annyira irracionális, vagy a manipulációk hét kérge fedi, hogy nehéz felfedezni a valódi lényegét, vagy elködösíti az olyan elvekre való hivatkozás, amelyeket éppenséggel megszegnek.

Voltaképpen oly mértékben elértéktelenítették, majd értelmétől is megfosztották valamennyiünk életét, hogy a pánik, sok mindenki domináns érzése szinte kézzelfoghatóvá vált, mint valami fal köztünk és a valódi élet közt. A félelem az újabb inflációtól, a félelem a Nyugattól, az éhségtől, a nyomortól, az anarchiától, valami benső apokalipszistól, mely átszínezi az egész világszemléletet, mert a népbe többek között elültették azt a tévhitet is, hogy mi vagyunk a világ közepe, hogy a mi sorsunktól függ a pravoszláv világ, a szocializmus, a keleti császárság, az emberiség sorsa. A mi csődünk az egész bolygó végzete lesz! Pontosan abban az arányban, ahogy veszítjük minden befolyásunkat és jelentőségünket az európai értékskálán, úgy nagyítja a propaganda jelenlétünk és hatósugarunk képzetét. Mi azonban a világban csak az eddigi és a potenciális tűzfészkek helyszínét jelentjük – minden egyéb téren másodosztályúvá, marginálissá, az európai civilizáció visszájává váltunk.

Bobát és téged is üdvözlök
Davidék

Rába György

FARKASLEGENDA

Tetőm alatt bőröm alatt
farkasgégék vonítanak
éhkórosak látatlanok
bennem rejtőző ordasok
itt nyílnak idebenn
túl az emberen
nem riadnak nem iszkolnak
prédáját megszimatozt had
itt leskelnek holtomiglan
csontjaimban izmaimban
megfogadtam levadászom
ragadozó belvilágom
de még egyre seregelenek
fejtörőjéül eszemnek
nem vagyok-e magam is az
félíg vadór félíg csikas

OKTALAN OKNYOMOZÁS

Miért nem hallhatom ahogy
az az egy pár cipő kopik
s az álmomban menekülő
antilop szökelléseit
miért nem láthatom mit él át
a tetszhalálba ájuló
s nyájas mosolygók kórusában
ki az igazi áruló
s ha láthatnám és hallanám
mindazt ami ma érthetetlen
ugyan mi is serkentene
holnap egy új reggelre kelnem

EGY IGEN ÉS TÖBB NEM

Nem az a rondaság
amit ásó kihantol
nem a kallódó érték
betemetett kutakból
nem a foszladozó
irat titkos rekeszben
és még nem is a mundér
rangjel- s golyóviselten
hanem az a mosoly
síkságán annyi évnek
röptet tavaszi sárkányt
lakójául az égnek
s hídként igen a kar
a kinyújtott fivéri
amin nem két vidék
egymást ember eléri
ez voltál ez maradsz
bár csak egy pillanatra
amellyel egy mulandó
magát örökbe hagyja

Ottlik Géza

TOVÁBBÉLŐK (III)

Az étteremben egyszer délben csoportosulás támadt az elsőévesek egyik asztalánál.

– Apagyí! Apagyí! – hallatszott.

Néhány negyedéves vett körül egy pirospozsgás, pufók arcú kisgyereket, akin úgy állt a bő gallérú katonazubbony, mintha egy zsákot akasztottak volna a nyakába. Az asztalfő mindenütt egy-egy negyedéves volt. Damjániék negyedéveséhez odaszólt egyik társa elhaladtában:

– Te, nézd meg ezt a bundást!

Egyre többen tolongtak a pufók kisfiú körül, s őt bámulták valamennyien, mert abban különbözött a többi tízéves gyerektől, hogy derűsen vigyorgott, s hogy hiába szólították, sem vigyázzba nem állt, sem nem teljesített semmiféle parancsot vagy vezényszót, csak szótlanul vonogatta a vállát, és igyekezett elfordulni.

– Apagyí! Apagyí! – szólongatták. – Hozzám! Vigyázz! Feküdj! Apagyí!

Apagyi azonban a füle botját se mozgatta. Vigyorgott rendületlenül, noha már unhatta a nyaggatást.

Mindenki ki akarta próbálni ezt a különös mutatványát, hogy nem teljesíti a parancsokat. Nem győztek betelni a mulatsággal. Roppantul érdekes, nevetető dolog volt ez. Ragyogó arccal néztek össze:

– Óriási! Ilyen még nem volt!

– Hagyjátok! – szólt egy magas fekete fiú előrefurakodva. Apagyihoz lépett, és baráti hangon kezdett neki magyarázni. – Figyelj rám, majd én elmondom neked. Csak ezt tanul meg. Ha megszólítanak, vigyázzba állsz, így. Érted? Egyszerű ez, kisöreg.

Türelmes jóindulattal beszélt hozzá, s váratlanul csakugyan elért annyit, hogy Apagyi megszólaljon.

– Cc! Aaa! – mondta fitymálva.

Elnyújtott indulatszó vagy indulathang volt az egész, mégis megtört Apagyi némasága.

– Tudod – folytatta a másik –, amit egy tiszt úr vagy egy negyedéves úr parancsol, azt meg kell csinálnod, kisöreg.

– Hát! Hogyne! – mondta Apagyi felnevetve. – Nem teszel bolonddát!

Az általános figyelem csöndjében furcsán, valószínűtlenül hatott a hangja; annál is inkább, mert amint kiderült, paraszti tájszólással, zárt magánhangzókkel beszélt, a leggarázdább népszínműkiejtéssel. „Haaat! Honne!” – így hangzott valahogyan.

A fekete negyedéves nem nevetett, hanem iparkodott szelíden tovább magyarázni a fiúnak, megfogván az egyik fülét is. Ezt azonban, talán némi rosszakarattal, olyan erélyesen csinálta, hogy Apagyi felkiáltott, és igyekezett kitépni magát a fiú kezéből. A negyedéves nem engedte el, csak szájon vágta. Apagyi ettől még nagyobb bömbölésbe kezdett, s anélkül, hogy észrevették volna, honnét szedte elő, egyszerre a kezébe került egy nyitott bicska. Most lépett be a napos tiszt, és vigyázt vezényeltek.

A negyedévesek visszacsúsztak asztalaikhoz. Ima után a tiszt odalépett Apagyihoz, aki magára maradt. Kezdett neki valamit mondani, s hirtelen elharapta a mondatát. Torkára fagyott a szó. Ugyanis Apagyi szétvetett lábbal álldogált előtte, és nyugodalmasan forgatta a fejét jobbra-balra, mintha keresne valakit. A tiszt riadt és segélykérő pillantást vetett hátra; az elsőévesek tiszthelyetese nyomban hozzálépett, és halkán mondott valamit. Egy percig mindketten szótlánul nézték Apagyit.

– Menjen a helyére – mondta végül a tiszt, s gyorsan hátat fordított neki, és sétálni kezdett az asztalok közt. Apagyi magára hagyva álldogált közepén, mert a többiek már mind leültek; aztán lassan megfordult, és beült a helyére.

Szebek Miklós lenyűgözve figyelte a jelenetet, és sokáig nem ment ki a fejéből Apagyi. De nagy hatással volt az eset valamennyiükre. Ha meglátták valahol az elsőévesek félszázadát, kaján érdeklődéssel meresztgették a szemüket, Apagyit keresgélve köztük. Látták, hogy megy ide-oda a szakaszával ő is, lomposan csoszogva, nem igyekezve lépést tartani, látták, hogy az étteremben elmondja ő is az imát, de anélkül, hogy vigyázzban állna. Az éttermen és a gyakorlótéren kívül azonban nem találkoztak más évfolyambeliekkel.

Fél hatkor Bognár felolvasta a napiparancsot, aztán felmentek az első emeletre. Tankönyveket kaptak. Kettesével szólitották be őket a hosszúkás kis irodába, ahol egy százados pipákat jegyzett be nagy lajstromaiba, s aki átvette a holmiját, mehetett a tanterembe. A könyvek java része viharvert volt, nemcsak számárfüles, hanem tépett, avas, telefirkált. Szebek térképatlasza több emberöltőt végigszolgálhatott: Bécsben

nyomtatták 1881-ben, s a fedőtáblája belsejére ragasztott még kitöltetlen „Hiányjegyzék” alatt – ami minden könyvükben benne volt – vastagon rétegződtek az elmúlt évtizedek rosszul levakart vagy benne hagyott „hiányjegyzékei” és „Mangelzettel”-jei. Más-más tintával más-más nevek voltak beírva az előzéklapokra, a margókra, a képek alá. A sokféle kiadású könyv között volt néhány új is. Vadonatúj volt például Damjáni természetrajzkönyve, melynek mindjárt az elején egy körte keresztmetszete volt látható.

Damjáni Czakó mellett ült, a hálóteremben azonban messze voltak egymástól. Vacsora után véletlenül találkoztak az illemhelyen. Damjáni sokáig bajlódott a cipőtisztítással, míg végre Bognár elengedte. A mosdó kőpadlóján kucorogtak, papucsban, alsónadrágban, s kenték, keféltek bakancsaikat, amelyek semmi áron nem akartak fényesedni. Szebek Miklós találkozó arckifejezéssel simogatta egy kefével fél pár cipőjét, amely az zsinórjánál fogva igyekezett megtartani, de amely odébb-odébb csúszott, s olykor elpördült a finnyás érintés elől. Bognár több ízben rászólt.

– Nem bírom kifényesíteni, tiszthelyettes úr – mondta Szebek felemelkedve, mint aki hajlandó feladni a küzdelmet.

– Nono – mondta Bognár. – Fogja meg, barátom!

Aztán türelmét veszítve kivette a fiú kezéből a cipőt, hogy megmutassa, hogyan kell kitisztítani. Szebek megkönnyebbülten nézte ezt a műveletet, Bognár azonban hamarosan észbe kapott, visszadobta neki a cipőt, s ott tartotta őt még akkor is, amikor a többieket elengedte a mosdóból.

Damjáni megkérdezte éjjeliszekrénytársát, engedélyt kell-e kérni, ha az ember vécére akar menni.

A fiú morgott valamit.

– Tessék?

– Lópikulát kell! – mondta most mérgesen.

Damjáni eleinte barátságtalan fiúnak találta ezt a tömpe orrút; de azóta rájött, hogy még ő volt eddig a legszívélyesebb; ebéd előtt még azt is megkérdezte az újonctól, hogy ő is Budapesten lakik-e. A többiek még gorombábban válaszolgattak neki, vagy sehogy. Ezért aztán Damjáni elcsodálkozott kissé, amikor az árnyékszékre benyitva, Czakót látta meg az ablakdeszkának könyökölve, barátságos beszélgetésben egy régi növendékkel, aki a villany felé tartva Czakó díszesen faragott tollszárát, a közepébe rejtett parányi lencsén át javában nézegette a benne látható, Damjáni által már ismert képet, Davos behavazott látképét.

A tág helyiséget sűrű ammóniák- és kátrányos olajszag töltötte be, ami azonban nem zavarta a számos jelenlévőt. Fesztelen társalgás folyt. A választófal melletti négy fülke közül kettő szabad volt, de senki sem igyekezett elfoglalni. Ingben-papucsban, panyókára vetett köpenyben jöttek ki a legtöbben. Czakó is papucsban volt, köpenyébe azonban rendesen belebújt. A nyitott ablak a hátsó kertre nézett; a farakásokon túl, a ród-lidombon túl kanyarodott hátra a parkot körülölelő fasor; az őszi lombokon átszillogtak a gazdasági épületek világos ablakai. Tücsök zenélt. Hűvös lett az este. Az éles hegyi levegő leszállt a városra, s ahogy Damjáni az ablak elé állt, úgy érezte, hogy patakviz-tisztaságával szinte pásztákat radíroz az átható ammóniák-bűzbe.

– Bemenni! – mondta valaki harsányan.

Merényi lépett be a vörös Burgerral és a leesett állú Homolával.

– Mindenki menjen be! – ismételte Merényi, s ezzel félreállt, hogy helyet adjon nekik a távozásra. Közben észrevette Czakó tollszárát, és feléjük lépett.

– Mi ez?

Nem nyúlt utána; Czakó társa tüstént odanyújtotta neki a tollat. Czakó ekkor zsebre dugta mindkét kezét. Nyilvánvaló volt a veszély, hogy Merényi, miután megnézte Davos látképét, nem adja vissza a tollszárat. Mindenki készen tartotta volna tehát mindkét kezét, hogy alkalmas pillanatban utánakaphasson jogos tulajdonának, Czakó azonban zsebre vágta, s testtartása sem árult el nyugtalanságot. Ez érdekes volt, Damjáni megállt indultában. Burger és Homola is belekukucskált a tollszárba, aztán visszaadták Merényinek. Merényi leeresztette egy pillanatra hosszú szempilláit. Lassan ránézett a mozdulatlan Czakóra, s hirtelen odanyújtotta neki a tollat. Egy szó sem esett eddig; most Czakó halványan elmosolyodott.

– Muris, nem? – kérdezte óvatosan Czakó társa.

– Muris – mondta Merényi, s intett, hogy menjenek ki. Ahogy elhaladtak mellette, mindenkit tarkón legyintett, Czakót is.

Hárman maradtak kint az árnyékszéken, hogy megtanácskozzák a Szebek Miklós elleni népitéletet. Néhány perccel a takarodó előtt aztán szájról szájra adták a hálóteremben, hogy „pokrócozás” lesz. Vagy tíz perccel azután pedig, hogy Bognár eloltotta a lámpát, s maga is eltűnt a fülkéjében, egy halk jelre egyszerre megmozdultak az ágyak, s felkerekedtek innen is, onnan is, meztlábasan és némán, majdnem mindahányan, Szebek ágya felé. A bejárat melletti fogasról már előbb eltűntek a poroló-korbácsok. Egy részük evvel, más részük megcsavargatott törülközővel felfegyverkezve nekiesett Szebek Miklósnak, s zuhogtak az ütések a tarkójára. A fiú ösztönösen magára húzta a pokrócot, hogy védje a fejét, de lerántották róla. Nem tartott sokáig az egész. Egyszerre mindenki megfordult, és végigugrálva az ágyakon szétszéledtek. Mire az előbújt Bognár felcsavarta a villanyt, már nem talált semmi gyanúsat. Csak Damjáni támaszkodott fél könyökére az ágyában, s tekintetében leírhatatlan rémület tükröződött, mivel Szebek Miklós egész idő alatt egyetlen hangot nem eresztett ki a száján, s Damjáni nem tudott másra gondolni, mint arra, hogy meghalt.

5

Az újoncok legtöbbször már az első héten kezdtek megváltozni az arcvonásai. A pisze vagy puha orruk mintha megcsontosodott volna, tekintetük elmélyült, arcizmaik elvesztették mozgékonyosságukat. Szomorú, de folyton figyelő szemmel néztek a világba; s ezt a kifejezést rögzítette meg a fényképész lencséje is, akihez az egyik ebéd után elvitték az egész évfolyamot.

Négyesével, „kettősrendek”-ben menetelt át a félszázad a parkon, a vashídon, a kőhídon, a sikátoron, s egyszerre ott kopogott léptük a városka kövezetén. A fényképész egy sárga földszintes házban lakott, műterme az udvarról nyílt. Amikor öt nap múlva megkapták a vasúti igazolványokhoz szükséges fényképeket, Damjáninak eszébe jutott a macskaköves udvar, ahol sorakozva, pihenjben ácsorogtak két és fél óra hosszat, s egy csapzott fekete kuvasz hol kiszaladt, hol beszaladt, hogy a figyelmüket időnként lekösse.

A fényképeket haza kellett küldeniük szüleiknek, és levelet is írhattak hozzá. Damjáni, aki hamarabb számot vetett a dolgaival, mint Szebek Miklós, rögtön arra gondolt, megírja, hogy nem akar itt maradni.

Már látta, hogy nagyjából minden rosszabb itt, mint odahaza volt, és hogy nem is igen remélhet semmi jót. Reggeltől estig ide-oda rángatják, sosem lehet magában,

örökké félni kell valamitől. Csupa kötelesség az életük, semmi jog. Alhattak ugyan, de sosem eleget, ehettek, de sosem eleget. Damjáni az első napokban örült, hogy nem kell megennie, amit ebédre, vacsorára eléjük tettek. Ennek az örömmek hamar vége lett. Egy hét sem telt el, és mindenki állandóan éhes volt. Ezt a kellemetlen állapotot azelőtt tulajdonképpen nem is ismerte. Nem volt elég, amit enni kaptak, bármilyen bőségesnek látszott is. Amellett az is előfordult, hogy Burger vagy másvalaki egyszerűen elvette tőle a reggeli kávéhoz vagy leveshez kapott fehér kenyérét. Egyáltalán, a reggelek voltak a legnehezebbek. Rettenetes volt ébresztőkor felkelni, amikor a legédesebb volt az ágy, és száz karral húzta vissza az embert az álom. Rádásul az volt Schulze leggyakoribb büntetése, hogy ébresztőre teljesen felöltözve kellett jelentkezni nála, természetesen megmosdva, bevetett ággyal. Damjáninak is négy napig kellett legutóbb „ébresztőre mennie”.

Kiváltságos helyzetét, amelyben minden gyerek él az anyja mellett, egy csapásra elvesztette. Itt nem volt mindenkivel fontosabb az ő személye, sőt, ő volt a legutolsó, a leghitványabb, mindenkivel alábbvaló. Fájt Damjáninak a bántalmazás, jobban fájt a szüntelen sok-sok megalázás, de legjobban fájt önnön gyengesége és gyávasága. Szíve mélyén nemcsak kiváltságosnak tudta magát ezelőtt, hanem olyan elképzeléseket is dajkálgatott, hogy adott estben bátran szembeszállna erősebb ellenfelekkel is. Most rá kellett ébrednie, hogy ezt nem teszi, sőt nem is látja semmi értelmét többé; hogy a gyávaság igen józan és természetes tulajdonsága. Az is természetes, hogy kicsinyesen önző legyen és udvariatlan, s csak a saját érdekével törődjön: az ellenkezője, az mind csak játék volt. Hogy az ilyen játékoktól meg kellett fosztania magát, ez fájt mindennél jobban Damjáninak. Persze, persze, gondolta, az nagyon természetes viselkedés, ha erősen fogja az uzsonnakenyerét, és nem ajándékozza oda másnak – de hát ebben nem talált semmi érdekességet.

Tolláról rázogatóva a tintát, elgondolta, hogy mennyire mások voltak a régebbi barátai, a piarista diáktársai és mind, akiket azelőtt ismert, elgondolta, hogy hogyan is élt odahaza, és egyszerre letett a szándékáról. Nem tudja megírni úgysem, hogy mi a baja; nem is biztos, hogy megértenék. Szerette halogatni a dolgait; majd megírja legközelebb, úgy döntött.

A következő héten azonban kiderült, hogy hiába is írta volna meg, panaszoktól levelet nem továbbították volna. A fiatal szőke főhadnagy, aki elolvasta a heti kötelező leveleiket, Szebek Miklósét eltépte, és a borítékot visszaadta.

– Írjon újat, kérem. Azt ne írja, hogy nem bírja itt ki.

Minthogy a fiú állva maradt előtte, még hozzátette:

– Ha valami baja, panasz van, forduljon hozzánk. Nem szükséges édesanyját ilyenekkel nyugtalanítani.

Avval visszahajolt a levelek fölé, és folytatta az olvasást. Szebek Miklósnak gyökeret vert a lába a katedra előtt. Egy kis idő múlva a főhadnagy felnézett, és látta, hogy még mindig ott ácsorog a fiú. Minthogy rendkívül szelíd ember volt, halkan rászólt, hogy menjen a helyére, és írja meg a levelét.

– De hát – dadogta Szebek – nem tudok mit írni...

– Ej, ej, fiacskám, hát írja meg, hogy egészséges, hogy jó az ellátása, hogy jelest kapott az első magyar dolgozatára, hogy még nem tudott egészen beleszokni az itteni fegyelembe, vagy ilyesmi, de reméli, rövidesen éppen olyan jó katona válik magából, mint a többiek.

Szebek szédülten ment a helyére. Egy pillanatra elkápráztatták a főhadnagy szavai,

s még azt is készpénznek vette, hogy a bajával csakugyan hozzájuk fordulhat. De csak egy pillanatra csillant föl ez az ábrándkép, aztán szétfoszlott. Ez a szőke fiatalember tanította náluk a magyart, Danilo főhadnagynak hívták. Kifogyhatatlan türelmű, szelid fiú volt, csinosan öltözködött. Szebek Miklósnak jólesett látni őt, hetente háromszor-négyszer, de tudta, hogy éppoly kevés köze van az életükhöz, mint a többi tisztnek, s a szavai mögött sincs egyéb, mint azok a gyerekes elképzelések, amelyeket a kívülállók szeretnének ráhúzni a valóságra.

Sajnálta, hogy eltépték a levelét, mert sokáig tartott, amíg megvilágosodott előtte, hogy nem akar itt maradni. Több mint két hét telt már el a bevonulásuk napja óta. Szebek Miklósnak már a legelső sérelmei, melyeket nem tudott tisztázni, felforrtak, és egyre újabbakkal és újabbakkal tetézve elintézetlenül fortyogtak, kavarogtak, mérges forró gőzükkel teletöltve az agyát. Fulladozva, az önkívület peremén, szinte vakon tántorgott keresztül ezen a két héten. Az igazságát szerette volna mindenáron megértetni, csakhogy erre senki sem volt kíváncsi. Nem fájt neki, hogy Schulze megbüntette, nem fájt, hogy Merényi megpofozta, hogy elszedték a csokoládéját, hogy megverték, mert érzéketlenné tette őt minden mással szemben az az egyetlen gyötrelme, hogy nem hallgatják meg. Nem akart rosszat akkor sem, amikor az első délután visszautasította, Cholnoky nevében, annak a negyedévesnek a gorombaságait. Nem akart engedetlen lenni Schulzéval szemben sem, első találkozásukkor, s készséggel végrehajtotta volna a „Leülni” vezényszót legjobb tudása szerint, ha előbb tisztázhatja, hogy hibáján kívül került a földre, hogy büntetésből parancsolja-e a tiszthelyettes azt a leülést, s hogy – akár igen, akár nem – miféle jog, miféle egyezség alapján? Társainak sem akart ártani evvel a vonakodásával, sőt valahogyan úgy érezte, hogy mindnyájuk nevében jár el – hiszen ő is felfoghatta volna tüstént, ha akarja, Czakóhoz hasonlóan, hogy mennyivel célszerűbb a gyors alkalmazkodás – s hogy a többiek ezt nem látták világosan, hogy meg sem hallgatták, hogy végül megverték érte, ez nem fért a fejébe.

Úgy érezte, hogy rettenetesen félreértik őt. Az is félreértés volt a részükről, hogy őt mindenkinél gyámoltalanabbnak, ostobábbnak, ügytelenebbnek tartották. Időbe telt, amíg a zubogó kin, hogy nem képes megértetni magát, annyira leülepedett a szívében, hogy egyáltalán fel tudja mérni maga körül a világot, amelybe belecsöppent. Felmérte és elítélte. Amíg fulladozva, elvakított érzéssel úszott indulatainak tüzes árájában, úgy látta, hogy mindenki ellensége neki, és a felszínen maradt. De csakhamar iszonyodva vette észre, mint a vízbe fúló a habok könnyörtelen tárgyilagosságát, hogy közönyösek iránta. Megírta anyjának, hogy jöjjön érte azonnal, és vigye el innét.

Sajnálta, hogy eltépték a levelét, mert nehezen szánta rá magát a megírására. Nem volt biztos a dolgában. Hogy lesz-e eredménye, abban pedig egyáltalán nem bízott. De ha gondolkozni kezdett, egyre csak azt érezte, meg kell tennie, s ez a kötelességérzés-féle addig sarkallta, amíg újra megírta a levelet. Fél oldal volt az egész, három mondat. Az utolsó így hangzott: „Nagyon nagy bajban vagyok.” Boritékba tette, lera-gasztotta.

Lakott kint a városban egy ismerősük, egy nyugdíjas tábornok a feleségével, akiknél arra a szeptember elsejei éjszakára megszálltak. Vasárnap délután az asszony meglátogatta Szebek Miklóst. Hozott neki almát, süteményt, a fiú pedig megkérte, hogy dobja majd be a levelét.

Csütörtökön ebéd után soron kívüli gyakorlatot tartott az egész zászlóalj. Rajonként, később szakaszonként folyt a kiképzés a nagy letaposott réten szanaszéjjel; meneteltek, fordultak, sorakoztak; szálltak a vezényszavak a langyos levegőben. Szebek

Miklós elkeseredve, mélységes utálattal csinálta, amit kellett. Énekórájuk lett volna fent a tanteremben; elmaradt, s helyette váratlan csapásként érte őket ez a gyakorlatozás. Csak egyetlen érdekesség terelte el kissé a figyelmüket. Nem messze tőlük, az elsőévesek közt ott nyaggatták Apagyit is, hol egy negyedéves, hol egy tiszthelyettes foglalkozott vele, igyekezvén megtörni végre csökönyös értetlenségét és áthatolni nyilvánvaló tompaelméjűségén, míg a kerek képű kisfiú egykedvűen vigyorgott, s legfeljebb avval lepte meg őket olykor-olykor, hogy ő is végrehajtotta a maga lomha módján a vezényszót.

Azért keltett érdeklődést Apagyi, mert már egy hete nem látták. Beteg volt. Az előző héten fel-feltűnt az étteremben; a társai örökké ingerelték, piszkálták, kiütötték kezéből a poharát, gallérjába csurgattak néhány kanál levest, belekötöttek, de minden ürügy nélkül is ott rúgták, verték, ahol érték. Az elsőévesek között is volt néhány ismétlő, bukott tavalyi növendék; ezek adták meg a hangot, a többiek követték. Volt úgy, hogy Apagyi fogcsikorgatva védekezett, bicskával a kezében. A nyitott bicska egyik pillanatra felfokozta ellene a támadókedvet, de aztán mégis lehűtötte. Volt úgy is, hogy a fiú behúzta a nyakát, és nem bánta, akármit is csinálnak vele. Egy este teleöntögették vízzel az ágycsészét, amikor már benne feküdt. Nem kelt fel. Meg sem fordult fektében. Végigaludta az éjszakát a csuromvizes lepedőn. Diadallal vitték oda reggel a felügyelőjük elé, ráfogva, hogy bevizelt. De csakugyan bélhurutot kapott, lázas lett, és egy hétre bekerült a nyaralóépület-szerű kis intézeti kórházba.

Ezen a csütörtökön engedték vissza megint a századához, és az egyheti nyugalom után kezdődött minden előlről. A szakasza „futólépésben” haladt az egyik futballkapu felé. Két egymás mögötti sorban szaladtak, arra ügyelve, hogy a sorok egy vonalban maradjanak, s időnként a „Feküdj” vezényszóra levágódtak a földre. Az egyik „Föl” vagy „Tovább” után Szebek Miklós egyszer csak azt látta, hogy Apagyi kiválik a sorból, saját elhatározásából, s ahelyett, hogy föl pattanna és futna tovább, odébbgurul a fűvön, felkőnyököl, és higgadtan nézi távolodó osztagát.

Nem boldogultak vele. Másfél óra múlva az intézet parancsnoka, aki közben lejött a gyakorlótérre, maga elé vezettette a fiút. Mondott neki néhány biztató szót, aztán megkérdezte:

– A szüleidnek se engedelmeskedtél odahaza?

Apagyi vállat vont.

– Idesanyám meghótt – mondta.

– Hát édesapádnak? Szót fogadtál?

– Annak igen – vigyorodott el a fiú.

– No ugye. Hát majd nekünk is szót fogadsz te, meglátod – mondta az ezredes.

– Maguknak nem! – kiáltott fel Apagyi jókedvűen.

Egyszerűen magázta a tisztet, ahelyett, hogy úgy beszélt volna: „Ezredes úr, alázatosan jelentem.” Pokolian mulatságos volt ez.

A parancsnok kényszeredetten elmosolyodott, aztán odébbsétált kíséretével együtt. Őszülő halántékú, szikár férfi volt. Ámbár az első emeleti folyosó végéből nyílt a lakása, Szebek csak most látta őt másodszer. De még ezen a délutánon, újabb másfél óra múlva, megláthatta harmadszor is.

A gyakorlatozás és a parancsfelolvasás végeztével befelé tartottak az épületbe, amikor Schulze diszkrét vezényelt, és így haladtak el, mereven csapkodva lábukat a kavicsos sétányon, az ezredes mellett, aki egy zöld kosztümös hölgyel beszélgetett a szökőkútnál.

A szép szőke asszony ernyőt tartott a kezében, s turbánszerű kis zöld kalapja Szebek Miklóst nyomban emlékeztetni kezdte valamire. Mint elsüllyedt világrész, úgy merült föl előtte a Ferenciek tere, ahol talán ebben a percben is jönnek-mennek a kalapos, ernyős nők, kis csomagjaikat lóbázva; úgy merült föl előtte az Operaház nézőtere – ahová egyszer elvitték –, egy létező tágabb és sokszerűbb világ boldog tudataként, míg keresgélte magában a dallamot, amit azon az estén megismételtettek az énekesnővel: *Una voce poco fa qui nel cor mi risuono...*

A diszlépés közben a fejüket is mereven az ezredes felé kellett fordítaniuk. Amikor Szebek éppen elébük ért, az asszony hirtelen élénken felkiáltott, és csillogó szemmel kezdett integetni:

– Fiam! Kisfiam!

Szabek Miklós ebben a percben ismerte fel a zöld kalapot, ernyőt, kosztümöt. A szíverése is majd elállt. El se tudta képzelni, hogyan került ide az édesanyja.

– Miklós! Gyere hát! – integetett türelmetlenül az asszony.

A menetelő félszázad éle most kanyarodott fel a kapuhoz vezető lépcsőfokokon. Szabek természetesen sem meg nem állt, sem semmiféle jelét nem adhatta, hogy megismerte az anyját. Csak bent az épületben, a kapusfülkén túl érte utol az a növendék, akit Schulze utánaszalasztott.

– Menjen, menjen! – sürgette a tiszthelyettes, foga közül eresztve a szót. – Az ezredes úrhoz!

Szabek fejvesztve futott tovább, s most az ezredes előtt állt meg, háromlépésnyire. „Ó, Dédé!” – mondta félig nevetve, félig megzavarodva az asszony, aki már-már a karját tárta a fia felé.

– Azt hiszem – mondta az ezredes mosolyogva –, legjobb, ha magára hagyom a fiával.

Nagy hódolattal elbúcsúzott. A becézőnevet azonban, ami kicsúszott az asszony száján, meghallotta, s kedvesen vállon verve a fiút megismételte: „Szervusz, Dédé”, ami nem lett volna baj; a baj az volt, hogy meghallotta bemenőfélben Schulze is, meg a balszárny vége, akik még nem értek be a kapun.

Csecsemőkorából ragadt rajta ez a név; apja nevezte így, aki már tíz éve nem élt; odahaza anyja felnőtt testvérnénje, sógora, dajkája, mindenki „Dédé”-nek hívta.

– Dédé – mondta az asszony megbántva –, hát láttad, hogy integetek, és csak mentél tovább?

Befelé lépegettek egy átlós irányú fasorban, ahol Szabek még sohasem járt. Nem felelt a kérdésre, anyja azonban nem hagyta a dolgot:

– Talán ide se jöttél volna hozzám, ha nem szólnak neked?

A fiú hallgatott. Görcsösen igyekezett összeszedni a gondolatait, de úgy elgyengült attól, hogy anyja karját a karján érezte, és úgy fel volt zaklatva, hogy csupa lényegtelen semmiség jutott az eszébe. Idegességében ki is mondta az egyiket, maga elé motyogva:

– Most lemaradok az uzonnakiosztásról.

– Mit mondasz? Felelj hát a kérdésekre – kérlelte az asszony.

– Ej, hát nem szabad kilépni a sorból, Mami! – mondta végre a fiú türelmetlenül.

– Dehogynem, dehogynem. Csacsi vagy...

Ámbár szeptember végéhez közeledtek, olyan enyhe idő volt, hogy a zsavolyruhájukat hordták. Az asszony most megnyugodott, és kibontakozva csendes ölelkezésük-ből, a fia vászon egyenruháját kezdte nézegetni kíváncsian. Aztán észrevett valamit.

– Mit csináltál az arcoddal?

A fiú szeme alatt véraláfutásos foltocska látszott. Néhány nappal azelőtt verte be egy oszlopba, amikor elgáncsolták a lépcsőn.

– Hol? – kérdezte.

– Itt, a szemed alatt!

– Az? Semmi – mondta. – Megütöttem.

– Jaj, istenem! – mondta az asszony. – Úgy megijesztettél a leveleddel, drágám. Miért írtál nekem ilyeneket?

– Vigyél haza.

Szebek Miklós hangsúlytalanul ejtette ki ezt a két szót, aztán összeszorította a száját. Egyszerre fölöslegesnek érzett minden más mondanivalót, s nem is tudott többet mondani ennél. Anyja kérdéseire csak ezt ismételtette egy darabig, majd végképp elhallgatott. Maga is meglepődött, hogy tengernyi panasza mind-mind bennrekedt. Szégyellte az egészet.

Nem a gyávaságát vagy a maflaságát szégyellte. Bármennyire is szerette kimélni magát, volt anyyi esze, hogy tudja: jobb üzletet csinálna, ha időnként minden erejével szembeszállna támadóival, sőt olykor kezdeményezne is verekedést, másfelől pedig, ha a legnagyobb odaadással és ügyességgel igyekeznék mindig engedelmessé válni Schulzénak, Czakóhoz hasonlóan; mert akkor sokkal inkább békén hagynák őt is. Bőven megérné a fáradságot, és megérné a kiadósabb ütlegeteket is. Habár nem lett volna egyszerű; például amikor a lépcsőn elgáncsolták, fogalma sem volt róla, hogy ki tette. Fel kellett ugrania, amilyen gyorsan csak tudott, és továbbmennie, nehogy a tisztelyettes észrevegye a dolgot, s ráadásul vele is meggyűljön a baja. Csak néhány óra múlva, uzsonnakiosztás után került abba a helyzetbe, hogy körülnézhessen, amikor felháborodása már régen elpárolgott. Mégis, értette, hogy elégtételt vehet magának avval, ha ő is elgáncsol valakit; bárkit, persze nem Merényit, se nem Burgert. Valakit a gyöngébbek közül. Ehhez azonban nem volt kedve.

Látta a módját, hogyan illeszkedhetnék bele a rendszerbe, de nem volt kedve hozzá, mert elítélte az egészet. Ahhoz nagy kedve lett volna, hogy Merényit, sőt magát Schulzét jól hasba rúgja egyszer, azt se bánta volna, ha félholtra verik utána, de ehhez nem volt bátorsága. Merényivel szembeszállni szentségtörés lett volna, azt jelentette volna ez, hogy mindnyájukkal szembeszáll, a közösség iratlan törvényeibe rúg bele, kivonja magát a közös sors alól. Mindezt megértette, és bármennyire irigyelte is Apagyit a meg nem értéséért, nem lehetett többé nem tudnia. Megértette játékszabályaikat, megértette tabuikat, megértette sorsukat, de szégyellte anyja előtt ezt az egész világot, s egyetlen szót sem lehetett kicsikarni belőle.

– Beszélj hát, édes fiam – nógatta az asszony egyre. – Mi bajod, mi bánt? Néma gyerekek az anyja sem érti szavát.

Szebek képtelen volt érthetően megindokolni kívánságát, s így aztán végül beleegyezett abba, hogy itt marad, anyja pedig megígérte neki, hogy néhány hét múlva újra meglátogatja.

– Tanulj szorgalmasan – búcsúzott el tőle másnap az asszony –, pajtásaiddal legyél udvarias, a tanáraiddal legyél mindig tisztelettudó, fiacskám, és ígérd meg nekem, hogy nem iszol vizet, ha ki vagy melegegdedve!

Ezen a második, kivételesen engedélyezett tízperces látogatáson ott volt anyja barátja, a tábornok felesége is. Erről a magas termetű, csontos és szigorú arcú asszonyról Szebek már tudta, hogy ijesztő külsejével ellentétben olyan kezes és engedékeny, mint egy bárány. Utánuk nézett, ahogy elváltak. Nőt, egyáltalán civil embert

bevonulása óta csak kétszer látott: amikor átmeneteltek a városon a fényképészhez és a tábornokné múltkori látogatásakor.

Cukrászsüteményt is kapott, amit sebesen meg is evett. Úgy elkápráztatták az események, hogy még fel sem fogta, mi történt voltaképpen; földöntúli szomjúság gyötörte három hete, s anyja most lecsillapította ezt a szomjúságát a puszta jelenlétével. Szebek nem bánta, hogy csak ilyen rövid ideig láthatta. Nem volt semmi beszélőnivalója az asszonnyal, nem is törődött vele többé; csak az volt a fontos, hogy legyen. Most itt járt, ülhetett megint mellette tíz percig: mindez csakugyan valóság. A fiú egészen belekábult ebbe, s a többivel nem törődött. Nem bánta még azt sem, hogy becézőneve egyszerre csúfnévvé alakult át, s mindenki röhögve piszkálta vele.

Nem bánta még a délutáni fürdést sem. Pedig ez volt számára az egyik legnagyobb kinszenvedés eddig. A földszint legvégében, a vetkőzőhelyiségből nyílt a fürdő. Ahogy parányi, ágyékkötőszerű, vászon úszónadrágjukban, majdnem teljesen meztelenül le kellett vonulniuk a zuhanyok alá, aztán Schulze vezényszavára különböző testrészeiket bezappanozniuk, majd átgázolni a hideg vizes medencén, Szebek Miklós ezen a testi szemérmertlenségen keresztül hatványozottan érezte gyalázatuk szemérmertlenségét, s a gátlásokat nem ismerő erőszak, amelynek alá voltak vetve, szinte elviselhetetlenné fokozódott számára. Előre rettegett a péntek délutánoktól. Ezen a napon azonban Bognár volt szolgálatban. Hat órakor mentek föl a hálóterembe a törülközőjükért, szappanért. Levetkőzve, senki sem várta, hogy Bognár sorakozót vezényeljen, hanem egyszerűen betódultak a zuhanyok alá. Zaj kerekedett. Nyugodtan kiabáltak, visongtak, prüszköltek, rikkantgattak, csapdosták magukra a jó forró vizet. Néha Bognár is ordított egyet-egyet: „Csönd!”, de lényegesen más volt vele a fürdés, mint Schulzéval. Csak az a kellemetlenség maradt meg változatlanul, hogy nem volt elég idő rendesen megtörülközni, s Szebek még a tanteremben is vizesnek érezte az állát meg a füle tövét.

Vacsora után olyan önfeledt hangulata támadt, hogy amint klaffogó papucsokkal az árnyékszékre indult, a „Párizsban huncut a lány”-t dúdolgatva magában, kissé hamisan, egyszerre elkezdett szökdécselve járni, az operettdal ütemére, amelyet Szabó Gerzson dűnnyögött a fülebe egész délután. Éppen az ajtóhoz ért, amikor benyitott a hálótermükbe az elsőévesek tiszthelyetese, és izgatottan intett Bognárnak. Szebek megtorpant. Mikor aztán a két tiszthelyettes nyomában ő is kilépett a folyosóra, ez a kis zökkenő olyan hirtelenséggel vágta el oktalan jókedvét, s olyan hevesen ébresztette rá a reménytelen valóságra, hogy beleborzongott. Itt maradt tehát. Három év, aztán négy év, számolgatta. Még hét esztendő, gondolta remegő szívvel, hét esztendő...

Bognár és felügyelőtársa eltűntek az elsőévesek hálótermében, ahonnét zavaros zaj hallatszott ki, lábdobogás, kiáltások, majd csend lett. Burger és még vagy négyen-ötven odasettenkedtek az ajtó elé hallgatózni. Mások, akik az árnyékszékről jöttek kifelé, megálltak, és vártak. Az ajtó előtt fülelők kisvártatva visszarohantak, és behúzódtak az ajtó mélyedésekbe, a többiek pedig elrejtőztek a két fölfelé vezető lépcsőszárnyon. Szebek is velük tartott.

– Mi történt? – kérdezte a mellette guggolótól.

A fiú vállat vont. Aztán mégis úgy döntött, hogy felel:

– Valami zrí van a bundásokkal – mondta raccsolva.

Elhallgatott, és nyomban hátrább húzódtak, mert nyílt az ajtó. Előbb a két altiszt lépett ki, hátrálva, aztán három fiú, akik cipeltek valamit. A folyosón félhomály volt, a lépcsőkön sötétség. Az első század irodájával szemben égett egy körte. Lélegzetüket visszafojtva lapultak a széles kőkorlát mögött, ingben, alsónadrágban. Ahogy a csoport

a lámpakörte alá ért, Szebek megismerte, mit cipelnek. Apagyi volt. Egy köpenybe volt burkolva; elhaladt a fény alatt két meztelen lába feje, aztán a lelógó ülepe; ketten fogták a két hóna alatt. Feje félrebillent a vállán, szeme csukva volt, s a homlokán és a fél arcán feketén csillant meg a csepergő, vastag vér. Colalto Egon, a raccsoló fiú, aki Szebek mellett lapult, később azt állította, hogy féltényérnyi helyen a haja is ki volt tépve, azaz hiányzott a bőr a fejéről.

– Gondolod, hogy meghalt? – kérdezte Szebek.

– Biztos.

– Hát persze! – szólt Burger.

– Frászt! – mondta egy negyedikük.

– Kampec – ismételte Colalto.

Szelíd éjszaka volt. Tisztán hallatszott a távoli vonatfütyülés, amint végigszáll a nagy parkon. Ahogy az árnyékszék ablakából kémlelték a sötétséget odalent, egymás nyakába ágaskodva, mintha valamennyien egyenrangúakká váltak volna, Burgertől, Colaltón át, le egészen Szebekig.

Apagyit azonban nem verték agyon az elsőévesek. Csak megsebeztek. Nagy handabanda támadhatott, nekimentek, és a zúrzavarban valaki megsúrta, talán véletlenül, saját bicskájával; hogy ki volt, az nem derült ki. Zsoldos, aki Szebek asztalánál ült, a délelőtti kihallgatásszünetekben lejárt az intézeti kórházba fogkezelésre; ő harmadnap látta Apagyit bekötözött fejével eltávozni. Egy fekete posztóruhás, bajuszos öregemberrel kézen fogva lépegetett kifelé a főallén, civil ruhában, ahogyan Zsoldos mesélte.

6

Monsignore Hanák Pelbárt tábori esperes és pápai kamarás minden reggel misézett a házikápolnában. Minthogy a mise pont ébresztőkor kezdődött, a jelentkezőket, akik törülközőjüket rácsomózták az ágyuk végére, a napos rázta fel fél órával korábban. Mindössze négyen-ötven jártak misére; ezek közül is csak a lányos arcú Tóth Tibor járt naponta rendszeresen. Október elején Szebek Miklós engedélyt kért a Monsignorétól, hogy – református létére – ő is részt vehessen a miséken, s másodnaponként, amikor Schulze volt szolgálatban, ezentúl a kápolnában üldögélve töltötte el az időt negyed hattól háromnegyed hatig. Álmosan, fázva, unatkozva figyelte és utánozta a néhány katolikus fiú mozdulatait, de így megmenekedett a napnak ettől a legrosszabb félórájától, s ez megért egy misét. Örült, hogy a többiek nem jöttek rá erre a megoldásra, mert akkor Schulze is kieszel volna valami ellenszert nyilván.

Egy reggel a tiszthelyettes, ahogy végigsétált a hálótermen, a már bevetett ágyak között egy vetetlent talált.

– Ki hiányzik innét? – kérdezte.

– A Szebek Miklós – felelte a megszólított fiú, összecsapva a bokáját.

– Hol van?

– Kápolnában!

Schulze intett, hogy csinálja meg az ágyat. A fiú nekifogott, hogy szomszédja helyett megágyazzon, avval a vigasztaló kárörömmel, hogy Szebek majd megkapja a magáét a tiszthelyettestől, amiért elmulasztotta a dolgát. Negyedóra múlva azonban, amikor már sorakozva álltak az ágy sorok előtt, a miséről visszatérő három növendék között nem volt ott Szebek Miklós. „Hát ez a hülye hova lett?” – gondolta magában a fiú, s később a lépcsőn megkérdezte Tóth Tibortól ugyanezt.

– Ott sem volt ma a kápolnában – mondta Tóth.

Amikor rájöttek, hogy Szebek eltűnt, már a csuklógyakorlatok folytak az épület előtt. Schulze maga mellé vette a két napost és a hálóterem-ügyeletest, s felrohantak a második emeletre. De sem a mosdóban, sem az árnyékszéken, sem a takarítófülkében nem találtak semmit, és Szebek szekrényrészében sem jelezte semmi nyom, hogy mi történt vele. Ott volt az inge, zsávolyruhája összehajtogatva, ahogy kellett, a fiókban pedig ott volt a szappana, fogkefeje, körömkefeje, nikkelpohara s egy dobozkában tű, cérna, három nadrággomb. Kint lassan kezdett világosodni.

Köd volt. Szebek Miklós ebben az órában egy völgyféle oldalában kapaszkodott fölfelé, egy horpadt és rozsdás bádogdobozt rugdosva maga előtt, amely minduntalan visszagurult.

A völgy magasan feküdt a tenger szintje fölött; a lombos erdőket túlevelűek kezdték felváltani imitt-amott, az egyre meredekebb hegyoldalakon; Szebek Miklós, anélkül, hogy tudta volna, már jó ideje idegen országban járt.

Napokkal ezelőtt megfogant már benne a szökés terve. Két és fél méteres magas kőfal zárta be körös-körül a parkot, a két gyakorlóteret és hátul, a magasabban fekvő, léckerítéssel elválasztott gazdasági épületeket és kórházi pavilont is. Egy helyen, a nagy gyakorlótér felső futballkapujával körülbelül egy magasságban, a fason túl, az akáccserjék mögött volt a kőkerítésen egy hágcsószerű átmászási lehetőség. Ki volt verve belőle három téglá, fél-félméternyire egymás fölött. Szebek ezt megjegyezte magának; s megfigyelte azt is, milyen kihalt a lépcsőház, az alsó két emelet még az ébresztő előtti félórán is.

Ezekben a hetekben már olyan nyomorultul érezte magát, hogy tehetetlenségében és magárahagyatottságában végül imádkozni is megpróbált. Zavarban volt, nem tudta, hogyan kellene ezt csinálni. Odahaza, gyerekkorában, csak gépiesen elmotyogta este-reggel az ima szövegét, anélkül, hogy bármire is gondolt volna közben. Most megpróbált, takarodó után, kezét összekulcsolva a takarója alatt, Istenre gondolni. Sehogyan sem ment a dolog. Nem volt képes mást kigondolni magának, mint egy szigorú, jóságos szakállas öregurat a felhők között. Jobban el tudott képzelni egy szomorú, okos, szelíd Jézust, aki magyarázkodás nélkül is érti a baját, úgymint hozzája beszélgetett esténként: „Segíts rajtam, Jézus, segíts rajtam, segíts rajtam...”

Mindazonáltal nem várta, hogy csakugyan segítsen rajta ez a kétségbeesett imádkozásféle; s nem is volt meglepve, ahogy teltek a napok, és nem történt semmi. Egy este aztán eldöntötte magában, hogy megszökik.

Ettől fogva, hogy véglegesen határozott, egyszerre nem is lett olyan sürgős a dolog. Átmeneti jellegűnek kezdett látni mindent. A rosszul világított hajnali kápolnában, mialatt Tóth Tibor némán ministrált a Monsignorénak, s az üres padok fölé csak itt-ott könyökölt egy-két más évfolyambeli fiú, úgy ült dideregve és idegenül, mintha egy vidéki állomás harmadosztályú várótermében várná, éjjél óta, a reggelt és a csatlakozó vonatját. Csak egy hét múlva szánta rá magát a cselekvésre.

Éjfél tájban akart indulni. De bármilyen izgatott is volt, elaludt az ágyban, alighogy elkongatta a homlokzati toronyóra a fél tizedet. Amikor felriadt, egyszerre kiment az álom a szeméből. Odakint sötét éjszaka volt. A hálóterem aludt, Schulze aludt, az épület hallgatott, az éjjelilámpák sápadtsárgásan hunyorogtak a mennyezeten. Nem tudta, hány óra lehet. Végtelen óvatossággal felhúzta a cipőjét, nadrágját, zubbonyát. Aztán dobogó szívvel kisettenkedett, s ahogy eltervezte, leosont a lépcsőn, s az egyik földszinti árnyékszék ablakán kiereszkedett az épület mögé, s hamarosan megtalálta a téglahijas falrészletet.

Sehol egy lélek, mindenütt csönd és feketeség. A gallyak kicsit összekarcolták az arcát és a keze fejét, a faltól pedig, amint a tetején ráhasalt, piszkos lett a ruhája. Egy pillanatig habozott, aztán balra fordult, végighaladt a kőkerítés külső oldalán, s a patak mentén megindult fölfelé. Később átment egy fahídon, aztán egy taligautat követett, amíg el nem fogytak a keréknyomok. Jó órai gyaloglás után már messze járt minden ember lakta vidéktől. Csak ment, ment.

Fogalma sem volt, hogy merre jár, fogalma sem volt, hogy hány órája gyalogol már. Jött egy domb, jöttek girbegurba földek. Átvágott egy bozótosan, elhaladt egy erdő alatt. Aztán emelkedni kezdett a vidék. Meg nem állt volna egy pillanatra sem.

Észre sem vette, amikor nagy sokára utolérte őt a hajnal. Olyan lopakodva érkezett, hogy alig volt valami jele. Továbbra is sötét maradt, csak éppen kezdtek láthatóvá válni a bokrok, fatörzsek. Nedves avaron lépdelt, aztán köves földön. Amikor a völgykatalanba ért, egyszerre kezdett fényesedni a köd is. Itt került a lába elé, mint a végtelenül távoli emberi világ utolsó üzenete, az ócska bádogdoboz.

Hirtelen eszébe jutott a hálóterem, és vad gyűlölet fogta el mindnyájuk iránt. Miért fordultak mind őellené? Mi bajuk van ővele? A nyomorultak – gondolta izgatottan. Durvák és közönségesek, gyávák, hízalgők, erőszakosak, meghunyászkodók. Szégyentelenül a hitvány kis érdekeiket tekintik csupán. Milyen mohók és milyen alattomosak! Hogy kihasználnak minden adódó kis lehetőséget. Haragudott ezért is. Nem kell koldusként lecsapni az ingyenalkalmakra, gondolta. Őt is azért gyötrik, mert ezt lehet. Bezzeg Schulze vagy Merényi előtt behúzzák a farkukat, mint a kutyák. Ó, ha végigvághatna rajtuk! Kutyák, alávaló férgek!

Nagyot rúgott a konzervdobozon. A bádog megcsörrent egy fatörzsön, aztán hegyesszögben visszaperdült, és gurulni kezdett lefelé a lejtőn. Bosszúsan visszafordult utána.

Talán most van éppen ébresztő, gondolta. Megjelent előtte a hálóterem képe, amint a „Vigyázz” után szótlan elkeseredettséggel kezdenek mindnyájan öltözködni, csak Colalto Egon mormogja maga elé, miközben lehajol az ágya alá a cipőjéért: „Hatvanhárom” – ami azt jelenti, hogy már csak ennyi nap van hátra a karácsonyi szabadságukig. Megjelent előtte Szabó Gerzson kárvallott képe, amint féltékenyen rakosgatja a hegedűjét napjában háromszor is a tokjába; látta Halász Péter alamuzsi pislogását, látta Zsoldos fontoskodó vidékiszínész-arcát, látta Merényi vásott, búbajos, pimasz pillantását, amelyben a kegyetlenség mellett éppen úgy benne fénylett a rosszkedvűség, mint a többiekében. Eszébe jutott a szemüveges Dégenfeld, újonctársa is, akinek a gyomra nem bírja a marhahúst, s akinek éppúgy tűrhetetlenné teszik az életét, mint neki; s azon kezdett tűnődni hirtelen, hogy vajon miért gyötrik őt mégis valahogyan nagyobb kedvvel, valahogyan lelkesebben, mint Dégenfeldet.

Utolérte bádogdobozát, de ahogy lába fejével kipiszkálta egy kopasz bokor alól, mintha csak tréfát akarna űzni vele, újra görögni kezdett lefelé a völgybe. Szebek Miklós babonásan eredt utána; vissza az úton, ahol fölkapaszkodott egyszer. Azután nem állt meg, csak nekitámaszkodott a kezével egy pillanatra egy odvas fának, és görcsös sirás tört ki belőle. Hogy a könnyeit csillapítsa, hátrahajlította egészen a nyakát, s így baktatott tovább, nem látva egyebet, mint a könnyeinek és a felszakadó ködöknek kettős fátyolán át az ólomszürke eget. A lassan betörő reggeli világosságban némán füstölgött a kis völgy.

Délfelé vette őt észre Kovarzik főhadnagy, a kerti főkapu vashídja körül ólálkodni. Rákiáltott; Szebek tüstént megállt. Negyedóra múlva már a fogdában ült. Összeku-

porodott a priccsen, és elaludt. Másnap reggel kiengedték; Bognár volt szolgálatban, jelentkezett nála, beléptették a helyére, s folytatta a csuklógyakorlatokat a többiekkel együtt. Harmadnap megérkezett az anyja.

– Hazaviszlek, kisleány – mondta hevesen, amint kettesben maradtak.

– Ne haragudjál, Mami – mondta Szabek szégyenkezve. Aggodalmasan kutatta az asszony tekintetét. – Hülyeség volt tőlem.

– De hát miért csináltad...?

– Ne haragudjál, és ne beszéljünk róla többet. Jó?

Az asszony szó nélkül magához ölelte a fiút.

– Jó? Jó? – igyekezett Szabek gyengéden kiszabadulni az ölelésből, hogy láthassa anyja arckifejezését.

– Jó! Nem haragszom, és nem beszélünk többé róla. Hazajöhetsz velem. Örülsz?

A fiú megkönnyebbült. Nem felelt semmit.

– Hát nem is örülsz?

– Mindegy – mondta végre udvariasan.

Az asszony egy pillanatra meghökkent ettől a felelettől, de aztán folytatta az elbeszélését. Szabek arra a mondatra figyelt csak föl, hogy: „Beszéltem az ezredessel”, s rögtön közbevágott:

– Nem akarok hazamenni.

– Micsoda? Mit beszélsz?

– Itt maradok, Mami, ha lehet.

Az asszony elnémult a meglepetéstől. Aztán megváltozott az arckifejezése.

– De hát mi van veled, Dédé? – kérdezte ijedelemmel a hangjában. – Mi van veled, kisleány?

Olyan nyugtalan és tanácstalan szomorúsággal fogta meg a kezét, hogy a fiú azt tette, amire maga sem számított: szelíden elmosolyodott.

– Ne búsulj, drágám – mondta az asszonynak, s hízelkedve odaszorította arcát az övéhez.

Több mint másfél hónapon át nem tudott se sírni, se nevetni; most, hogy rövid időközön belül sikerült kiszorítania magából mind a kettőt, arra gondolt, amit anyja a múltkor mondott, amikor faggatta őt, hogy mi a baja, és ő nem tudott válaszolni. „Néma gyerekeknek az anyja se érti szavát.”

Ebben az egyszerű közmondásban, úgy érezte, benne volt minden baja. Ő éppen egy olyan világban szeretett volna élni, ahol mindenki megérti még a néma gyerek szavát is. Mindig bízott is benne, anélkül, hogy sokat gondolkozott volna fölötte, hogy valami külön és rejtelmesebb megértés köti össze az egyik embert a másikkal, mint a szavak és a cselekedetek, a kifejezésnek ezek a silány eszközei. Milyen keveset tudnak ezek közölni – igent vagy nemet, nevetést vagy sírást... Mégis rá kellett jönnie, hogy ezekre van hagyatva. A világ nem ért másból, mint a hangos, elnagyolt, durva jelekből; mindabból, aminek látszata, határozott formája van. Nagyot kell kiáltani, másképp oda se figyelnek; két szóból többet értenek, mint tizenkettőből; még jobb egy erélyes rúgás; máskor megteszi valami kurta tréfa; egyszerre csak egy dolgot lehet kifejezni, s mindent túlozni kell, hamisítani, alaposan megjátszani; van, aki a szerénységből ért, van, aki a szemtelenségből; s talán van, amiből még Schulze is értene: egy hadsereg és tizezer géppuska. Mindez nem állt a rendelkezésére, és nem szerette a hazugságot; mégis eldölt már, tudta, hogy neki fognak vágni ennek a keserves kerülő útnak, megtanul majd bánni ezekkel a durva és lépten-nyomon fájón hamisító eszközökkel, hogy formát adjon velük az igazságainak, legalábbis megközelítő formát, mert látnia kellett,

hogy amíg nincs valami formába öntve, felfoghatóan kifejezve, addig se nem igazság, se nem hazugság, de egyszerűen nem is létezik. Schulze kedvenc szava az volt, kivált vele szemben, hogy: „Extrawurst”. Ha engedélyt kért valamire, a tiszthelyettes viszszaavarta: „Nincs extrawurst!” Azt akarta mondani, hogy nincs helye egyéni kiváltságoknak, nem engedhető meg semmilyen eltérés, különbözőség. Szebek gyötrődve engedelmeskedett a parancsnak, mert érezte, hogy ebben az ügyben, mint más ügyekben is, senki sincs a pártján. A látszat beszélt, s ő, még ha szóra nyithatta volna is a száját – amit a Szolgálati Szabályzat nem engedett meg –, akkor sem tudta volna túlbeszélni ezt a látszatot. Mit is mondhatott volna? „Van extrawurst!” – ez érthető kifejezés, de nem az, amit pontosan mondani akart. „Ha nincs is extrawurst, enyhén szólva pofátlanság, hogy ezt pont te hirdeted nekünk, aki a legjogtalanabb egyéni kiváltságokat élvezed velünk szemben.” Vagy: „Értsétek meg, hogy fütyülök rátok.” Akármit mond vagy tesz, majdnem az ellenkezőjét fejezi ki vele mindannak a bonyolult dolognak, amit az ő igazságának érez. Ettől mérhetetlenül szenvedett. Azt akarta, hogy megértsék; ez nagyon fontosnak látszott előtte – mindenestre fontosabbnak, mint visszatérni a kényelmes „civil” életbe, ahogyan Apagyi. Miután megismerte, nem tudott többé tudomást nem venni erről a világról, nem tudta idegennek érezni a többieket. Dolga van velük. Meg kell érteniük egymást elsősorban; s a maga részéről meg kell értenie az ő igazukat, amennyire képes rá, és ki kell fejeznie saját magát, ahogy bírja, nem elég csak élnie, mert ebből senki nem ért meg semmit. Földhözragadt, szomorú dolog volt ez, elhagyni fellengzős világát, lelke isteni magányát, ahol forma nélkül teljes és tökéletes minden, s végigjárni a valóság nehézkes, esetlen, tökéletlen világát; ilyesmi fölött fakadt sírva a hajnalodó völgy szorosban, tehetetlenül, mint az újszülött csecsemő. De nem lehetett változtatni a dolgon, és mire anyjával közölte, hogy itt akar maradni, már közönyössé vált az egyszerű tényekkel szemben.

A földszinti zeneszobában, ahol búcsúzkodtak, egy fa kottatartót nézett folyton, le nem vette szemét a cirádákról. Letelt az idejük. Az asszony felállt, s megint erőt vett rajta a nyugtalanság. Megragadta a fia mindkét kezét, s tekintetét keresve újrakezdte: „Mi jár az eszedben? Mi bánt, fiacskám? Mondd hát meg!”

– Semmi – felelte Szebek. – Ne félj, most már nem lesz semmi baj.

Mosolygott is hozzá, bár mindenhez inkább lett volna kedve, de ez legalább kifejezte, a maga gyatra módján, érzései és gondolatai és vágyai közül legalább azt az egyet, hogy nem akarja anyját szomorúnak látni. Ahogy a kapuban utána nézett az eltűnő kedves alaknak, egy percig még ott felejtődött az arcán ez a mosolygás.

7

Rettenetesen hosszú volt ez az ősz. Colalto Egon még mindig csillagászati számokat jelentett önmagának reggelente: „Ötvenkettő”, „Ötvenegy”. Ötven! Még ötven nap karácsonyig! Istenes Dánielnek, Damjáni másik tantermi szomszédjának volt egy kis zsebnaptárja, amiben este mindig kihúzta az elmúlt napot; s nem elégedett meg egy egyszerű vonással, hanem ceruzájával feketére mázolta az egész sort, a protestáns, sőt az izraelita naptárrésszel együtt. Damjáni is számolta a napokat. Hasztalan. Mintha még lassabban teltek volna így számon tartva, úgy érezte. Sokszor gondolt arra is, milyen furcsa lesz, ha majd egyszer véget ér ez a három esztendő itt, és nem látják többé Schulzét, s véget ér a hét esztendő is, és talán megszabadulnak Merényiektől. Vajon véget ér-e valaha is? Megpróbálta elképzelni, de nem bírta.

Ámbár az értelme világosan ösztökélte, igyekezzék menekülni innét, mert itt nem jó, otthon jobb volt, s ha szülei elé tárná a helyzetet, haza is vinnék, Damjáni nem sokat rágódott a menekülés gondolatán. Az értelem okfejtését mindig hiú ábrándozásnak érezte, és nem pepecselt vele semeddig. Az ész akarátát nem is vette komolyan számításba; józan gyávaságára hallgatott, amely nem merte értelmére bízni a felelőséget döntő lépéseknél. Nem volt innét visszavezető út a gyerekkorba, a Verpeléti úti lakásba, a piarista diákok közé. Ha kivonná magát ebből a rosszból, az még rosszabb lenne: örök légüresség, félig létezés, nyomorék meghátrálás a valóság előtt. Ezt nem lehetett szépítgetni. Ilyen a világ, ez a sorsa. Az ember se nem becsületes, se nem bátor, se nem nagylelkű. S avval nem változtat se a többiekben, se saját magán, ha elválnak tőlük. Damjáninak nagyon fájt minden, és vad erővel kívánta, hogy szűnjön meg a fájdalma, de valahogyan érezte, hogy az nem érne semmit, ha egyszerűen leoltja, kikapcsolja az egészet. Mint a hús meg a bor ízét, megismerte a szenvedést, s ha képes is lett volna tovább élni nélküle, kedve nem volt hozzá. De hogy ebben a világban hogyan tud majd élni, azt nem tudta.

Úgy látta, az elemek, amikből összerakódik most körülötte a világ, egytől egyig rossz ízőek. Sivár, kedélytelen, visszataszító dolgokból tevődött össze a berendezés, amely ideje múlását betöltötte. Itt volt a sár. Az idő rosszra fordult, megjöttek a szelek, meghozták az esőket. A gyakorlótér sártengerré változott, s bele kellett térdelniük, hasalniuk, ami a kitisztíthatatlan bakancsok gondjához még hozzácsapta a nehezen kikefélhető köpenyek, nadrágok gondját. Itt voltak az ébresztők, a kihallgatások, a szemlék. A tornaórától külön félt Damjáni. Nem tudott fölmászni a kötélén, s a rúdon is csak fele útig. Szánalmas és lenézett voltát ezek a szörnyű tornaórák igazolni látszottak, ami gyalázatos érzés volt. De máskor is félt, mindig félt; mindig számíthatott valamilyen megalázásra. Csak olyasmire nem számíthatott, aminek örülhet.

A szökőkút medencéjéből már kiszedték az aranyhalakat, leeresztették a vizet, telehordták száraz avarral, és bedeszélték télire. A reggeli csuklógyakorlatokat gyakran az emeleti folyosókon tartották, villanyfény mellett. November közepe felé Damjáni csomagot kapott hazulról, s miután igazolta, hogy névnapja volt előző nap, a tiszthelyettes nem osztotta szét, ami a soron kívüli csomagok sorsa volt.

A dolgok rendje azonban az volt, hogy a jogos csomagokat is elszedték a többiek a legtöbbjüktől, az újoncoktól mindenestre. A posta a délutáni parancskihirdetéssel érkezett. Damjáni engedélyt kapott, hogy átvehesse a csomagját. Alighogy lehozta az irodából, Bognár kiment a tanteremből, úgyhogy rögtön előszedte, és lázasan kezdte letépni róla a spárgát. Nagy papírdoboz volt. Mielőtt feleszmélhetett volna, megrohanták. Burger elrántotta előle az egészet, és kiborította Czako asztalára. Pillanatok alatt szétszedték, aki amit bírt. Valaki egy kötött mellénykét halászott ki a csomagból, s lelkesen lobogtatta; a képtelen ajándék nagy derűtséget keltett. A lényeges természetesen az enivaló volt. Ott állt Merényi, Homola tele szájjal, tele marokkal, ott álltak a többiek. Gereben Énoknak Damjáni levelét sikerült megkaparintania. Ez volt az az élénk szemű fiú, aki az első napon Halász Péterrel futballt fűzött, és elkergette Damjánit. Gereben nem volt ismétlő, de a három ismétlő mellett több volt a Halász Péter-féle közönséges csatlósnál; szinte a negyedikük volt. Olvasni kezdte fennhangon a csomag aljáról előkerült boríték nélküli levelet:

– „Édes kis bogaram...”

Burger felordított boldogan: „Bogaram!”, és rángatni kezdte Damjáni fülét, egyre harsogva: „Bogaram, bogaram!” Gereben igyekezett tovább olvasni Damjáni anyjá-

nak szálkás írását, de a zenebona elnyelte a hangját, s végül a fiú halálraszántan kiragadta kezéből a levelet.

A zúrzavar, amilyen hirtelen támadt, olyan gyorsan el is ült. Bognár felügyelő jött vissza. Alighogy elfoglalta helyét a katedra mögött, s a tanterem elcsöndesedett, Czakó felemelte az asztalfedelét, kivett egy narancsot, és szó nélkül odatette Damjáni elé. Aztán rögtön elfordult, és belemélyedt a tanulásba, mint aki megtette, amit tehetett, csak azért markolta ki a csomagból ezt a narancsot, hogy megmentse Damjáni számára, de ez olyan magától értetődő, hogy nem is érdemes beszélni róla. Ha senki sem vette volna észre a jelenetet, Bognár akkor is felhívta rá a figyelmet, mert rászólt Damjánira, aki csak ült a helyén égő füllel, méla dermedtségben:

– Tegye el azt a narancsot, Damjáni.

Mindig „Domijján”-nak ejtette a nevét. A fiú összereszt, és zavartan berakta a narancsot a fiókjába. Illenék megfeleznék Czakóval, gondolta tétován, csak nevetséges lenne, hiszen az egészet megehetné volna. Adja vissza neki az egészet? Ez megsemmisítené Czakó nagylelkűségét. Érezte, hogy legalább két narancssal kellene meghálálnia a dolgot, annyival pedig nem rendelkezett.

Czakó példátlan, sőt kissé kihívó cselekedete ott lebegett a tanterem levegőjében, de amikor jó félóra múlva Bognár átment a másik osztályba, csak Gereben Énok pattant föl, a többiek, Merényi is, ülve maradtak a helyükön, és látszólag folytatták, amit addig csináltak.

– Cserkész! – szólt Gereben nagyon izgatottan. Megtaszította Czakó vállát. Becsmérlő szó volt ez, a képmutató erényeskedést, mafla álszenteskedést fejezte ki. – Eredj vissza cserkésznek! Vagy az apácák közé!

Villogott a szeme, s látszott, hogy nem bír magával. Hirtelen megcibálta Czakó orrát. A másik felugrott, és dulakodni kezdtek. Ez még példátlanabb eset volt. Mintha maga Gereben is elámult volna Czakó vakmerőségén, hogy szembe mer szállni vele, s néhány másodpercig tétlenül tűrte az ütlegeket. Senki nem mozdult. Gereben kapott egy kiadós ütést az állára, s ekkor, biztos fogásával, végre elkapta Czakó kezét, kicsavarta, aztán megvetéssel ülepen rúgta, majd lenyomta a földre, mint egy üres zsákot, és ott hagyta. Czakó feltápáskodott, és leporolta a nadrágját; de egy csöppet sem látszott elégedetlennek.

Halász Péter, akire hatással volt minden színpadias dolog, vacsora előtt becsúsztatott Damjáni asztalfiókjába egy fél tábla tejcsokoládét; másik felét már megette. Anyja levelében szó volt erről a csokoládéről. „Veron küldi neked, saját pénzén vette, majd köszönd meg neki.” Damjáni már régen leszámolt magában Halász Péter barátságával, most mégis meglepődött. Mindezzel azonban semmire sem ment. Többet ért Istenes félszeg és látszólag teljesen jelentéktelen megnyilatkozása.

Istenes az utolsó negyedórában, szokása szerint naptárját nézegetve, Damjáninhoz fordult:

– Tegnap volt a neved napja? – kérdezte.

– Ühüm.

A fiú habozott, mintha mondani akarna valamit. De aztán így szólt:

– Nekem nyáron van. Július huszonegy. – Meg is mutatta: – Nézd.

A katolikus rovatban azonban ez a név állt: „Praxedes”. A mögötte olvasható protestáns „Dániel”-t nem véve figyelembe, Damjáni így szólt:

– Praxedes. Szervusz, Praxedes.

– Marha – mondta Istenes, és jókedvű lett az arca.

A narancsnak és a fél tábla csokoládénak Damjáni nem tudott örülni. Az volt a baj, hogy – mint annak idején a radírlopás után – nem is tudott figyelni semmire. Gondolatai szűk börtönudvaron topogtak körbe-körbe; a szorongások, aggodalmak megtöltötték eszméletét, fogva tartották érzékelését; a világ néhány siralmas gondná zsu-gorodott itt össze.

Érdemes ezt csinálni? – gondolta. – Hiszen ez annyi, mint a semmi.

Várt valamit, de csak a jó dolgokat tartotta valaminek. Ami rossz, az nem az ellen-kezője ennek, az semmi. Tulajdonképpen sosem hitte el, hogy a rossz dolgok csak-ugyan léteznek. Akárhogy el volt keseredve, szíve mélyén egy pillanatig sem hitte, hogy valami rossz neki árthat. Tudta, hogy ezek a fiúk sem akarnak rosszat, nem úgy értik a dolgot; s elég másként értelmezni, és minden rossz semmivé válik. Csakhogy ez aztán semmi is, és sosem lesz belőle valami.

Az Elek fiúk szobájában például volt valami. A zöld ernyős, erős fényű asztali lámpa, a falon függő Beethoven-maszk, a körzők, szótárak, szétdobált ruhadarabok között teljes határozottsággal érződött ez a láthatatlan, foghatatlan valami. Ugyanúgy, a Ménesi útnak vagy a kilences villamosnak vagy az Erzsébet híd budai hídfőjének egy ilyen vagy olyan pillanatban – eső után, március 27-én délben, Pest felől jövet – megvolt a maga kétségtelen tartalma, ha nem is lehetett néven nevezni, mi az voltaképpen. Hevesebb valami volt az a Maricával kapcsolatos érzés, amire egy álmából emlékezett; hevesebb, de erőtlenebbül létező valami. Sajátságos módon, a legbiztosabban az léte-zett számára, ami a legbizonytalanabb valami volt. Soha nem látott lakások, utcák, te-rek, háztömbök, világos ablakok, leredőnyözött ablakok; folyók, hidak, városok szerte a világon; planéták és regényhősök; utazások a Coloradón, rikkancsok London bel-városában; elmúlt délutánok és eljövendő nappalok-éjszakák; meg az emeletről leszű-rődő zongoraszó. Mindez felhívta Damjáni figyelmét valamire, ami nagyon bizonyta-lan és teljesen határozatlan dolog volt, de ami mégis a legbiztosabb és leghatározottabb valamit jelentette az életében.

A bizonytalan jó dolgok helyett itt csak a biztos semmivé csökkenthető rosszak vet-ték körül. A sár rossz volt. Ha meggondolja, persze, nem olyan nagy baj; sőt egyáltalán nem baj, hisz ha mindegy, hogy mit csinál, akkor semmiféle jelentősége nem marad annak sem, beletapos-e, belehasal-e a sárba, keféli-e félórákig a bakancsát, köpenyét. Marad a semmi. Ez azonban nem képes kitölteni az idő múlását; vagyis ha az ember-nek nincs egyebe, csak baja, akkor ezt semmiféle meggondolással nem küszöbölheti ki az életéből, amely nem tűri a vákuumot. Damjáninak nem állt módjában meggon-dolni, hogy a sár nem is olyan nagy baj. Nagy baj volt.

Mindig átázott a cipője. Volt úgy, hogy cuppogott a lába a nedves szivaccsá gyűrődő kapcában, volt, hogy csak némi undok nyirkosságot érzett, de mindenképpen ebben taposhatott aztán egész nap. Sáros volt a két gyakorlótér, sáros a kisváros sok külső utcája, sáros a szeliden hajló domboldal, s ez a sok sár rátapadt a köpenyükre, nad-rágszárukra, bakancsuk beleragadt a lucsokba, ha menetgyakorlatra vonultak ki a lö-völde felé, vagy a másik, meredekebb kaptató irányába, a nemezgyáron is túl, a Kál-váriára. Zárt rendben mentek természetesen, mint mindig, mindenhová, mint a tan-teremből a hálóterembe vagy a hálóteremből az étterembe, „beosztás”-ban, s Damjá-ninak ez a beosztása, vagyis a helye Gereben és Zsoldos között a soraközönál, akár „fejlődött vonalban”, akár „kettősrendek”-be fordulva, ismerősebb hely volt már a ré-gi, otthoni lakásuk legmeghittebb szögleténél is. A második tagpár második sorában állt vagy menetelt a félszázaddal, mintha egy vonatnak lenne bizonyos kereke vagy egy gályának valamelyik bordája; így utazgattak ide-oda.

De ismerősek voltak már a falak is, a lépcsőfokok is, ismerős volt a földszinti folyosó balszárnyának levelessága, az emeleti illemhely olajos bűze, ismerős volt a sok bekeregetett olajnyomat, *Tulp tanár anatómiájával* meg a fordulóban a *Las Meninasszal*. Szürke katonasapkáját Damjáni nem tévesztette volna össze senkiével, bármilyen egyformának is látszottak; nemcsak a varrását, bélését, apróbb fessélek helyét ismerte, hanem a sapka egész megfoghatatlan egyéniségét, jellemét, formáját, azt a – talán zenére lefordítható – titkos lényezet, amelyet kifejezett, s amely élesen megkülönböztette a világ összes többi sapkájától. Ismerős volt a visszhangos hatalmas étterem, villacsörömpölésével, tengermorajlásával, zenekari esztrádjával, Ferenc József császár életnagyságú olajfestményével; ismerős az óraütés hangja, Schulze acélgyűrűje bal kezének kisujján. Ismerőssé vált az egész idegen világ Damjáni számára, de azért éppen olyan átmeneti dolognak érezte, mint az első napon. Ami időt itt tölt el, az nem számít. Nincs itt semmi jó az életében, semmi értelme az egészsnek, tehát semmi is. Csinálta a többiekkel együtt rosszkedvűen, amit kellett. Gyakorlatoztak, meneteltek, mentek ketősrendekben az őszi hegyoldalban, énekelve a régi bakanótákat, vadul nekieresztve hangjukat a torkukra érdesedett keserűségen át, „A gőzösnek hat kereke – de fényes – de fényes – de fényes...”, és bokáig sározva cipőjüket a csúszós vagy tapadós vagy híg latyakban, míg december első hetében egy szép napon le nem esett a hó.

Délelőtt indult meg a havazás egészen váratlanul. Sűrű, himbálódzó, imbolygó nagy pelyhekben hullt-hullt szakadatlan, s ahogy teltek az órák, inkább erősödni látszott, mint alábbhagyni. Szélszél volt. A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznának valahová, Damjáni nem tudta levenni a szemét az egyhangú és csodálatos látványról. Részeg lett, olyan hirtelesen érte a hóesés. Nemcsak hogy nem számított ilyesmire, de még csak eszébe sem jutott ez a lehetőség. A tízórás nagyszünetben szétfutott a hír, hogy elmarad a délutáni gyakorlat. Az orvosi vizit és a tízórás-kiosztás után Istenes elővette a kivágós-ragasztós íveit, vagyis egy repkénnyel befutott skót várkastélyt, amiről már csak az utolsó tornyok hiányoztak, s amit a hónap elején a városi papírkereskedésből hozathatott a zsebpénzén, mert ez volt egyike az engedélyezett vasárnap délutáni szórakozásoknak. Damjáni jóindulatú érdeklődéssel nézte a kastélyt. A kályha tetején megint gyorsabban kezdett forogni Szabó Gerzson körzőhegyre tűzött papírkigyója, mert a fűtő újabb vödör szenet öntött a tűzre. Zsoldos egy simmit fújt a fésűjén, mindig újratekve a refrént.

– Ni – kiáltott fel valaki az ablakban. – Megy el Schulze.

Maguk között mindenkinek valami más nevet adtak – Bognárt például Zukinak hívták, az egyik századost Kengurunak, Danilo főhadnagyot Taplónak –, csak Schulze maradt Schulze. Odatódultak az ablakokhoz. Minthogy tudták úgyis, hogy délben Bognár következik szolgálatra, s tudták, hogy a parancsnok és a G. H. főnök kivételével a tisztok és a tiszthelyettesek mind kint laknak a városban, semmi különös nem volt abban, hogy Schulze megy haza. Mégis, ezt Damjáni is megnézte magának. Jó volt ezt látni: lépegetett a hóban, már elhagyta a szökőkutat, most beért a főalléba, s lassan egyre távolodott. A kopasz ágakra fehér prém simult, a vaslámpák tányérjára fehér süveg nőtt, fehérség borult a parkra, a szökőkút deszkafedelére, a városkára, a hegyekre, az egész világra. Véget ért a sár korszaka. Damjáni megbűvölve nézte ezt a fehér, édesen szelid és mégis hatalmas varázslatot, s míg a hópletyhek lassan belepték Schulze elhagyott lábnyomait, valami olyasmit kezdett megérteni, hogy ez a rossz három hónapja meg ami még jön majd, mégiscsak valami, mégiscsak az ő élete, s ahogy ez a keserves lassúsággal eltelt idő, ámbár minden jó dolog nélkül, de mégis magába

foglal valamit, ami az Elek fiúk szobájának vagy a Döbrentei tér egy pillanatának titkos értelméhez fogható, csak más és új.

Kerülővel ment vissza a helyére. Megnézte az Osztrák–Magyar Monarchia falitérképét, megnézte a kályhán forgó papírkigyót, aztán megnézte, mit rajzol a kis Matej, aki Czakó mellett ült. A fiú nyomban elrántotta a papírost.

– Mi az? – kérdezte Damjáni.

– Semmi.

– Mit rajzolsz?

– Semmit. – Aztán vállat vont: – Csak a lakásunkat, otthon.

– A szobák alaprajza lesz? – kérdezte Czakó, aki szintén odakönyökölt.

– Ej, menjetek a francba – mondta Matej.

Így aztán Czakó Damjánival kezdett beszélgetni, s váratlan bizalmassággal elmesélt neki tücsköt-bogarat önmagáról, egyebek közt azt is, hogy hogyan lőtt rá az apjára revolverrel, míg a csöngetés a növénytanóra kezdetét nem jelezte.

(Befejezése következik.)

Esterházy Péter

WHO 'S WHO?

Részlet egy regényből

Mária Terézia megkérte édesapámat, hogy őt mint Csehország választófejedelemét helyettesítse Frankfurtban József fia császárrá koronázásán. (Nem ért rá? Vagy apámnak akart evvel kedveskedni?) A papám nem szerette Józsefet, az se őt. Nem császár, nem király, csak egy zseniális hivatalnok, mondta róla lekezelőleg. Később azután, amikor József király lett Magyarországon, a viszonyuk még inkább megromlott. Micsoda unheimlich dolog ez, hogy a király nem arisztokrata, dörmögött a papám, akit a legnagyobb rosszindulattal sem lehetett liberálisnak vagy felvilágosultnak nevezni, mindazonáltal volt stílusérzéke.

Azon az áprilisi estén fényárban úszott Frankfurt városa. A koronázásra érkezett küldöttek szállása pompásan ki volt világítva (a pfalzi küldötté különösen kitűnt közülük), s ott olyan világos volt, akár fényes nappal. A küldöttek versengve igyekeztek egymást túlszárnyalni. Édesapámé azonban valamennyien túltett. Az ünnepélyes nap tiszteletére mellőzte kedvezőtlen fekvésű szállását s annak környékét, hanem ehelyett a Rossmarkt még hársfasorát ékesítette föl, elől színesen kivilágított portállal, a háttérben pedig még annál is fényesebb távlattal. A fák között áttetsző talpazaton fénypiramisok és golyóbisok álltak, egyik fától a másikig lámpafüzérek húzódtak, s azokon csillárok függtek. Apám több helyütt kenyeret, kolbászt osztogatott a népnek, a bor sem hiányzott.

Édesapám egyszer csak egy értelmes arcú kamaszra lett figyelmes, aki barátnőjével lelkesen csodálta apám művét. A fiú széles mozdulatokkal mutogatott a lánynak, és

apám váratlanul mintha a saját nevét hallotta volna. Magához intette őket. Lám, tűnődött magában, itt van egy viszonylag pontosan datálható jelenet, hogyan lehetne innét kiindulva tömören vázlatot készíteni a kamaszról. Vállat vont, nagy úr volt, mindent megtehetett, mert ő mondta meg, mi a minden, és úgy mondta meg, hogy mindent megtehessem.

Mit motyogtál, fiam? Az ifjú elvörösödött, majd büszke zavarban odanyilatkozott, hogy épp most született meg az E.-féle tündérország fogalma. Nem rossz, bölintott apám, s utasított ott valakit, hogy jegyezze föl. Bár, mondotta még barátságosan az ifjúnak, ez csupán Dichtung und Wahrheit, hogy tudniillik ő azután igazán tudja, mi a különbség Dichtung meg Wahrheit közt. Ezt meg az ifjú jegyezte föl.

Hogy hívnak?, kérdezte még apám figyelmetlenül. A fiú megmondta. Jól van, meg fogom jegyezni, vetette oda fordultában, és abban a pillanatban elfelejtette a nevet.

Orbán Ottó

TÖREDÉK AZ ELNÉMULÁSRÓL

Hiába, akárhány verssel rakva a padlás,
erőt vesz rajtam a szánalmas hanyatlás –
a költő addig él, ameddig ír!
És ha hónapok óta egy jó sort se bír?
Halott, ha mondom, két lábon járó halott,
holott tegnap még élt, holott
fél éve még... –
Vakít a tündöklő közöny, az ég.

Magyar László András

AZ ÁLDOZAT

Lopud szigete nincs messze a szárazföldtől, tiszta időben szabad szemmel is látható. A sziget csinos, faburkolatú sétahajókkal közelíthető meg, és arról nevezetes, hogy egyetlen benzinmotor sem működik rajta. Reggelente a hullámkotyogós, sirályvijjogós tengeri csöndet csak a kávéházból kiszűrődő tánczene, a kikötőben horgonyzó bárkák nyikorgása és a hotel elektromos targoncájának zümmögése bontja meg. A település maga igen apró, az alig százméteres korzót egyik végén elegáns szálloda, a má-

sikon fehér, repkény futotta templomrom zárja, melynek tornya körül alkonyatkor néma denevérek cikáznak. Odébb a bástya lábánál pedig tarisznyarokok szaladgálnak oldalazva a moszatillatú, vízmosta betonpadkákon.

Lopud egyetlen látványossága a sziget közepén magasodó velencés várrom, amelynek tépett ormáról úgy tekinthetjük át szigetünket, mint egykor Robinson a magáét. S vajon mihez kezdhet az ember ezen a Robinson-szigeten? Lehet itt fürdeni és búvárkodni, gyönyörködni a kék ragyogás mélyén hintázó hinárokban, az ide-oda lebbenő halfelhőkben, rákocskákban, kagylókban, csigákban, polipokban, tengeri csillagokban, vagyis Próteusz néma nyájában – ahogy Babits nevezte volt –, azután jókat lehet napozni is, olvasni, heverni, aludni, szeretkezni, enni és inni, vagyis mindent meg lehet tenni, ami emberhez méltó. Azt hiszem, Lopud – áraitól eltekintve – maga a paradicsom, vagy legalábbis nagyon hasonlít hozzá.

Közvetlenül a boszniai háború előtt nyaraltunk itt három gyermekünkkel. A sziget a fenyegető politikai helyzet következtében a szokottnál is kihaltabb volt. Minden reggel korán keltem, végigbaktattam a hajnali hűvösségben fürdő, halszagú főutcán, meleg, olajtól csöpögő juhtúrós süteményt, dobozos, tejszínezű kakaót, gyümölcsöt, üdítőket vettem a Supermarketnek nevezett kisboltban, majd családotul kivonultunk a bástyán túli sziklák valamelyikére. Itt töltöttük szinte az egész napot. Délután aludtunk, este korzóztunk, utána pedig az egyetlen megfizethető vendéglőben ücsörögtünk, a megunhatatlan tengert és a parton szaladgáló gyerekeinket bámulva boldogan.

Mindössze egy hetünk volt Lopudon – többre nem futotta a pénzünkből –, és vörösre főtt, sótól tapadós bőrünket a langyos esti szellőben fürdetve, immár másodszorra ettük vendéglőnkben a sopszrás kalamárit és a savanykás sült makrélát, mikor a szomszéd asztalnál komótosan vacsoráló öregúr először szólát hozzánk.

A férfi – aki hatvanas éveinek végén járhatott, és világos sortból, csikos trikóból és sportcipőből álló turista-egyenruhát viselt – angolul szólított meg bennünket. Ahogy mondani szokták, „jól tartotta magát”, erőteljes, kiálló fogsora, cserzett bőre és szőkén őszülő haja alapján angolnak is nézhetne volna az ember, de nem angol volt, hanem, mint utóbb kiderült, német. Először kislányunkkal barátkozott össze: az asztalán álló gyümölcsöskosárból kínálgatta fügével, majd közelebb húzta székét, és arról érdeklődött, honnan jöttünk, meddig maradunk. Magyarországon már többször is járt, vagy egy tucat magyar város és falu nevét sorolta föl tűrhető kiejtéssel. Őt magát Helmuth Roedernek hívták, Hamburgban élt, bár eredetileg Thomas Mann városában, Lübeckben született. Jelenleg, mint emeritus és özvegy gyógyszerész, nyugdíjasévének szebbik felét rendszeresen az Adria vagy az Égei-tenger partvidékén töltötte. Az angolról hamar németre váltottunk. A választékos hajú és modorú Roeder úr, ránk tekintettel, lassan és tagoltan beszélt anyanyelvét, miközben nyomatékkal mutatoujjával az abrosz piros kockáit bökölte.

Az elkövetkező két estén Roeder úr már a korzón várt minket, mindkét kezét a magasba lendítve köszöntött, együtt vacsorázott velünk, fotókat készített rólunk, sőt második alkalommal, tiltakozásunk ellenére, a számlát is állta. Dicsérte gyermekeink szépségét, kikérdezett a munkánk felől, feleségemet galáns bókokkal halmozta el, és mindeközben legalább egy liter *crno vinót* ivott meg alkalmanként.

A harmadik estén azonban – mivel napközben nagyobb kirándulást tettünk a hegyen – a gyerekekkel alig lehetett bírni. A felnőttekkel ellentétben a gyerekeket a kimerültség felajzza és elevenné teszi. Láttuk, nincs mit tenni, korán kell hazamennünk, ilyenkor ugyanis az egyetlen megoldás a mielőbbi lefekvés. Elbúcsúztunk hát Roeder

úrtól, és épp szedelőzködtünk, mikor az öregúr megragadta a karomat, s udvariasan, de ellentmondást nem tűrve megkért, maradjak vele, míg a gyerekek elalszanak odafönn. Feleségem majd – hajolt meg elegánsan – visszatér, ha a vihar már elcsitult. Ellenkezni nem mertem, részint, mert Roeder úr láthatóan pityókás volt, részint pedig a tegnapi vacsorameghívás is kötelezett. Vele maradtam hát, remélve, hogy hamarosan követem gyermekeimet és feleségemet a hívogató ágyba.

Beszélgésünk meglehetősen egyoldalúan indult. Roeder úr ugyanis hamarosan szerelmi kalandjaira terelte a szót. Hosszadalmas, csattanó nélküli történeteit huncut mosollyal adta elő, irgalmatlan részletességgel, rendszeres időközönként el-elhallgatva s mellán csücsörítve, elbeszélései bizonyos pontjain pedig, szerintem indokolatlanul, nagyokat kacagott, és közben a mellemre bökdöste. Körülbelül egy óra telt el e pikáns históriákkal, túljutottunk a tizennyolcadik anekdotán is, közben a kancsó is kiürült, reméltem hát, hogy hamarosan szabadulok. Ekkor azonban Roeder úr, elkeseredésemre, újabb liter vörösbort rendelt, majd mélyen a szemembe nézett. Nagyot sóhajtott, s kijelentette: tanácsot akar nekem adni. Mindenekelőtt gratulált szép családomhoz és érdekes hivatásomhoz, majd kezét mellemre helyezve közelebb hajolt:

– A családnál nincs fontosabb! A családot meg kell becsülni – emelte föl mutatóujját.
– De ez még nem elég, korántsem elég.

Szóra nyitottam a szájam, de leintett.

– Ennél több kell: önfegyelem. Eszedbe ne jusson, barátom – lehelte rám bországuán –, hogy megcsald a feleségedet. A család váláshoz vezet. A válás pedig gyilkosság. És tudod, kit ölsz meg vele? Önmagadat – bökött a mellemre.

Bólintottam, hiszen nagyjából egyetértettem evvel. De ő nem volt elégedett a reakciómmal.

– Nem érted, nem érted – csóválta a fejét. Színpadias mozdulattal hátradólt, és hunyorított szemmel, mosolyogva méricskélte. – Megölöd magad, mert elveszted magad. Más leszel. Az a legborzalmasabb. – Összecsücsörítette a száját, és az abroszkockákra mutatott. – Ha a feleségedhez vagy hű, önmagadhoz vagy hű. Ha elárulod a feleséged és a családod, önmagadat veszted el. És más leszel, érted, nem leszel többé azonos magaddal.

Nem volt túl sok kedvem a részeg filozofálgatáshoz: a bor nekem is kezdett a fejembe szállni, a hátam sajgott, és legszívesebben már a hűvös szoba redőny csikozta sötétjében hevertem volna magam is. – Fogadok – gondoltam –, hogy a többiek máris alszanak. De jó nekik! – Azt hittem, akkor szabadulok a leghamarabb, ha hallgatok, mint a csuka.

Roeder úr azonban újra megragadta a karomat. Erős dezodorján is átütött öregeesen savanykás veritékszaga. Tenyere meleg volt és száraz.

– Hidd el nekem, barátom, nincs borzalmasabb, mint ha elveszted önmagad. Én tudom, velem ez megtörtént.

Hallgattunk. A hallgatás azonban rossz taktikának bizonyult, mert csak felbátorította az öreget. Körülöttünk tintakék sötétség borított mindent, csak a vendéglő lampionosorának tört tükröképe hintázott a vízen. Odalenn a mélyben ezüstös haltestek villantak fel, s lomha moszatszakállak lebbentek erre-arra, hogy hamarosan ismét elenyészzenek a lenti végtelenben. A szárazföld felől meleg szél fújtt lassan, egyenletesen.

– Megmondom neked őszintén, barátom – emelte rám szürkékék tekintetét Roeder úr –, én ezt a történetet még soha nem meséltem el senkinek. Még szegény feleségemnek sem. Pedig neki igazán tudnia kellett volna róla. Nem mintha a bátorsá-

gom hiányzott volna hozzá, nem is szégyelltem én soha a dolgot, egyszerűen nem érttem, nem voltam tisztában vele. Nem fogtam föl, mi történt, ezért aztán hallgattam róla. Mióta azonban egyedül vagyok, más a helyzet. A patikát átadtam a fiamnak, sok az időm, sokat gondolkodom. És pár dolgot megértettem. Meg bizony. Arról, hogy mi történt velem.

Elkeseredtem, mert rájöttem, itt most hosszú monológ következik. Alig bírtam nyitva tartani a szemem, úgy éreztem, kiver a hideg veríték a nagy erőlködéstől.

– Az én generációm életében a háború döntő szerepet játszott – folytatta könnyörtelen lassúsággal az öreg. – Te nyilván nem is éltél még akkor, ezért mondom: akár gyerek volt az ember, akár öreg, akár katona, akár munkás, a háború gyökeresen megváltoztatta az életét. Különösen így volt ez az én hazámban. Ezt talán egy külföldi nehezen érti meg, de mi, németek – most nem a náciokról beszélek – életbevágóan fontosnak hittük, hogy megnyerjük a háborút. A német katona úgy érezte, nemcsak saját, de családja, rokonai, népe sorsa múlik személyes helyzetén. És ez nem csupán a náci propaganda hatásának tulajdonítható, hanem belülről fakadó, őszinte meggyőződés volt legtöbbször – mondjuk a harc legutolsó szakaszától eltekintve, mikorra már az ember eléggé elbizonytalanodott. Persze nem mondom, hogy örömmel vonultam be '43 végén, de mentem – hívott a hazám, ez volt a kötelességem. Ma sem látok ebben semmi kivétlőt.

1944 elején kerültem Szerbiába egy a Cseh Protektorátusból átcsoportosított lövészdandárral. Csehországban jól ment a sorom: kiképzést kaptam, és gyakran járhattam a városban is, Olmützben, ahol lányokkal ismerkedtem, és sok jó sört megittam. Szerbia viszont – ekkor már – maga volt a pokol. Az angolok fegyverek tömegével látták el Titóékat és Mihajlovićékat, mindennaposak voltak a merényletek és a szabotázsok. Egy ízben azután a századunk négy csetniket fogott el, kettő csak tizennégytizenöt éves gyerek volt közülük. A kirendelt hadbíró helyben statáriálisan halálra ítélte őket. A kivégzőosztagot a századparancsnok jelölte ki. Valamiért éppen haragudott rám: így engem is beosztott. Mit volt mit tenni, végrehajtottam a parancsot. Azt hiszem, fölélőttem. De az egyik gyerek nem halt meg rögtön. Oda kellett lépnem hozzá és puskával fejbe lőnöm. Ezt is megtettem. Szörnyűség volt. Természetesen engem is kiborított a dolog, de nem mutattam. Ennyi volt az egész. Úgy gondoltam, előbb-utóbb majd csak elfelejtem, és igazam is lett. Jött a visszavonulás, az összeomlás, a fegyverletétel, angol hadifogolytáborba kerültem, Dániába, aztán júliusban szélnek eresztettek, hazamentem, utóbb Hamburgba költöztem, újra tanulni kezdtem, megnősültem, patikát vezettem, fiaim születtek. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy soha nem gondoltam a gyerekre, akit agyonlőttem, akinek a feje szétnyílt a golyómtól, mint valami véres tojás, de általában nem törődtem vele. Telt-múlt az idő, és én egyre inkább úgy éreztem, nem vagyok azonos semelyik múltbéli fiatalemberrel, sem avval, aki Lübeckben járt iskolába, sem avval, aki Szerbiában katonáskodott, sem pedig avval, aki a kis csetniket agyonlőtte. Hiszen valóban semmi közöm nem volt már hozzájuk.

Olvastam később, hogy az ember valamennyi sejtje hétvétenként teljesen kicserélődik. Ennek ötven éve: vagyis már legalább hétszer teljesen kicserélődtem, testestül-lelkestül. Másképp gondolkodom, más ember lettem, megöregedtem, még a hajam színe, az orrom hajlása is más. (Észrevetted már, hogy öregkorukban az embereknek megöregbül az orruk? Mitől van ez?) Vagyis – folytatta Roeder úr – semmi közöm az illetőhöz, aki lelőtte azt a fiút. Meg aztán, gondoltam, az egész ügyben amúgy sem volt semmi részem. Parancsra cselekedtem, ha nem hajtom végre a parancsot, engem

lőnek agyon. Ott nem volt kecmec. És hát magunk között szólva az a fiú tényleg gyilkos is volt. A bajtársaimat ölte meg. El sem tudod képzelni, miket műveltek a csetnikek a mieinkkel. Elevenen elásták, megcsonkították őket. Vadállatok voltak azok, vadállatok!

Hazudnék tehát, ha azt állítanám, hogy furdalt volna a lelkiismeret, legalábbis akkortájt. Mostanában azonban egyre többet gondolkodom. Az ember ebben a korban végigtekint az életén: nem is lenne sok szégyellnivalóm, csak hogy nekem itt van ez a kérdés. A kérdés az, hogy gyilkos vagyok-e. Mert ugye, aki öl, az gyilkos, nem vitás. Ez megkérdőjelezhetetlen tény.

Roeder úr az abroszra bökött, és elhallgatott. Töltött magának egymás után két pohár bort, és felhajtotta. Az étterem bensejében valami szörnyű, harsány horvát népzenelemez került sorra, a szomszéd asztalnál pedig négy kövér amerikai lány harsogott orrhangon, italtól-naptól rákvörös arccal.

– Talán... – próbálkoztam álmoságom ólomfala mögül, de Roeder urat nem lehetett kizökkenteni.

– De ez a problematika korántsem ilyen egyszerű. Itt van ugyanis a személyiség kérdése. Koherens-e a személyiség? Ez bizony fogós kérdés. Szent Tamás – így olvastam, mert sokat olvastam ilyesmikről – azt állítja, hogy a személyiség nem azonos önmagának természetével. Vagyis nem egyenlő a természetével, hanem neki van természete. Valahol önmagán kívül áll tehát. Másrészt ugye azt is mondja ez a Szent Tamás, hogy a személyiség nem pusztán egy az azonos tulajdonságú dolgok osztályából, hanem több, mint amit ennek az osztálynak bármely tagjáról mondani lehet. Kvalitatíve. Ezek szerint a személyiség a cselekedeteivel sem egyenlő, megszabadulhat tőlük – például – mondjuk a kegyelem által. Márpedig a kegyelem nagy szó: az nem jön csak úgy magától, azt ki kell érdemelni. Azért adni kell valamit.

A jog viszont, ha jól tudom, az angol Locke nyomán úgy képzelem, hogy a személyiség olyan tudat, amelyik múltbéli, jelenbéli és jövőbeli tetteire is a sajátjaként emlékszik, tehát valamiféle folyamatos felelősségtudattal azonos. A személyiséget az teszi személyiséggé, hogy érdeke, célja van, hogy azonosítani tudja önmagát önmagával. Vagyis nem más, nem is hasonló, hanem azonos.

Márpedig én – gondolkodtam –, akár az egyik, akár a másik megoldást fogadjuk el, egyáltalán nem lehetek bűnös. Ha ugyanis nem vagyok azonos tetteimmel, megszabadulhattam tőlük pusztán azért, hogy immár nem azonosulok velük. Ha viszont személyiségem jogfolytonosságát csupán tudatom tartja fenn, biztos lehetek benne, hogy nem vagyok azonos avval a fiúval, aki akkor gyilkolt, hiszen egyáltalán semmi közös érdekem nincs vele, és nem is érzek vele semmi közösséget. Egyszerűen én egy más ember vagyok. Semmiképpen nem gyilkos.

No és van itt még más meggondolnivaló is: az embert ugye részben genetikusan adottsága, részben pedig neveltetése formálja. Sem az egyikbe, sem a másikba nincs beleszólása: az előbbiért Isten, az utóbbiért a társadalom felelős. Ha aztán az így determinált ember elkövet valami bűnt, őt teszik felelőssé, pedig semmi köze az egészhez. A büntetés persze praktikus dolog a társadalom szempontjából, de ha jól meggondoljuk, semmi köze a bűnhöz magához. Azt hiszem, kétféle bűn létezik: az egyikkel a társadalomnak kell szembenéznie – ez a bűnös cselekedet, a másikkal a személyiségnek – ez a bűn maga. Ha azonban a személyiség megfoghatatlan, létezhet-e egyáltalán ilyen másodfajta bűn?

Roeder úr egyre bonyolultabban fogalmazott, én pedig – bár a holtpontra már

túlestem – egyre kevésbé voltam képes követni körültekintő szavait. Düh öntött el. Mit mentegeti magát ez az alak? Gyilkos és kész. Még hogy személyiség, meg jogfolytonosság! Itt zabálja a scampit, és közben önmarcangol! Undorító! Nem is bírtam ki szó nélkül:

– Szerintem minden jog alapja az, hogy a bűnös megbüntethető. Vagyis a tett elkövetőjének a személyiségét azonosnak kell tekinteni későbbi személyiségével. Vagy ha nem így van, legalább a testét: az is lehet, hogy csak ugyanazt a testet büntetjük, amelyik a bűnt elkövette. Mindenesetre kell valami azonosságnak lenni. Másképp nincs jog.

– Valóban – nevetett fel keserűen Roeder úr. – Voltaképp nincs is bűnös ember, csak bűnös cselekedet. A cselekedetet viszont nem lehet megbüntetni, ezért aztán az emberek a tettet oly módon büntetik, hogy hozzákötik egy testhez, vagyis egy személyiséghez, aztán a testen, illetve a személyiségen keresztül állnak bosszút a cselekedetért. Nagyon ötletes! De hát az én testem azóta hétszer kicserélődött. Ez már nem ugyanaz a test! Az énemről nem is beszélve! – kiáltott föl hirtelen tenyerét az égnek emelve. – A bűn megvan, de hol a bűnös? De nem is ez volt az én legsúlyosabb gondom, hanem mindjárt megmondom, hogy mi – újra töltött magának a sötét borból, és möhön magába öntötte.

Az órára pillantottam, még csak fél tizenegy volt, vagyis a késői időpontra sem hivatkozhattam. Kínomban pipára gyújtottam.

– Egyszerűen az én legsúlyosabb gondom az volt, hogy arra jutottam: csak úgy szabadulhatok meg a bűnömtől, ha adok érte valamit. De mit adhattam? Csakis egyvalamit: önmagamat. Rájöttem, csak úgy szabadulhatok meg a bűnömtől, ha elveszitem önazonosságomat. Vagyis csak önmagam árán, személyiségem árán szabadulhattam meg a gyilkosság vádjától. Jó – gondoltam ekkor –, mondjuk nem vagyok gyilkos, de akkor ki vagyok? Ki az a Helmuth Roeder? Föl kellett tehát tennem a kérdést önmagamnak: mi fontosabb nekem, Helmuth Roeder, azaz a személyiségem, vagy pedig az, hogy megszabaduljak a bűnömtől? Mert úgy érzem, Isten rám bízta a választást. És én az utóbbit választottam.

Roeder úr jelentősegteljesen nézett rám. Tekintetében egy szemernyi bűnbánat sem volt fölfedezhető, inkább némi büszkeség csillant benne.

– Mégis azt mondom, barátom – tette újból meleg, száraz tenyerét a kezem fejére –, könnyen meglehet, hogy nem jól választottam. Mert az önazonosság fontos dolog. Érted, amit mondok? És rettenetes az, ha az ember elveszíti önmagát.

– Szerintem erre úgyszincs lehetőség – feleltem idegesen.

– De igenis van. Áldozat árán, de van. Mégpedig nem is akármilyen áldozat árán. Magunkat kell feláldoznunk.

– Én nem hiszem, hogy ez kivitelezhető lenne. És különben is, evvel el van intézve? Tényleg teljesen elfeledkeztél az egészről, sosem jut eszedbe a fiú, akit agyonlőttél?

– Nem értettél meg – hadonászott izgatottan Roeder. – Én már nem lőttem agyon senkit. Így választottam. A megöltért cserébe pedig adtam egy másik fiút: önmagamat, azt, aki voltam. Odaadtam érte a szüleimet, testvéreimet, a Grünweg utcai iskolát, az első szerelmemet, a gyerekkori emlékeimet, mindent. Sőt még ennél is többet adtam: nemcsak az életemet, hanem a haláloamat is. Ha eszembe jut a csetnik, aki akkor meghalt, a saját arcomat képzelem a helyébe, a saját koponyámat, amint szétfröccsenti a becsapódó golyó. Hát nem elég ez? Nem elég ennyi? Én busásan fizetek a bűntelenségemért.

– Ez a Roeder tökrészeg – gondoltam magamban, és igazam is volt. Roeder megpróbált felállni a székéről, de visszazuhant. Még motyogott ezt-azt – semmit sem értettem belőle –, ám aztán csak meredt maga elé. Ráadtam a mellényét (megtapogatta benne a pénztárcáját), és valahogy nagy nehezen visszatámogattam a hoteljébe. Útközben folyton a szívemre akarta tenni a kezét, s közben könnyörögve nézett. Másnap tizenegyig aludtam, csorgott rólam a víz, mire magamhoz tértem. – Istenem – gondoltam. – Milyen kínos lesz a ma esti vacsora!

De Roeder úrral szerencsére soha többé nem volt alkalmam beszélgetni. Másnap ugyanis a reggeli hajóval váratlanul elutazott. Mikor pedig aznap este a vendéglőnkben vacsoráztunk, egy szikár, elegáns férfi lépett az asztalunkhoz. A hotel egyik londoniere volt: levelet hozott számomra. A levélben a következő állt:

„Tiefe Gemüter sind genötigt in der Vergangenheit, sowie in der Zukunft zu leben.”
Goethe: *Dichtung und Wahrheit*

Sötét gyanú ébredt bennem.

– Hogy hívták az urat, aki ezt a lapot küldte? – kérdeztem a londonert.

– Dr. Arnold Mauksch a neve. Kedves ember. Gyakran nyaral nálunk. Osztrák ügyvéd. Azt mondta, feltétlenül adjam át önöknek ezt a lapot: a bajszos úrnak, aki a három gyerekkel itt szokott vacsorázni. Ugye ön az?

A londoniernek egy márka borralalót adtam. A feleségem szerint kevés, de szerintem egy hamis búcsúlevélért ennyi is bőven elég.

Csengery Kristóf

TAVASZI HALÁSZAT

Mint aki nem tesz mást: benyit nyugodtan
egy szobácskába, s bár
teljes létével tudja, nem fog onnan
többé távozni már,
mégis belép, a szívverése nem vált
gyorsabbra, széttelint, készítve leltárt,
asztal, korsó, pohár,

rozoga szék, mellette polc, emitt lesz
mától az ágya – épp
úgy szeretnék én is, mint aki így tesz,
belépni, ez a kép
ha megnyílna nekem. Mint aki bortól
tisztábban lát, s magát kitépve korból,
térből, ámulva lép

át az örökbe. Tavaszi halászat:
a tónusok szelíd
gyöngyháza itt nem ismeri a nyár vad
fény-ökléseit,
a koponyába mártott kések izzó
őrületét. Itt derengés van, itt jó.
Fent bal felől a híd

jelzés csupán: valahol jár az óra.
Törvény-merőkanál
oszt ütemet, s ugorván durva szóra,
rabszolgahad zihál.
Itt mély a lélegzet, itt van idő – van,
mert nincs. A lágy, csillámfodros folyóban
parthoz pányvázva áll

s vizet legelget két ladik. A zsenge
ártéri lomb szakadt
sugárszűrőjén szürkével keverve
tör át, s határokat
old a villódzás: egyik szín a másik
ikre, minden páráll, egymásba játszik.
A zöld ernyő alatt,

a bal ladikban egy öreg. Ruhája
elnyútt, fején sötét,
apró kalap. Egykedvű G, magába
görbed. Az életét
gondolja át? Hálót a vízbe halnak
dob, vagy halálnak? Más nem is akar, csak
mindig várni? Miért

üres a parthoz közelebbi csónak?
S valóban üres-e,
vagy valami szemmel nem láthatónak
terhével van tele?
Úgy kell legyen, hogy aki odanézett,
egy pillantás, s már értse az egészét:
az ott az ő helye,

mindig az volt, mindig az lesz. Ha ezt át-
érzi, lépjen tovább,
új kép elé. S amíg más tájakat lát,
más fényt, más színt, puhább
árnyékot, élesebb kontúrt, akár a
megszabadított, eszméljen magára:
frissebben jár a láb,

könnyebb a szív. Mi történt? Szinte semmi:
érezze így, igen.
S ne is vágyjon a képhez visszamenni.
A zsigereiben
tárolja, nedvként: negatív a filmen,
sejtjeiben a hely, hová, ha innen
eloldozzák, pihen-

ni tér. Mint aki nem tesz mást, nyugodtan
bólint, szóljon, akár
félhangosan, pár szót: „jó tudni, hogy van
egy hely, s ha itt lejár
az órám, én is annak a folyónak
leszek halásza. Enyém az a csónak,
csak a jöttömre vár”.

Lackfi János

FOGYATKOZÁSOK

Ha megsüketül a szájam
és vaktöltények az ízek
hát fülemmel dohányzom
orromban járatom a fogkefét
Ha megvakul a fülem
hangtompító nő hozzá
szememmel hallgatom
a tárgyak pufogását
Ha nem tapint szemem
mert érzéstelenítik
a parázs-sercegésből
felszálló füstgomolyból
találgatom a lángot
Ha már nem lát az ujjam
szemüveggel anélkül
szimatolom a dolgok
állagát erjedését

BÁJOS BAGATELL

Az emberfia mit teszen
köp egy kicsike vért
nem mondja hogy nahát nahát
nem kérdezi miért

Díszsebkendőbe köhögi
s behajtogatja majd
középtájjra a díszköpést
behajtja majd a bajt

S a mellényzsebébe teszi
van szíve afölé
tán megfog egy ólomgolyót
az a kicsike lé

Térey János

GYÉMÁNTTENGELY

Amikor meggörbült a gyémánttengely,
nem vett róla tudomást a szerkezet.
Munkált tovább, kihagyva, csikorogva.
Megalajozták avatott mesterek,
közöttük én is, de magam csak
szokásból kormányoztam lépteimet
a tűz közelébe. Enyhítő körülmény:
oblomovista voltam már egészen.
Mire megroskad a rossz-rendszer maholnap,
kimenteni belőle mit sem érdemes.
Prédának szánt utóvéd, katlanban rekedve,
sötét csillagzat alatt hálnak a többiek.
Én, aki velük aszalódtam eddig,
az utolsó géppel kirepülhetek.

SZERÉNY JAVASLAT

Szabad volt-e megbolygatni
a rom-Drezda örökálmát?
Azt mondom, istenkísértés
újra fölállítani
régii tornyát Siloámnak,
ha le kellett dőlnie.
Köveit számlálni vétek,
és visszaemelni őket
az eredeti magasba
nem szabad.
Az újjáépítés-eszme
tavaszi élethazugság –
a bűnöző képzelet,
hiszen a tanúnak s összes
ivadékainak úgylis
szembe kell majd nézniük
magával a csőddel. Ami
egyszer leomolhatott,
maradjon az anyaföldön.

Ha van eszük, befalazzák
az Óvárosba vezető
utcák, rések bejáratát,
és kizárják örökre
a vérkeringésből azt,
ami a körutak között
– a kénköves pokol helyén –
mégis megmaradhatott.
Oda többé nem dugja be
kerek orrát a villamos. –
És mert csönd van, én kimondom:
Drezda nincsen,
és kimondhatatlanul
jól van, ami van.

Határ Győző

SHANGRI-LA

Fiatal verbunkos házaspár. Belibbennek, biztosra mennek. Nem közlik, nem érzékel-
tetik; csak hirtelen sejtelmem támad, hogy ők azok. Shangri-La követei

Ők – a Fölöttes Régiókból akik lejönnek, méltóságos aláereszkedéssel, nem éppen
értem, hanem mindenkiért; de – megtisztel a megkülönböztetés, hogy előrevesznek
személy szerint

Verbuválnak: homloktükrözéssel, üstök-felszikkázással, csillagszóró-öngyulladással
– már akinél tapasztalják, hogy rozikrucianus kiszemeltek, hogy a Shangri-La Nyájá-
hoz tartozók. Oda verbuválnak

vajon honnan is, honnan-honnan nem: a téltúlontúli Legmagasabból, amely már
Vele határos, és ahonnan Shangri-La kezdetét veszi azzal, hogy onnantova elterül
sűrögnek-forognak, de mindig velem és személyem körül – nagy a forgalom a bolt-
lakásban, merthogy a bolt egyúttal lakás is – itt élek s lakom időtlen idők óta, csalá-
dostul, fiatal feleségestül, a lányommal. Mennék-e. Nem kérdik, csupán mosolytekin-
tetükkel értésemre adják. Sok-sok szeretetajándék vár Shangri-Laban, amely minde-
nestül enyém, s ha egyszer fenn vagyunk, együtt lubickolhatunk a közösben.

Nos igen: mennék-e. Mitévő legyek? Haboznék, de nem engedem, hogy habozá-
som az arcomra kiüljön, nehogy azt higgyék, hogy. Ne higgyék

de még mennyire: bizony, hogy bizony

vagy csak úgy, tovatűnéssel? Menjek, ne menjek? Mit mondok a családomnak, fiatal
feleségemnek, ha már nem vagyok sehol: hogy miért van ez így?

A verbunkos ifjú pár olvas a gondolataimban: nem kell mondani semmit, tudni
fogják, abból, amit tudniuk kell, annyit, amennyi rájuk tartozik.

Gyors lihegés, sóhaj, mély lélegzetvétel. Fellélegzés, felszabadult, gyors elhatározás

Ha mennék is (ha mernék is): mit vigyek magammal?

mindent, amit csak akarok. Vihetünk akármiből akármennyit, odakint várnak:
nagy a rakodótér, motoros a szán

szán? Hát nem repül?

De, de, másképp nem is tud, csak repülve

Könyveket is, mennyit, lehet sokat? A karosszékeket? Egy rend ruhát?

Eltűnődve mulatnak. Mindent, akárhányat. Nem mintha Shangri-La szállásain ka-
rosszékekben hiányt szenvednénk, de még függőágyban se –

Függőágyban...?

Határozotam. Velük tartok. Megyek. Máris indulok. Megszokták, nem csodálko-
znak; ide-oda libbennek, boldogok. Bensőségesek

összemosolygunk. Sugarasak. Amilyen Shangri-La és mindenki odafenn, abban az
égen úszó Mennyezet-Országban. Sugarasak. Nem különösebben, de mindig
megtálosodom. A világvégére – akár

hol a lélekjelenlétem? Az is, megvan, itt van

összekapodom ezt is, azt is, semmit nem sokallnak: bírja a szárnyas szán. A lexi-

konsort? Azt is. Történelmet, bölcséletet? Azt is. Bélyeggyűjtés, tarot-kártya, numizmatika? Azt is. Babonák, népszokások? Azt is.

sorra ürülnek a könyvtárpalcok: fáradhatatlan hurcolóik vannak, ki a hátán, ki vállra vetett csarnoki szatyorban. Költöztetnek, utazom. A boltlakás forgalmas, a tolongásban szándékaimból senki nem vesz észre semmit. Milyen ruha legyen rajtam? Nem baj, ha bő és buggyos? Nem baj – nevetnek –, majd szépen lebeg a szélben. Helyes. Nagy repülés lesz, de már sietős is: talán ezt a szilvakéket, az új, az még sokáig kitar

hát akkor legyen a szilvakék: a kék a végtelenségig kitar – abban kezdünk új életet gyorsan magamra ölténém, de hova is tettem. Zsebkendő, cipőhúzó, nadrágszíj – hogy az is legyen. Nyakkendőű a dugótemetőben. Megvan. Nyakon ragadom. Én tele vagyok repeső reménnyel, ők boldogok (csak azért nem fékevesztem, mert Shangri-Laban mindenki mindent mérsékel, a mértékletet is mértékkel méri: ez járja illendőségből, és ez a divat)

ebben a nagy sürgés-forgásban már indulhatnak; de senki nem türelmetlen, senki nem sürget. Hogyan mondjátok: a téltúlontúli Trinidad után való Reménység Fokán is túl, szemközt az Elefántcsontrakparttal? Hány napi járás?

Nem járás: repülés

én is úgy képzeltem: hogy alant a mélyben, mélyen alattunk maradoznak el, s azzal végképp elhagyjuk Malabárföld nyomorúságos sárványog kulipintyóit, a felugató kutyáólak katasztereit, amik a földi téreken a teret benépesítik, s ahogy szeljük az égi tért, mármint a teret, a szárnyaink is kinyílnak?

Ki hát, bár fölösleges kinyílniuk: a szán elég szárnyas ahhoz, hogy odaérjünk, ahová rendeltetünk, sebes nagy szárnyalással

S akkor hogy hogy nem, az asszonyka kiböki, nagy véletlenségből, két félmosoly között. Az Elefántcsontrakpart magasságában, de a zátonyfüzértől nem messze.

Megütközve hallom. Akkor hát ezen az én térképemen is? Itt is: rajta van?

Rajta kell legyen

(ami szöget üt a fejembe: mi a manó. Nem tenném szóvá, de ha már kell, ne akkor, amikor már késő:)

Shangri-La? Hogy az rajta volna a merkátortérképen, mindenestül? Hát nem fölttesen úszunk s túl a túlontúlnanon, a levegőég tetején?

A verbunkos ifjú pár. Összenéznek, elnevetik egymást. Kikacagnak. Jókedvükben vagy csak engem, rajtam, a hiszékenységen? Nem mondom, hogy gyanút fogok, de megfordul a fejemben: hogy hátha mégis – mégse. Észrevétlen észre térek, s mire eldönténém, már döntöttem is

maradok

az én szégyenem, a magam gyalázata marad. Senki nem fogja megtudni, hogy indulófélben voltam, s most, ahol állok, ihol vagyok lelombozva, mereven, visszamaradóban

azonnal rendelkezem: kérem, visszahordani mindent. A helyére? Igen, mindent, oda, ahol volt. A helyére. Nyomatékosan. A könyveket; a csecsebecsüket; a kiszemelt emléktárgyakat, az ezüstnyelű hajkefét, a feleségem ifjonti fényképét aranykeretben, az összecsukható tábori székem, a boternyóm, a párizsi *Lalique* virágvázám (úgy is, minek? Az égben nem terem virág)

az égben nem terem virág

Már raknák is vissza szaporán a nehéz lexikonsort, amikor a falra szerelt, túlterhelt

könyvespolc jobb sarka kilazul, a tákolmány trapezoid alakúra torzulva balról lenyakklik, és fél sarkával a padlóra zuttyan

hull a vakolat, zuhognak a kirepedő üvegcserepek a képekről

kapkodunk. Megtámogatnánk, ha még amit lehet, de a könyvrakaszok dőlése alól csak annyi időnk van, hogy félreugorjunk. Én még támasztanám, ha mit amíg lehet

kiélezett beszélgetésfoszlányok, félremondott sziszegő félszavak: nem rám tartozik, de elkapom: hogy „a Géza. Már megint? Igen, ő. Szivart lopott meg likőrt: részegre itta magát az árnyékszéken. Még sok bajunk lesz vele”... Ki lehet az a Géza, hány Gézájuk van? Meg a Lajos, aki a segédmotoros mizsei szajrébicajjal elszáguldott, és neki nem, de a bicajnak nyoma veszett? Meg a Simlis Simi, aki a közös kasszában oly mélyre nyúlt, hogy lenyúlta a közösség pénzét, és a nyugdíjigényesek pinkabetétje mind oda?

hány ilyen Lajosuk, Simijük van a függőágyások körül? Kinézerek, granicsárok, jegyüzérek, drogos déenes-kutatók, szénlánccal-láncolók? Mi ez az egész? Ez is egyike azoknak a jámborita közösségeknek, az átszellemültek agymosodájából ahonnan kitanzorognak, az utópista testvérülés: alighogy megalapították, az omlás alá állnak, és rozikrucianus módra máris marják egymást?!

búcsúzkodunk: szívélyes-nyájasan, kezet rázás nélkül, három lépés tartózkodó távolából. Se neheztelés, se harag. Ők mennek, én maradok. Még hogy rajtaveszteni? Sötétbe ugrás? Ha bolond volnék. Nem azok, akiknek mondták magukat. „Averbunkos ifjú pár. Shangri-La követői” Ők?! Nem mondtak semmit. A nagy útra kiválasztott ruhámat is viszontlátom: szilvakék, de elrongyolva érkezik: a raktártérszögekbe beleakadt...

negédesen mosolyognak a fonákján: mennének már. Csak mennének már. Hogyan magyarázom a családomnak, a lányomnak, a fiatal feleségemnek? Kicsibe múltott, hogy bedőltem nekik, és eltűntem, mit sem törődve azzal, hogy hiányom betölthetetlen

azt hazudták, hogy odavisznek. Meghazudták az Üdvözültek égen úszó szigetét. Pedig csak arról a lakatlan zátonyfüzerről volt szó, ahová lasszóval fogdossák a magamfajta istenbarmait, rabember telepesnek – nem messze a Fekete Földrész partjaitól, a Hiú Reménység Fokánál

elhordták magukat mézmosolyos-nyájasan, s most itt állok megfürödve – nekem ugyan egy örökkévalóságra lelohasztották üdvözülhetnékemet. Itt roskadozom az összedúlt, félig romos boltlakásban, ahol a leszakadt mestergerendát tartogatom, hogy a derekam belemarjul, s hallom a törésvonal futását, ahogy a vállcsontom alatta megroppan és beléreped?

hogyan fogom helyrehozni a helyrehozhatatlant: kiheverni Shangri-La elvesztését...?

(álom: 1999. 02. 10.)

Kun Árpád

ÉGI-FÖLDI PÁRBESZÉD

– Hit nélkül fogsz élni. Életed
idő lesz csupán, el kell mulasztanod.
Néha pokolian unalmas, bár
ördög se lesz. Ha rosszindulatú
patásokkal találkozol, ne értsd félre!
Rozsdás reflexeid kattognak tovább.
– Hiába rágcsálom majd a fűszálat
a májusi réten, nem te szállsz
arra fecskéként zuhanórepülésben,
és az elcsípett döglégy az se te leszel?
– Nem bizony. – És a kávéval (*con zucchero*)
a Tazza d’Oróban mi lesz? Amikor
a csészének nincs feneke, mert olyan
mélységes mély a keserű íz.
Lemerülök, és a boldog padlófogás után
órákig emelkedem újjászületve.
– Nyelveden marad az íz, ne félj!
– És a „Merci, monsieur”? Hiába képzeltem
el, hogyan hangzana a szádból?
– Magadat viccelnéd meg, fiam,
ha álmodban törném a franciát.
– És a vándorló székek a Luxembourg-kertben,
amikre vadászni kell napsütéses délután,
pimasz franciák előtt letenni seggemet,
szemerklő esőben meg végigterülhetek
az összesen, de minek? Lehetetlen
ezentúl, hogy az egyiken te ülj?
Hosszú combbal miniben, vagy hosszú
szakállal kámzsásan, bánom is én.
– Egyetlen porszemben sem leszek. Még úgy
se, mint a dzsinn, akit palackba zártak.
Se Debré úr öltönyén Párizsban, se
a lapulevelek alatt Iklanberényben.
– A szorongást, a szenvedést ebek harmincadján
hagyod? – Hm. Nem pásztorolhatom tovább
egyiket sem. Nem bírtad ki, hogy elmúlt
a szerelem?... Ezt is ki fogod. Szia!

Németh László Sándor

A HÁZI SZÖVETSÉG FELBONTÁSA, AVAGY PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM HÁZASSÁGI BONTÓPERÉNEK RÖVID SUMMÁZATA

„A házasság a férfi és a nő között kötött örök házi szövetség. Célja az, hogy a két nem szövetségében az emberi méltóság fenntartasson. Mert becsület, nemes érzés, igaz szeretet, jó nevelés, sőt rend, igazság, köztársaság mind egy talpkövéön állnak” – írta Frank Ignác 1845-ben A KÖZIGAZSÁG TÖRVÉNYE MAGYARHONBAN című munkájában.

A Királyhágón inneni protestánsok 1731-ig kivétel nélkül gyakorolhatták a házassági bíraskodást. Ekkor a Carolina Resolutio a protestánsok házassági pereiben is a római szentszéknek adta át az ítélkezés jogát, azzal az illuzórikus kikötéssel, hogy rájuk nézve a protestáns elveket tartsák szem előtt. Gyökeres változást II. József pátensei hoztak. A felvilágosult abszolútizmus híve kifejezésre juttatta az állami jog primátusát a házassági jog terén is. 1786. március 6-án kelt pátenseiben – mely a magyar közjogi felfogás szerint törvénytelen volt – a polgári házasság eszményét fogalmazta meg. Kijelentette, hogy a házasság polgári szerződés, és szükséges ennek állami szabályozása. A házasság megkötésénél ugyan továbbra is egyházi személyek működnek közre, de eljárásukban állami tisztviselőnek tekintendők. Az anyakönyvezést is állami szabályozás alá helyezte. Megállapította a házasság megkötésének alakzatát, érvényességének feltételeit. A házassági ügyekben való bíraskodást egységesen állami bíróságok elé utalta, megjegyezve, hogy a katolikusok házasságai felbonthatatlanok. II. József említett pátenseiben négy esetben tette lehetővé a nem katolikusok számára a megérett vagy tökéletes házasságban is a teljes elválást: házasságtörés, hűtlen elhagyás, a házastárs életére törés esetén és engesztelhetetlen gyűlölség okán. A házassági szabályokat a jogegység megvalósításának teljessége érdekében külön pátenssel az izraelitákra is kiterjesztette. Az egységes állami jog és állami bíraskodás rövid életűnek bizonyult, II. József pátenseit halála után II. Lipót felfüggesztette, elrendelte, hogy minden felekezet saját joga szerint éljen. Az 1790–92. évi országgyűlés helyreállította a megsértett felekezeti jogokat, visszaállította a felekezeti bíraskodást. A katolikusoknál ez a szentszék jelentette, a protestánsok felett pedig elismerte saját egyházi székeik hatáskörét, de ezek megszervezéséig érvényben maradt az állami bíraskodás. Az 1790/91-es 26. törvénycikk által gyakorlat címén fenntartott, II. József 1786. évi rendeletében foglalt házassági jog a protestánsokra nézve 1894-ig lényegében minden változtatás nélkül hatályban maradt.

A házassági eljárás a józsefi pátenst mellett az 1840: XV. tc-ben szabályozott rendes szóbeli peren alapult. Emellett egyes királyi rendeletek voltak érvényben: úgymint az 1796. december 13-i és 1803. december 20-i rendelet, a házasságvédő kirendeléséről, az 1822. augusztus 6-án kelt 19 435. számú rendelet a hivatalból való fellebbvitelről, békeltetésről és szembesítésről.

A házasság felbontása, latinul *divortium*, a házasságnak bírói ítélettel való teljes és

végleges megszüntetése. Ha a válóperek számát nézzük, az a benyomásunk támadhat, mintha ebben az időszakban csak boldog házasságok lettek volna, a válóságban azonban a házasságok döntő többsége érdekházasság volt, az érzelmek csekély szerepet játszottak a párválasztásban. Zala vármegye törvényszékéhez az 1790-es években évente egy, a XIX. század elején évente átlagosan két válókeresetet adtak be. Hivatalos statisztika a válások arányáról csak a XIX. század közepétől áll rendelkezésünkre. Magyarországon 1836 és 1880 között ezer lakosra 0,07 válás jutott. A házasság a válások elenyésző száma mellett leginkább azért szűnt meg, mert valamelyik fél meghalt. A XVIII–XIX. században a családok több mint ötven százalékában a szülők egyike már negyvenöt éves kora előtt elhunyt. Az özvegyek természetesen igyekeztek újabb házasságot kötni, amire a családi és vagyoni okok is készítették őket. Száz házasságkötésből a XVIII. században harmincyolc, a XIX. században harminckilenc esetben az egyik vagy mindkét fél özvegy volt.

A formális házasságkötés esetén a másik féltől feltétlen hűséget, ágy- és asztalközöséget, utódok létrehozásában és felnevelésében való szándékot és közreműködést követeltek meg. A kötelezettségek alól való kibújást a közvélemény mindenkor elítélte, mert ebből származhattak azok az okok, melyek a házasság megszakításához vagy váláshoz vezettek. A válás jogi nehézségekkel, költségekkel, meghurcolással járt, a szégyen s a közvélemény ítéletétől való félelem is visszatartotta a házastársakat. A parasztság körében válásra a XVIII. század végén nemigen mertek gondolni. A társadalom felsőbb rétegeiben a nemesség és a polgárság körében már találkozhatunk polgári peres válási ügyekkel, habár a vallási előírásokra épülő patriarchális nemesi szemlélet egyértelműen elítélte a válást. A fennmaradt perek többnyire rendkívüli esetekről tudósítanak, a deviáns magatartásformák azonban pontosan jelzik az adott társadalmi rend tőrőkéességét, a betartandó morális normák érvényességi körét. A periratokból az egykorú életkörülményeknek, a mindennapi életnek színes képe tárul elénk. Érdekes adatokat tartalmaznak a különböző társadalmi osztályoknak házasság útján létrejött kapcsolatairól, a nők helyzetéről, az egykorú társas életről. Az iratok erkölcstörténeti, orvostörténeti vonatkozásai sem hagyhatók említés nélkül. Elénk tárulnak a házasságkötéskor már megvolt s eltört vagy később kifejlődött testi és lelki rendellenességek, betegségek. Némely perben a házasság körülményeinek, környezetének leírása akár regény vagy novella tárgya is lehetne.

A lipóti dekrétumot követően Zalában az első házasságbontó pere Pálóczi Horváth Ádámnak, A FELFEDEZETT TITOK című szabadkőműves regény írójának és Tótvá-zsonyból származó feleségének, nemes Orosz Juliannának volt. A per anyaga sajnos nem lelhető fel a Zala Megyei Levéltárban, de egy későbbi adóssági per mellékleteként – melyet Kazay Klára, Madary István özvegye indított Horváth Ádám özvegye, nemes Orosz Julianna és férje, Kazay Gábor ellen – megtalálható az a két kontraktus, amelyet az elválni szándékozók írtak, ebből rekonstruálható maga a történet. Hogy ebben az időben mennyire szokatlan és ritka volt a bontóper, arra jó példát szolgáltat az is, hogy a Veszprém Megyei Törvényszék egy 1794-ben kelt bontóperi ítéletének meghozatala előtt tanulmányozta Orosz Julianna és Horváth Ádám válóperi ítéletét is: a válás oka, ahogy írták, szeretetlenség volt. A megye ekkor még nem rendelt ki hivatalból a házasság védelmére házasságvédő tisztii ügyészt vagy alügyészt, kinek feladata lett volna a fellebbevitel megtétele, ezt majd csak egy 1796-os királyi rendelet írja elő. A megye 1817-ben a helytartótanács kérésére, mely egy 1813-ban kibocsátott királyi rendeleten alapult, felküldte a Királyi Táblára revízió végett azokat a bontópereket,

melyeket nem fellebbeztek meg. Ezek között szerepelt Horváth Ádámék pere is. A Királyi Tábla 1819. december 20-án kelt, a megyéhez küldött leirata szerint Pálóczi és Oroszy Julianna perét, amely a hitvestárs hívtelen elhagyása okán indult, az ítéletlevél feleknek történt kiadása után a megyéhez visszaküldte. Ez a per sajnos nem lett besorolva az eredeti helyére, sőt úgy tűnik, hogy bizonyos kezek Horváth Ádám adóssági pereinek zömét is módszeresen eltüntették. (Persze az is lehetséges, hogy tanulmányozás céljából kikérték a pert, akár maga Pálóczi vagy valamelyik eljáró tisztségviselő, és nem került vissza a levéltárba, mint ahogyan az Deák Ferenc esetében is több ízben előfordult.)

Pálócziék házassága tíz évig tartott, de nagyon keveset tudunk róla, azt is a költő homályos célzásaiból. Oroszy Julianna tizenhat éves volt, mikor a nálánál hat évvel idősebb Pálóczival házasságra lépett. Az asszony műveltségére utal, hogy Klopstockot, Gellertet, Miltont olvasott, Kazinczyval is levelezett. Házasságuk jól kezdődhetett: „Négy telet és három nyarat éltem vele békével / Részegülve a szerelem leg-szebb édességével...” – írta Pálóczi később Csokonainak, „De tizedfél esztendőből több édes kellett volna, / Ha az ég mindent kedvünkre tenne és parancsolna”. ÓHAJTOTT ELVÁLÁS című versében is a „kínos öt esztendő” miatt panaszkodott. Ugyanitt a túl korai házasodás is esetleges okként merült fel: „Nem csuda, ha megbotlottam / Gyermekésszel választottam.” Viszonyuk 1786 végére romolhatott meg. Pálóczi Kazinczyhoz írott levelében arról panaszkodott, hogy felesége jobban szereti az irodalmat a házaseslet örömeinél: „Ha úgy szeretné az ágyasházat, mint a könyvházat, még jobb lett volna – azt, kár, hogy a bába elejtette, inkább illett volna férfinak” – írta a boldogtalan férj.

Az 1793. április 7-én Veszprémben kelt kontraktusból kiderül, hogy az 1782-ben egybekelt felek már évek óta próbálták házassági viszonyukat rendezni, a protestáns prédikátorok mindent elkövettek, hogy összebékítsék őket, de ahogy fogalmaztak: „A békességes együttlakást oly reménytelennek tapasztalvánk, hogy ha valamely kényszerítésből újra együtt lakni és egymással házassági életet folytatni kénytelenítettünk, abból nem lehet egyebet várni, mint a házasság céljával egyenesen ellenkező lelki s testi veszedelmet.” A felek a bontóper civilizált, botrányok nélküli gyors lefolytatására törekedtek: „...sem a közönséget botránkoztatni, sem egymást kirekeszteni nem örömet akarván, szép móddal, és atyafiasan abban megegyeztünk, hogy a törvények rendes útján örökösen elválunk”. A válóper költségeit Pálóczi magára vállalta, a vagyon – többek között a két ház – megosztásában gyorsan megegyeztek. Arra az esetre, ha Pálóczi mégsem tartaná magát a szerződésben foglaltakhoz, Oroszy Julianna is válóper kezdeményezhet Horváth Ádám ellen, és tovább folytathatja különélését. Később vita támadhatott a kontraktus értelmezése körül, mert az elsőt rövidesen követte a második, amely Zalaegerszegen kelt 1793. május 10-én. Az újabb megegyezéssel könnyebbé tenni, gyorsítani szerették volna a per lefolyását. Pálóczi a vagyonmegosztás kérdésében láthatóan nyeregben érezte magát, némi nyomást is gyakorolva kijelentette, hogy nem tud megegyezni akkor, ha saját telkét csak 200 Ft értékben számolja be az asszony, vagy elfogadja az alperes az 500 Ft beszámítását, vagy ha a felesége mégis ragaszkodna a 200 Ft-os összeghez, úgy 300 Ft további terhet neki kell állnia. Pálóczi nyomatékosan leszögezte, hogy a per konklúziója után, de még a végző ítélet kihirdetése előtt Oroszy Juliannának meg kell tennie hiteles vallomását, így ő is mindent megtesz majd a per gyorsításáért. Sietős lehetett, és érdeke fűződhetett a megegyezéshez az alperes asszonynak is, mert a kontraktus őt kötelező részében elismerte, hogy a házból az elfelezhető mobiliákat elvitte már, és az 500 Ft átvállalásában is megegyezett. De félve családjának nehezitelésétől és kifogásától, a te-

lek dolgában csak 200 Ft-ot vallott be, 300 Ft erejéig pedig bizonyos tartozások ki-egyenlítését állta. Kijelentette továbbá, hogy hiteles vallomását a jövő vasárnap meg-teszi, de kérte Horváth Ádámot, hogy hétfőn mondassa ki a végső ítéletet, és semmi akadályt ne gördítsen, mivel, úgymond, ez volt a legfőbb motívuma, hogy az új kont-raktust megtegye.

De mi is lehetett az igazi oka annak, hogy válásra került sor a felek között? Ki volt és miért éppen ő a felperes és az alperes? Erre is fény derült a kontraktus egyik utolsó pontjából. Ebben így ír Oroszy Julianna, feltételül szabva a következőket: „*Teljes és ré-szembről is örökös elválásnak akadályára akármely férfi személyről a perben említést ne tegyen, hanem akít célul tett, attól való magam megtartóztatását bízva emberségemre.*” Hát igen, egy újabb férfi a házasságban élő asszony életében. Pálóczi 1782–1793 között Balatonfü-renden élt, ez volt a költő legertermékenyebb időszaka. Hét kötete és ugyanennyi röpirata hagyta el a nyomdát, egy drámáját előadta a pesti színtársulat, irt történelmi vígjáté-kot, szatirikus államregényt. HOL-MI címmel három kötet vegyes vers, további egy eposz, csillagászati tanköltemény és egy szabadkőműves szellemiségű regény mutatja munkájának széles skáláját. Eközben persze sokat is utazott. Csoda-e, ha a nemesasz-szony elhagyatottnak érezvén magát, elfogadta valamely nemesúr hódolatát s tán szol-gálatát is? Nagyon valószínű, hogy ezzel a bizonyos úrral Maday György – kitől a felek 1787-ben 300 Ft-ot kölcsönképpen felvettek – hitvestársa, Kazay Klára ismertethette össze az asszonyt, kinek testvérét Kazay Gábornak hívták, és történetesen ő lett Oroszy Julianna későbbi férje.

Helyzeti előnyénél fogva Pálóczinak jórészt minden gazdasági ügyben sikerült aka-ratát elfogadtatni az asszonnyal, ő pedig megmenekült a felszarvazott férj szomorú és nevetséges bélyegétől. Így lett felperes fél Horváth Ádám, alperes pedig a házastársát hívtelenül elhagyni szándékozó asszony. A felek, félve a botránytól, megegyezési haj-landóságot mutattak abban is, hogy kijelentették, a rokonságra való tekintettel kont-raktusuk a házassági perben semmi titulus alatt nem kerül nyilvánosságra. A házasság felbontását 1793. május 11-én, Pálóczi 33. születésnapján mondta ki Zala vármegye törvényszéke. Senki sem fellebbezett, az ügyet gyorsan lezárták. Egyik életrajzírója szerint a válás kimondásakor Pálóczi gavallér módra viselkedett: „*Karonfogva vezette a sententia hallására hitvesét, annak felolvasatása után újból megkímálta jobbjával, s csókkal vált el tőle a bírák előtt.*”

Horváth Ádám nem sokáig bírta az egyedülletet, még ugyanabban az évben, szept-ember 17-én feleségül vette debreceni iskolatársának, barátjának, Sárközy István So-mogy megyei alispánnak rokonát, Sárközy Jusztinát, s vele együtt távozott el Füredről Nagybjomba. De Pálóczi újabb házasságában is boldogtalanul élt, poétriáit, állandó távolléteit nem szívelte az új asszony sem. Végül 1808. június 16-án megegyezve, válás nélkül – ágytól és asztaltól – tőle is külön költözött. Sárközy Jusztina nem volt szellemi társa férjének, torzsalkodásaikra, az asszony zsörtölődéseire, nehéz természetére utal Pálóczi 1818 szeptemberében és novemberében Kazinczyhoz irt levele is: „*...a Máso-diknak pedig még meg is kellett köszönnöm, hogy tőlem el különözött, s engedett 11 esztendő-t mind egynéhány munkáknak, az ő Xantippe alkalmatlankodása nélkül elkészítésére*”, „*...mun-kájimnak már eddig is nagyobb részt annak köszönöm, hogy 1808-tul fogva Klári hagyott azokra reá érní, a mit a boldogulttnak Xantippe természeté alig engedett volna*”.

Második házasságának ideje alatt Horváth Ádámot ráadásul szerencsétlenség is ér-te. 1800-ban, Szent Márton éjszakáján a somogyi gyalog insurgensek talpig kirabol-ták. Megviselt vagyoni viszonyait és az újrakezdés nehézségeit jól jellemzi Kazinczyhoz

írt levele: „*Én is jobban állanék mert, ha az én mind a két feleségem zsákmányolása nem történt volna rajtam, de ezek miatt 1808-ban negyedszer lettem új gazda.*”

Második feleségének 1818. június 8-án bekövetkezett halálát követően ez év augusztus 12-én újra hűséget esküdött Kazinczy János magyarszékelyi protestáns prédikátor leányának, Kazinczy Klárának. A menyegzőn Dukai Takáts Judit – ki Klárának nyoszolyólánya lett – egy prózai művel kedveskedett a házaspárnak. A már súlyosan beteg Pálóczi Kazinczy Ferenchez írott leveleinek hangvétele az öröm mellett szomorúságot is tükrözött: „*Te fiakat szaporítsz; én pedig a Szaporodásnak minden reménysége nélkül, házasodom: Kazinczy Klárával 12-a Aug. akarok megesküdni. Arra neki érdeme sok van; kedve pedig más házasságra nincs, és én hozzám illő, hogy azokban, melyekben őtet örökösömnek szántam, e' tettemmel is bátorságossá tegyem.*”

Pálóczi első házasságának utolsó éveiben ismerkedett meg Klára édesanyjával, a református prédikátor feleségével, és hosszú ideig azt gyanította, hogy 1806-tól örökbe fogadott gyámleánya, Klára e viszony gyümölcse. Gyám és gyámoltja között a nagy korkülönbség ellenére mély szellemi és érzelmi közösség bontakozhatott ki, de ekkor még a költő természetesen nem gondolt házasságra. Miután a lány anyja halálos ágyáról üzenve bevallotta Pálóczinak az „igazságot”, a férfi tovább nem habozott, csak azon búslakodott, hogy nem tette meg hamarabb ezt a lépést. Így vall erről: „*mert ha előbb megtudhattam volna, hogy nem az ő, a' kinek én véltem csak ez előtt esztendővel is; (míg az Anyja, haldoklásakor tudomra nem adta), régen feleségemmé tettem volna őtet; megpróbálván amattól a törvényes Divortiumot; másodszer (!) is*”.

Kazinczyhoz írott leveleiből a szeretetlenség évei után a gondoskodásért érzett hála hallik ki, és az érzelem melegségét megtapasztaló férfi ekképp fogalmaz: „*... 12 esztendei állhatatosság, és igaz hűség sokat érdemel!! leg alább én előttem, a' kinek még Asszonyi hűséghez, – de még hálaadatossághoz sem vala szerentsém, tsupa tsuda!*” Kazinczy hozzá intézett aggodó kérdéseire így felelt: „*...Attúl Barátom! ne rettegj, hogy én és Klári olly keveset tartanánk vagy most, vagy jövendőben a' házassági kötőlék' szentsége felül, mint csak-nem minden más: szentnek és bomolhatatlannak tartanám én azt hit nélkül is: de ha valaki le-mond, vagy lemondott rólam mint a' két elsőbb; szeretetét nem erőltetem: az őrző Angyalomat sem marasztom, ha fel-hágy velem.*”

Az utódnélküliségről, romló életkedvről ironikusan jegyzi meg: „*...Egyébaránt az Ábrahám testi áldásához Gen. 17:5. nekem semmi reménységem, sem reá kívánságom: magamra nézve még az Angyali ígéretekre is Zakhariással felelhetnék: Luc. 1:18: noha Klárinak mind hite mind kedve az enyimmél nagyobb van.*”

Pálóczi szűk baráti körben kis irodalmi csoportját, a Göcseji Helikont szervezve, jó könyvtárral rendelkezve, feleségének jóvoltából a gazdálkodás gondjaitól mentesítve utolsó éveit a tudomány és az irodalom művelésének szentelte. Nem sokáig élvezhette azonban boldogságát ifjú feleségével, 1820. január 28-án súlyos betegség után hatvanéves korában meghalt, özvegyül hagyva Kazinczy Klárát, talán az egyetlen nőt, aki szerette.

Levéltári forrás

- Zala Megyei Levéltár IV. 17. Alispánok és szolgabírák előtti perek (Kuthy Pál előtti perek). Fasc. I. No. 2.
 Zala Megyei Levéltár XII. 2. Zalavári Apátság Levéltára
 Protoc. N. 441.
 Protoc. P. 213–215.
 Protoc. T. 89–91.

Felhasznált szakirodalom

- Balogh Ferenc: A MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNETE. Debrecen, 1905.
 Degré Alajos–Szentmihályi Imre: EGY ADALÉK PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM ÉLETÉHEZ. In: *Göcseji Helikon* 4. Zalaegerszeg, 1972.
 Grosschmid Béni: A HÁZASSÁG JOGI TÖRVÉNY I–II. 1894. XXXI. törvény. Bp., 1908.
 KAZINCZY FERENC LEVELEZÉSE. (Közéteszi dr. Váczy János.) 16. kötet. Bp., 1906.
 Konek Sándor: EGYHÁZJOGTAN KÉZIKÖNYVE. Bp., 1903.
 MAGYAR JOGI LEXIKON. (Szerk. dr. Márkus Dezső.) IV. kötet. Bp., 1903.
 Nagy Iván: MAGYARORSZÁG CSALÁDAI CÍMEREKKEL... 8. kötet. Pest, 1857–68.
 Németh József: HORVÁTH ÁDÁM ÉS A SZABADKÖMÜVÉSSÉG. In: Pálóczi Horváth Ádám: FELFEDEZETT TITOK. Bp., 1988.
 Németh József: HORVÁTH ÁDÁM, A SZABADKÖMÜVES ÉS POLITIZÁLÓ KÖLTŐ. In: VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 17. Veszprém, 1984.
 Péterffy Ida: HORVÁTH ÁDÁM LEVELEZÉSE POETRIÁIVAL. In: *Göcseji Helikon* 7. Zalaegerszeg, 1973.
 Péterffy Ida: PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM NYOMÁBAN BALATONFÜREDEN. In: *Magyar Zene*, 1967. 4. szám.
 Rác Lajos: A POLGÁRI HÁZASSÁG INTÉZMÉNYÉNEK MEGVALÓSULÁSA MAGYARORSZÁGON. In: JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 4. Bp., 1972.
 Rószner Ervin: RÉGI MAGYAR HÁZASSÁGI JOG. Bp., 1887.
 Szentmihályi Imre: PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM GÖCSEJI KUTATÁSAI. In: ZALAI GYŰJTEMÉNY 2. Zalaegerszeg, 1974.
 Szentmihályi Imre: ADAT PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM GÖCSEJI BIRTOKÁRÓL. In: *Göcseji Helikon* 6. Zalaegerszeg, 1973.
 Szinnyei József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI IV–V. kötet. Bp., 1896–1897.
 Sztéhlo Kornél: A HÁZASSÁGI ELVÁLÁS JOGA MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN. 2. kiadás. Bp., 1885.
 Tárkány Szűcs Ernő: MAGYAR JOGI NÉPSZOKÁSOK. Bp., 1981.
 ZALAI ÉLETRAJZI KISLEXIKON. Zalaegerszeg, 1997.
 Zoványi Jenő: MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNETI LEXIKON. Bp., 1977.

Bartos Tibor

EGYMÁST MAGYARÁZÓ SZAVAK ÉS FORDULATOK TÁRA (III)

Végszó a Viagra évében

– Te mit vársz a Viagrától? – kérdem Szasó barátomat. A legkomolyabb beszélgetéseket ilyen felütéssel kell kezdeni.

– Én? Semmit. A libidómat nem állítja fel.

– A micsodádat?

Szasó maholnap négy évtizede boncolja az ünnepektől gyilkosságok áldozatait hervadatlan. Holott elvehetné a kedvét az élettől a sima önkezés vagy idegenkezés la-
tolgatásának egy-egy unalmasabb délelőtti is. Az olyan barátjának szinte mindnek elveszi, aki szívélyes biztatására ilyenkor belátogat hozzá az intézetbe. De Szasó este se magába roskadni tér haza, hanem dül neki a házi orgonájának vagy a zongorának, és gyúrja. Koncertezik itthon és Európa-szerte. Este tízre bejelentkezik hozzám, de érkezni csak tizenegykor érkezik, mivel még nem muzsikált eleget.

Akkor éri az ilyen kérdés.

Ha a szó idegen, a fogalom markolata gyenge. Szorongással és lelkicézéssel telt fiatalunkban lepedékesnek bizonyultak a tudományos hangszálak, ha nemi kérdésben kellett rezdülniük. Később a finoman fogamzásgátlónak, pirulának, magyarul baszpirinnek nevezett szer, majd a következő évtizedben hozzátényészett tengerféle kórokozó többre megtanított – az élet iskolája! –, mint a lélekidomárok költséges iskolái. Szótáraink máig a torkukat köszörülik. A legújabb, tehát legalább három évtizedes Bakos-féle idegen szavak tára kéjvágyként értelmezi a libidót. Amit az utcán szembejövő minden hölgy tagadna műkörmes szakadtáig. Viszont az angolok szerint, akik aranyat is, krumplit is, lelket is más mértékkel mérnek, Szasó az általuk életkedvnek értett libidó túltengésében szenved inkább.

Angol életkedv? Jó. Szasó nem rohamoz békésen rágózó és fülhallgatózó hölgyeket az utcán. Hiszen a jelek nem egyértelműek. Ha a szembejövő – aki ma már hölgyként ajánlkozik az apróhirdetésében is – szeme, haja, körme festett, továbbá tenyérnyi tarka tetoválást látni vállán, hátán, karján, és minden ujján gyűrűt, többet is, lyukasztást a fülén, orrcimpáján, és ajkán is több a belövés, mint a régi pesti házakon máig, akár köldökén és nyelvén is, csak amennyi még mindannyiunknak szól, de nem néz se térad, se rám, se senkire, szigorúan, akkor nem tudni, vajon magának megy-e az utcán ebben a szerelésben, kiszerve és belőve, és szótárszerkesztésen jár-e az esze, vagy mégis inkább a libidón. Mint régi ember, azt várnám, hogy megáll, széttekint a platformcipő araszos talpazatáról, és megkérdi a nagy általánosságot:

Hogy tetszek?

Szasótól meg, hogy a kérdés hallatán a libidója lobot vet, odapenderül nyalkán, kipukkantja a hölgy füléből a *walkman* dugóját, Grálként maga előtt tolt kólásdobozát leteszi az aszfaltra, lekanyarítja napszemüvegét, a szemébe mélyed, maroktelcsijét ki-
kapcsolja, és úgy sügja neki:

Őrünten!

Majd egy nyelvessel kikanalazza a hölgy rágóját is, hogy cseveghessenek, csakis egymással, édes semmiségeikről.

Aztán a kezed a bilibe lóg, állapítja meg Szasó vidoran, mint a halottkém. Annyi igaz lehet, hagyom rá, hogy a vegyes jelek szétválogatásához öregek vagyunk. De nem igaz, hogy itt a fiatalabb érdeklődők jól boldogulnak.

Legyint. Az már az ő bajuk. Afelől mi már alhatunk nyugodtan.

Csak azt ne higgyék, hogy ilyen a világ. Hogy elégünk lett egymásból. Hogy a szemézesek ideje mindenütt lejárt, nemcsak a pesti utcán. Hiszem és remélem, hogy még cigánybálon a terjedelmes anyák elégedetten mondogatják táncoló csemetéikről: Ezek szemmel már móráznak! De Kairóból friss ajándékot hozok neked, Szasókám. Apácaként körülkendőzött nők éppúgy néztek vissza rám, ahogyan én megnéztem őket. Egy pillantással előbb el nem kapják a tekintetüket. Te kíváncsi? Én is kíváncsi. Érték ennyit arabusul. Port-Szaíd porban fürdő külső piacán nyálcsordító kondérok között libegett egy mezitlábás nő, bokáig kék fátyolban. Elfüggönyözte az arcát is, úgy vezette gyermekét kézen fogva. Ott sem mindennapos az ilyen tünemény, hát nagyon meg találtam nézni. S akkor mosolyt kaptam jutalmul a fátyol alól, hogy abból él a libidóm maig. Persze aztán hölgy volt-e?

De az ilyen pillanatokhoz is szem kell. Meg a szó. Az neked nem libidó?

Szasó szeme ragyogni kezd, mint a bagzó macskáé. Amelyik Viagrát szed. Hiszen az ő szeme élesebb a nyomozók szeménél, nemhiába adnak a szavára többet a büntetőbíróságok. S szava? Ha már kisserkesztem, akkor tudja meg a világ azt is, hogy magyar és bolgár orvos szülők gyereke, francia iskolába járt, Németországban tanított, és több nyelven beszél, mint ahányféle a szótáram idehaza.

Nem lesz elég a szemünk meg a szavunk?

Vajazok alá tovább, és igyekezetemben elfelejtem a hangverseny-zongorista gerincébe, vállába, ujjpereceibe szervült gyakorlatot, ami az idősebbjében még érlelődhet is. A *walklady*nek van libidója, neked nincs, bazmeg? De mondjuk, hogy homályosodnak az ablakok, és tapasztalatainkkal kerekítjük, amit még látunk. Csakhogy az újabb élettani kutatásokból tudnod illene, hogy általános meszesedésünk éppen a beszéd készségét nem kezdi ki. Se látsz, se hallasz. Fölkelni se tudsz, nemhogy felállni. De a szád, az be nem áll. Kirázod a hölgyek elé a nagy zsák anekdotádat, és hadakozol a botoddal.

Ha, teszem hozzá magamban, a cselekvésnél alább semmiképp sem adnád. De ha negyven éve gyűlő szótárat patkoltál meg négyéves szerkesztéssel úgy, hogy a telefonod kihúzza, a postád válaszatlan, sőt bontatlan, akkor is azt tapasztalnád, hogy a szavak vonulása régi embereidet idézi elébed, akiknek a szavát lested, akiktől ellested, vagyis ekkora vendégtársaság sose volt nálad.

Csak a mejje kívánja, mondták az öreg szerelmesre a régiék. Rég dobogott bizony szomjas szív a hő kebelben! Mai öregek éppen a kölcsönös érzelmi zsarolásba nem ereszkednének még egyszer. Hisz attól koldultak életükben. Ha ugyan élhettek. Például a szemükkel. Mikor az utcán nem kapunk két kézzel az első ártatlanságon, az épp arra vall, hogy végre eljutottunk az *érdek nélkül tetszik* boldogságáig. Vigye, aki megnyeri.

Szívóskodjak tán, mint Jékely: Nem vagyok én élemedett, Dőljön rád a félemelet!? Még halálán is azt siratta, hogy nem lesz több szeretője.

En nem vagyok ilyen aranyos, engem nők se hozzanak vissza a halálból – olvasom

ki ebből a szótárból, amit még élő egyenesben sikerült összeírnom. Legföljebb az bánt, milyen keveset értettem meg, vagyis válhattam szóra, ami volt itt, abból. Ne legyintgess, Szasó. Ültük végig kollégáid nagydoktori védéseit az Akadémián. Nálamnál sokkal többet te se értettél. Egy barátod, elül-hátul doktor ugyancsak, azzal vigasztódott a szünetben, hogy egyre több dologról tudunk egyre kevesebbet. Mármint ti, tudósok. Igaz. Mert ha itt volt például a tudomány s hozzá ilyen barátaim, miért, hogy a szótáramat nem mozgatja, nem is rendezte, amit általatok megtudtam? Az életemben jelen voltak, a közgondolkodásban nem. Mire emlékszel jobban 1963-ból: az égbe szálló Tyereskovára alulnézetben vagy az első miniszoknyára? Hiába restelkedem én, ha eltűnődöm, milyen szótárat szerkeszthetett volna a helyemben az 1841-ben alakult Természettudományi Társulat első elnöke, majd a Bach-korszak (a múlt századi szocializmus) szünete után újból elnöke, Bugát Pál. Vagy mondjuk a tanárja, Lenhossék, a középső csak a háromnemzedékes professzori családból. Vagy Herman Ottó éppen száz éve. Csakhogy ők apámat tanították tudományra, magyarul. Amit ő köttetett össze a *Természettudományi Közlöny* hetven évfolyamából (megindította 1869-ben Szily Kálmán), az nekem az érthető tudomány máig. Hátha nem is én vagyok a szűkagyú, hanem a modern tudomány szűkkeblű, ha az én életemben az élettapasztalatot, pláne a társadalom élettapasztalatát konzultációba sose hívta, inkább tolvajnyelveibe burkolózott, görögbe, latinba, újabban olyan angolba, amit épeszű angol sem ért. Vagy másként ért.

S ha már a múlt századba tekintek, engemet még egy gondolat bánt. Az a század, ebestül-macskástul, tudományostul-nyelvestül a nemzeti erőfeszítés kora volt. Ha valaki Nagyszalontán rágta a tollat, attól még Pesten nem népezték le. Néprajz, népköltészet inkább befoglalt. Ennekem a német újraegyesüléskor esett le a tantusz. *Wir sind das Volk!* Aha. Eszerint a néprajz az én rajzom, képmásom. Ki másé? A népmese is csak mese lehet itt a szótáramban. Mindnyájunké. Hogy Tombác János mesélte-e vagy Andersen, azt odairjuk illendően. Aztán: *Wir sind ein Volk!* Vagyis aki Nagyszalontán szerkeszt szótárat, ne tekintse tájnyelvnek az Akadémia nyelvét, lesz szíves. De mit szóljak, amikor szerkesztőműl évtizedek óta kiszemelt Ungváry Rudolf barátomtól (egyébként pompás németestől) ezt kapom a *Holmiban*: „*Nem bírta ki, hogy kedvencét, a nyelvet, melyet annyira a magáévá tett, hogy még egy semmiféle nyelvjárásban nem létező beszédmódot is kialakított magának, mely írott szövegeiben is félreismerhetetlen cirkalmasságával jelen van, valamilyen formában ne rögzítse az örökkévalóság számára.*” Hát tudok én ilyen cirkalmasat? De a szavam járása, az bizony az enyém. Semmiféle nyelvjárásban nem létezik. Tehát nem áll meg Ungváry következtetése: „*Ez okozza, hogy rá is érvényes, amivel Pórád [az előző szinonimatár összeállítóját száz éve] megrótták: »a tájszavak fölvételeiben nem tudott mértéket tartani«.*” Egy nép vagyunk. Szavunk magyar. Füttyültem a mértékre. Mindent bele, még az ágydeszkrét is. Meggondolom azonban, hogy aki barátomnak ilyen jóságos, az jó lesz-e első bírának is.

Először, mert a szerkesztőnek tudnia kell, hogy csodát nem tehet. Akit vagy amit szerkeszt, azt csupán a legjobb szintjéhez igazíthatja. Nyelvünk ma, mint az idézetből is kitetszik, a tudákos jó tanulóé. Ebből igazodni való vezéreszmét kiragadni bajos. A leckét föl, igenis fölfele kellett mondani java életünkben, ha járási szintű volt is a hatalom. Hagyjuk most az értelmi szintet. Aki népünk, államunk, pártunk egységéből a fejét kiütötte, annak annyi volt. Mint a francia provinciánál büdösebb vidékünkön hallatszott sejtelmesen: a kasza vízszint jár! Azért volt nyelvi boldogság nekem megtalálni az amerikai irodalmat, mert ugyan *implisták* írták, de *be kellett mutatni*: a szerzőik meg az alakjaik kultúrpolitikánk elvi engedélye után már beszélhettek akárhogyan,

akár trágyaszagúan. Elvégre Amerika is jórészt vidéki Amerika volt, amíg élt az irodalma. Vagy nagyvárosi, s a beszéde nyomtatásban annak is új volt Pesten. Mert mindenkor leckefelmondóink nemcsak a provincia ellen védték a nyomtatást, hanem a főváros aszfaltja ellen is. Már arról írtam a *Holmi* olvasóinak, hogy nyelvi fürdőkre jártam Erdélybe. Hát egyebek közt azért, hogy az amerikai irodalomba legyen mit belefördítenom. S ki tudja, talán éppen az itthon belefördült újságért lett nagyfogyasztója akkoriban a magyar.

Csak akinek nyelvi változatai bőségesek, az beszél a magáét. Tapogatja az igazát. Itthon csak zökkenőt jelentett az objektív nehézség, ami végre el is vitte a szocializmust. Erdővidéken zokkant a szekér, s ebből a változatából megértettem a zokogást is. Az igék közt is mennyivel szabadabban válogatott hangjainak cserélhetősége miatt a székelj! Megnyiretkezél, mondom a rókonnak. Csak a bajcomon keccentett a borbély, feleli. Azóta tudom, mi a stuccolás. Azóta szabadulok a *fölerősödik-lecsökken* béna világából. Szasónak szólva: *ad libidóm!* Ungvárynak: hadd szóljon, hé!

S hogy aztán beszéd-től jön-e meg a beszéd ingere? Evéstől az étvágy? Viagrától a libidó? Elnézem Szasót. Nincs ennek a halottbírónak, ahogy a nyíriek mondják, semmi hibája. Mi mindent juttat az eszembe! Például azt, hogy *kef*. Torontálias szőnyegek és párnák közt elomló plovdivi nőt, aki azt pihegi: *kef*. A Marica völgye! Homokban fortyogó kávépatakok! Te, kérdem Szasótól, a *Kaffee-coffee* nem a bolgár *kef*ből van? Nem tudom, tünődik, de jó, hogy nem a *kedvet* kérded. A kedv ugyanis robbanó. A *kef* meg az a halvány inger, amit életre lehet csiklandozni.

Szóval neked inkább kényed volna, mint kedved?

Összevigyorgunk. Ha nem fog rajtunk a Viagra, legfőlőbb kényelem lesz a kényünkéből. A kénytelenség ügyében már ti intézkedtek, ahogy tudtok. Úgysem kértek a mi fényűzésünkéből. A kíváncsiságból.

Harmadnap ismét találkozom Szasóval, kották közt bogarász az antikváriumban. Mi újság? – emeli rám ködösen a szemét. Nem a felütések embere. Aztán a maga újságát mondja. Megyek Szarajevóba. Hangversenyezni? Nem, tömegsírokat feltárni. Nemzetközi bizottsággal. No jó, mondom, csak úgy ne járj, mint Orsós kollégád, amikor '43-ban aláírt a katyni jegyzőkönyvnek. De nekem ne magyarázd, hogy *ez kef*. Nem, azt mondja, kalandvágy.

A fene a gyengelkedő libidódat.

A KÖZÖSSÉG (304) a tár szerint: sikerült EGYESÜLÉS (48). Sikerének próbái az ÉL VELE (54), EMÉSZT (76) meg a HÁZASSÁG (303), ROKONSÁG (11) fogalomkörébe foglaltak.

304. KÖZÖSSÉG

Föld, bolygónk, földkerekség, természet, élettér (bioszféra), anyaföld, fajok, fajták egymás mellett élése (koegzisztencia), tápláléklánc, táplálékhálózat, élővilág (*bios*), emberség. Egyoldalú (reláció), kölcsönös kapcsolatok (korreláció), szó, beszéd, nyelvek, értekezés. Népszövetség, Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ), Biztonsági Tanács, NATO (Észak-atlanti Szerződés Szervezete), a Világ Természetvédelmi Alapja (*World Wildlife Fund*), Gyermekvédelmi Alapja (*Unicef*), Nemzetközi Vöröskereszt. Hívók, keresztények, egyház, kereszténység, keresztyénség, anyaszentegyház, államvallás, hitfelekezet, Mennyei Jeruzsálem. Európa, európai építészet, kultúra, művészet, Európa

Tanács, Parlament, Közös Piac, Európai Unió (EU). Országunk, hazánk, hazaszeretet, népünk, Kelet Népe (*Széchenyi István*, a legnagyobb magyar), hazánkfia, honfi, a mieink, közkinccs, anyanyelv – nyelvében él a nemzet (*Bessenyei György, Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Arany János*) – múlt, a közös eredet mondái, költészet, történelem, magyarság, nemzet, összetartozás, ragaszkodás, közös törekvések, összehangoltság, összetartás (kohézió), honfoglalás, államalapítás, műveltség, irodalom, művészet. Állam, rend, szervezet, rangrend, társadalom, köztársaság, érdek- és jogközösség, népfőlség, népképviselő. Településhálózat, utak, közlekedés, gazdasági élet, polgárosultság (civilizáció), nemzeti össztermék (GNP). **Táj**, éltető táj (biotóp, élőhely – ami nem, az *döglött hely?* nem egy hely?), tájék, vidék, társulások (növény-, állat-: cinózis, ökoszisztéma), határ (territórium), állandóság, hűség, hazatalálás (*homing*): mifelénk, a mi vidékünkön, szűkebb hazám – Szülőföldem szép határa. Meglátlak-e valahára? (*Kisfaludy Károly*: Dunántúl, Pannónia, Bakonyalja, Balaton-felvidék) – földim, tájszó, tájszólás (idióma), nyelvjárás (dialektus), tájnyelv, ejtés (kiejtés), lejtés, dal, dallam, nyomatékok (akcentus), izek, konyha, ételek, italok, színek (*couleur locale*), szokások (népszokás), jogszokások (*Tárkány Szűcs Ernő*), szokásjog, viselet (népviselet), életközösség (biocönózis), **vérség**: házasodás, adomány, vagyonszerzés, jogszerzés, közös birtok, földközösség (*Tagányi Károly*), nemzetség, törzs, egyvér, törzsök, tőke (*deme*: populációs egység), ágak, rokonság, ija-fia, (közeli:) egyenes ágiak, vérágiak, egy anya terhei, egyhasiak, (távolibb:) oldalági, sógorság, szerzett rokonság, seggem vége, fejem foka (*Szamoshat*), öröklés, háramlás, örökösödés, ősiség, vérközösség (*Hármaskönyv*), **hagyományok**: Hajdúság, hajdúvárosok, székek (Kolbász-szék, *Nagykunság*), Kiskunság, Nagykunság, jászok, Jászság, redemptusok, jász-, kun kapitányságok, testület, vármegye, nemesi vármegye, parasztvármegye, székelység, szabad székelyek, Székelyföld, palócok, Palócföld, barkók, Barkóság, polgárság, polgárok, pógárok (törzsökös, tősgyökeres mezővárosi, parasztvárosi gazdák), gazdaemberek, civisek (*Debrecen*), helyes, helyös emberek (a közösségnek a biocönózishoz teljesen alkalmazkodott, benntulott, autochton tagjai) – nem lehet minden embőr olyan helyös, hatókrös gazda (*Udvarhelyszék*) – tükék (*Pécs*), kebeles polgárok (*Torda*). Kölcsön munka (*székely*) – elmentünk kölcsönbe – érdekközösség, kölcsönösség – kéz kezet mos – rokoni kapcsolat, összeköttetés, pártfogás, közbenjárás (protekción), urambátyámvilág, atyafipártolás, rokonuralom (nepotizmus), beágyazottság (80–90-es évek). Vendégek, **vendégnépek** (hospesek, királyi hívásra, toborzásra érkezettek): a szászság (*rég*: a szász egyetem), kiváltság, jogok, szabadságok, bíróválasztás, papválasztás szabadsága, szabadalmak (privilegium), jogkönyv, joghatóság, Arany Szabadság, *Andreamum: von Broos bis Draas = Szászvárostól Homoróddarócig*, a (magyarországi) némettség (*Teutonici nostri, IV. Béla*). Telepesek, a svábság (XVIII. századi telepítésű *Donauschwabern*), a székelyek (a *Dunántúlon*, 1945 után). **Jövevények** (a hivatalnok), cigánység, romaság (*cigány*), idegenkedés, összebúvás, kisebbség, lakosok (*Dunántúl, Szlavónia*). Zsidóság és gójság *Kedvence Az Ojság* (*pesti* napilap buzdító jelmondata a 30-as évekből), **származástudat**, szokások, rokontenyészet (endogámia, beltenyészet), alkat, testalkat, véralkat, vérmérséklet (tempók, temperamentum) – hamar horkan, mint a cigányok istene – jellemvonások, jellem, arcvonások (karakter), arc, pofa, pofaberendezés (*Pest*), pónem (*zsidó*), sorsközösség, hirtorsos. Le se tagadhatná. Rajta a teljes hitközség. Párkapcsolat, szerelmesek, szerelmespár, házasság, feleségem, hitestársam, oldalbordám, **család**, húsom, csontom, gyerekek, **élet- és vagyonközösség**, nagycsalád, házcsalád (*barkó*), had (hadass települések), felekezet, közös konyha, közös munka. **Község**, egy-

házközség, eklézsia, gyülekezet, a hívek, az atyafiak (reformátusok) – (mivel a verés nem volt bizonyítható), hanem csak az szidalom, azért erősb törvénye (súlyosabb büntetése) nem lehet, hanem vasárnap reggel az nyakát kalodába tegyék, prédikáció alatt ott legyen, után(a) penig mingyárust az templomban ez vétekért a községet és atyját (a gyülekezetet meg a lelkészét) megkövesse (*Kolozsvár*, 1593) – falu, **fatorynos falunk**, a világ, faludolga (a földközösség erdei-mezei munkái), tavazás (árkok, kutak közös tavaszi takarítása *Moldvában* – tavasz szavunk eredetére is mutat), a földim, -fa, -fája, -fala, falat (darab föld is), falka, fajka (*Fogaras*) – Három ürü nem nagy foka (*somogyi nóta*) – folt (*Völk*), fót – számosállataikból közös fótot alapítanak a hosszúmezei gazdák (*Máramaros* – a Pest megyei Fót) – sereg, gyereksereg, leánysereg – egy felekezet katoná (*Hódmezővásárhely*) – **közülünk való**, a mi kutyánk kölke (unzeráner), hitfelünk, céhbéli, szakmabeli (brancsbéli), szintén zenész (*Pest*), vajtfulú – **csapat** – öt-hat felekezet ludat (*Hódmezővásárhely*) – párt – igen ám, csakhogy amma felekezetnek is igaza van! (*Makó*) – csomó – két felekezetbe van rakva a búza (*Makó*) – bokor, kötés, társ, munkacsoport, banda (*team*), csapatmunka – ha pediglen társaságbeli (asztaloslegény) felekezetivel veszekedik, büntetése egyheti bér (*kolozsvári céhszabályzat*, 1665), két felekezetnek kell ebédet vinnem (*Palócföld, Bakonyalja*) – brigád (gépen dolgozóké), egy kaszaerő (*Somogy, Zala*) – egy karra, egy kenyérre dolgoztak: a kaszás, a marokszedő (a kettőző, *Hetés, Balaton-felvidék, Háromváros*), a kötélhajó (a kötélhányó, *Békés, Csanád*, kötélterítő, *Szeged*), a kötöző (a marokverő, *Alföld*, hónaljszedő, hónaljzó, *Hajdúság*, a félkezes, *Barkóság, Tokaj-Hegyalja, Szeged*, harmados, *Komárom, Borsod*), egy kaszában hárman voltunk (*Somogy*) – felebarátom, felekezetünkbeliek (*Nagyszalonta*). Összefogás, **szövetkezés**, társulás, szövetség (liga), egyesülés, szövetkezet, termelő-, értékesítési, hitel-, takarékszövetkezet, társulat, egyesület, úzzoltó-, jótékonyági, temetkezési egyesület, kör (*rég*: kalandosok, kalendások), gazdakör, szinkör, zenekar, énekkar, dalárda, pávakör (asszonykórus, *Hévízgyörk*), **társaság**, hölgytársaság, hölgykoszorú, asztaltársaság. Barát, **barátja**, hive, jó barát (kebelbarát), hú, igaz, áldozatra kész barát, testi-lelki jó barát. Ritka madár. Nem minden bokorban kerül, hever. Jobb száz atyafinál. Szükség, idő próbálja. Madarat tolláról, embert barátjáról. Barátja, barátnője, **szerejtője**, kedvese, babája. Házibarát, szerelmi háromszög. Nőközösség (kommuna), felekezet – közöslüni, felekezni (*Kolozsvári Glosszák*) – luksógor. **Halászbokor**, halászkötés (*Herman Ottó* szerint a *komáromi* piszkés háló: 70 öles kerítőháló, négyemeres volt: mester, első és középső legény, laptáros – itt a kerítőháló parti húzója – a nehezebbje vicelaptárost és fattyúlaptárost is kívánt; *Tápén* ötös bokor – nagypicés, vicemester, futkosó, pöckös, hálövető – divott, *Csongrádon* hetes: mester, inszedő, paraszedő, 2 léhészedő, laptáros, vici – vicelaptáros –, a somogyi *Karádon* is hetes: nagygazda, ksigazda, apacsos, kötélfejő, felinhúzó, feles, gazember – aki a hálóba akadt gazt szedi – s a lékelő halászatnál még két jegellő; *Tihanyban* a kulcsos volt a bokor feje), halászfelekezet (*Szeged*). **Cimboraság**, cimborá (társulás, igaerőre, szerszámra) – cimborák leszünk a szántásban, behordásban és nyomtatásban (*Bereg*, XVIII. sz.), cimborá-ökör (a szántáshoz kölcsönkért, a sajáttal egy járomba fogott, *Kiskunság*), imborába szántanak (a baranyai *Bodán*), Bod Pálnétul vittek el kétszáz juhot, kik az cimboraságon voltak (gazdaközöségi juhszálláson, *Brassó*, 1606). A pokolvölgyi és virágosbányai cimboraság (bányászrésztulajdonosság a *torockai* vashányákban, 1757); a fedélszék cimborafái, cimborakötői arra utalnak, hogy cimborá volt a vándor ácsbandák neve is (*Zimmermann, Zimmerleut, timber*) Európa-szerzte – egy tombácon, tombászon faragnak (FARAGÓMOLNÁROK), egy csávát fordítanak (TÍMÁROK), egykohósiak (KOVÁCSOK – kohanok, ko-

hányok, SZEGKOVÁCSOK, cigányok). Cimborák közt a szakács: abrakos (*Szeged*). Fűrészmalmost a *Küküllő mentén* cimboraságban építettek. A deszkametszők sorrendjét utóbb a cimborabíró jelölte ki. Szerzetesség, **lelki közösség**, szerzetesi fogadalom, fegyelem, korda (: a csuha, kötél derékkötője). **Szerzetesrend**, szerzet, rendház, kolostor, zárda, szerzetesház (konvent). Szerzetes, barát, csuhás, apáca, rendtársak. Miféle szerzet? Fehér, patyolatos barát: domonkosrendi (domonikánus) szerzetes; szürke: ferences, ferenci (franciskánus, minorita – MÁTÉ EV. 25:40, *Szabó Gy. Pius, Balanyi György, Unyi Bernardin*), cseri szerzet, barát: szigorú (obszerváns) ferences, cseri fakó, falábú barát (*Szeged*, XVI. sz.), ferences harmadrendiek (fogadalmas világiak), kordás társulat, parasztpap (laikus testvér), félpap, bogárdiak (beghardok), ispotályos nénék, szeszták (beginák), futosó apostolok (beghard-begár-betyár); néma barát: karthauzi; remete barát: pálos (paulinus). **Lovagrendek**, vörös barátok, templomosok (templárius), ispotályosok, János-vitézek (johanniták), máltai lovagrend. **Érdekcsoport**, közbirtokosság, pártcsoport, párttöredék (frakció), szövetkezet, kompánia (katonák egysége, ÁCSOK, kereskedők, tutajosok szövetkezése), céh, ipartestület, cég, bűnszövetkezet (klikk), tröszt, kartell (verseny és kockázat kiküszöbölésével termelő és fogyasztó ellen), a Cég (III/III, 60–70-es évek), banda (katona-, cigányzenekar, maffia). Az is immár a kurvák céhibe(n) adta magát! (a magyarosodó *Kolozsvárt*, 1570). **Egyívásúak**, egy nemzedék, emberöltő, embernyom, komám, pajtás, pajtikám, korombeli (kortárs), összeesküvés (az egy évben születettek társasága a bodrogi *Karcsán*) – összejátszás – az ördöggel cimborál! – cinkosság, **cimborák**, kenyeres pajtásom (bajtárs), tisztárs, **tagtárs** (elvtárs), elvtikém (50-es évek), **kolléga** (pályatárs, kartárs, szaktárs), szaki, szakikám. Vonzás, vonzódás (szimpátia, rokonszenv), vegyrokonság (affinitás), sorsközösség, találkozás, beszélgetés, érintkezés, összejárás, kapcsolat, törleszkedés, dörgölözés, dörzsölözés, dörgölődés, tetvéskedés, összebúvás, illeszkedés, simulás, kölcsönösség, közösködés – Kardos Miklós az szomszédasszont az kertfalhoz támasztotta, és ott közösködék vele (*Kolozsvár*, 1570) – közösülés, hasonulás, beolvadás (asszimiláció), magyarosodás, megmagyarosodás (elmagyarosodás), egyezés, összefogás, kölcsönmunka (kölcsönös segítség), kaláka, házfahordás, háztöltés, kőhordás, kaszálás (férfikaláka, *Kalotaszeg*), babkopoulos (pirkelés), szotyolaverés, tollfosztás, súlyomfőzés (nagylányok kalákája, *Sárköz*), közös munka, kukoricafosztás, fonó, fonóház, varró (*Kalocsa*), kórus (*Udvarhelyszéken*), kóris (a nyitrai *Kürtön*, a honti *Ipolyszalkán*, a baranyai *Hosszúhetényben* és *Szegeden*), kórisz (*Kiskunhalason* – *Chorhaus*, sőt a *chore* is: az élet- és munkaközösségben élők, újrakeresztelők, újkeresztények, habánok, herrenhutiak háza, házközössége) – egységben az erő (közös cselekvésben, bandamunkában a szinergia): szaporább! jobban telik! (énekekkel, mesével, játékkal, tánccal) – együttműködés (kooperáció) – a fiúk hazaházasodtak (nem alapítottak háztartást, hanem az apai házba hozták a feleségüket a hevesi *Átányban*, *Fél Edit–Hofer Tamás*) – összhang, testületi szellem (kollegialitás), összjáték, harmónia, egyetértés, tömörülés, összetartás, csapatszellelem, harci kedv, a mundér becsülete (*esprit de corps*), bizalom, barátság, szívesség. Baráti közeledés, cselekedet (gesztus). Tedd meg nekem azt a kutyabarátságot, hogy... Légy szíves, légy oly jó, légy oly bátyám! Közösség vállalása, közös, együttes, egyetemleges felelősség (szolidaritás), közszellem (morál), közhangulat (közérzet), szerveződéés, egyesülés, szervezet, egység. Élettudomány, biológia; társulástan (cönológia); közösségi élettudomány, szociobiológia, összehasonlító viselkedéstan, etológia; néprajz (*Györffy István, Bálint Sándor, dr. Kós Károly, Andrásfalvy Bertalan*), magyarságtudomány (*Mályusz Elemér, Szabó István, Maksay Ferenc, Belitzky János*).

Befogadták, komáznak, bratyiznak, megalkusznak (kiegyeznek), megférnek – ha az akarat megfér, a test megfér (a veszprémi *Csöglén*) – összeférnek, egyeznek, megértik egymást, egy nézetten, véleményen, párton, hiten, valláson vannak – egy malomban örölnek, egy dobot, lantot vernek, egy dudára ugranak, egy nótát, egy hólyagot, követ fújnak, egy húron pendülnek, egy gyékényen árulnak, egy regét dallanak, dúdolnak, egy urat szolgálnak, egy pórázon futnak – barátkoznak, szívességet, barátságot tesznek, kalákába, kölcsönbe mennek (*székely*) – mű es visszasegéljük (*Háromszék*) – meg-egyeznek, összefognak, közösséget, felelősséget vállalnak, jótállnak egymásért – tűzbe tennem érte a kezem! – szövetkeznek, barátságot kötnek, hűséget fogadnak, fogadást, kötetést tesznek, kötelezik, elkötelezik magukat, összedolgoznak, támogatják, segítik egymást, egymás kezére járnak, keze alá dolgoznak (kooperálnak), összetartanak – egy tálba morzsolnak, egy bogrács alá szítanak, tüzelnek, egy levet hörpölnék, osztoznak egymás sorsában, bajában, örömeiben (szolidárisak) – egy hajóban eveznek, együtt sírnak, együtt nevetnek, egy bibét fájlnak – összeállnak, társulnak, összefekszenek – összeszűrték a levet, a keszócét! összeteszik, amijük van (*Pest*) – összeköltöznek – közös háztartásban: egy fedél alatt, egy kenyéren, egy són vannak, élnek – együtt élnek – az patikáriusné felől való panasz, hogy egy szabólegénnyel együtt laknak (*Kolozsvár*, 1588) – összeszoknak, összerázódnak, fél szavakból értene, mint a nyitott könyvben, úgy olvasnak egymásban, ismerik egymást a tenyerüknél jobban. Összesúgnak, mint a gyergyói lovak, cimborálnak, összeesküsznek. Közösül – sem feleköznek, sem házasságra nem mennek (*Érdy-kódex*), az leánt az szalmára ledőjtette és reafeküdt, véle közösült (*Kolozsvár*, 1570), azt is mondotta, hogy nem volna Kolozsvárat olyan kőház, melyért véle közösülne (*Kolozsvár*, 1629) – szeretkezik, társul, szövetkezik, cimborál. Közösen – élnek nőt: egy lyukra járnak, egy kemencét pemetelnek; férfit: egy kulccsal élnek – közösködik, rájár. Mondá az asszony az urának: Nohát, az én kurvaságomat tudva laktál velem! (*Marosvásárhely*, 1638). **Földközösségben** élnek, hasznosítják, hasznát húzzák (használ), közölködnék (a beregi *Fornoson*), birtokolják, művelik – egyjáromiak –, terheit közösen viselik, beteszik a közösbe, közreadják (a zempléni *Erdőhorvátiban*), összeadják, közbül adják (*Palócföldön*), köze van hozzá, vele – te is köz vagy hozzá? az az én közöm! (dolgom), semmi közöm teveled (*palóc*).

Természetes – minden állat az feleközetit szereti, és ahhoz egészül (*Debreceni Kódex* – egymást riasztja, óvja, nem hősies, önfeláldozó, altruista a falka, hanem közössége génkészségét – *gene-pool* – menti, *Edmund O. Wilson*) – faji, vérségi, rokoni, törzsi, hazafias, honfiúi, honleányi. Felebaráti, együtttérző, emberséges (emberies, humánus), emberbaráti (filantróp), emberszerető. Jókedvű (spontán), udvarias, igazodó, polgári (urbánus), szakmai, céhes, testületi, szervezett, szakszervezeti, politikai, állampolgári, honpolgári, baráti. Vallási, egyházi. Istennek népe (Ábrahám-áldás). Szenteknek egyezségét (*Apostoli hitvallás*).

Közösen – meg akarát tartani az házat, aki köz (közös) az atyjafiakkal, (s) hogy megadná kinek-kinek az övét (megelégítené, kifizetné őket), de betegségbe esék, és az atyjafiaknak visszaerestté, hogy eladják közönségesképpen (*Kolozsvár*, 1585) – csoportosan – falkásan járnak (*Baróti Szabó Dávid*) – együtt, kéz a kézben, karöltve, válllvetve, együtttesen – csomóra, emberek! – egy emberként (50-es évek: önként, dalolva), közös akarrattal – a húst, akit kapnak, zságbó teszik, közakaratúan a kocsmábo megeszik (a mosoni *Darnószeliben*), közönséges akaratból végezték egymás közt (a kolozsi *Gyekén*, 1592)

– testületileg – az bort mi Monostoron vöttük meg, egész céhül (*Kolozsvár*, 1568), királbíró uramat kéri azon városul (*Kolozsvár*, 1571) – szövetségben, házasságban, élettársi közösségben, egy fedél alatt, atyafiságosan, testvériesen, egyenlően, egyetértésben, egyhangúlag, zavartalanul, békésen (harmonikusan), barátságosan, barátian, bizalmasan, barátilag, jóakaratóan, baráti alapon – barátságból (haveri alapon) a barát is megházasodott – kedvező, baráti, kedvezményes áron.

A közös – országháza (Országház), a Parlament, vármegyeháza, megyeháza, templomunk, tornyunk, a falu nyele, községháza, helységgháza, városháza, tanácsháza. Országos, nemzeti, állami, megyei, községi, városi, közös szerzemény, (a házasságból született) gyermek közös möring (*Szenma*), családi vagyon – nem került rájuk (osztottak nekik) a közből az anyós fukarsága miatt (a komáromi *Kocson* és *Martoson*). Tudom, hogy Ötvös Péter lakék az atyja házában. Menyegzőjét is ott csinálá. Az két öccse akkor a városban nem voltak. Nem tudom, ha az menyegző az közjából (családi vagyonból) lött-e vagy mint lött (*Kolozsvár*, 1592) – községi birtok – vagyon két malom az falu patakán, azt hagyók közbe (közös birtokul) közöttök, hogy ha mi épülés szekség (szükség) leszen rea az köz jószágból építék meg (a kalotaszegi *Gyerőmonostoron*, 1586) – közös birtok, köztulajdon, városunk, falunk, közterület, utcánk – Miénk ez a tér (*dal*) – Városliget, Lízse (*Pest*), közlegelő, közpázsit (*Kis-Küküllő mente*, 1586), pást, pázsit, páskom, páskum (*the village green*), közös birtok (a község határa – a lakos annyit foghat belőle, amennyit művelni bír, de adózik utána a közösbe), földközösség – az, ki vetés alá Szent Mihály napban 5 földet vészen, ad 10 dénárt (a beregi *Márokpapiban*, 1715), akkor (1750 táján) az egész újvárosi határ szabad birodalma volt a lakosoknak, és a bírák szokták osztani a szántó- és kaszálóföldeket mind szegénynek, mind boldognak (*Balmazújváros*, 1785 – osztanak, házsorjában:) sorjában megy, mint Golopon a kutyaugatás (a XVIII. században a zempléni *Golopon* még osztásos volt a földközösség), mindenkor közönséges szabad havas volt (a torda–aranyosi *Gyertyános* határában, 1628), mind (mint) az több közönséges irtás(t) és erdőt is közül (közösen) birtuk (*Udvarhelyszék*, 1625) – közös határ, nyilas osztás, nyilvetés, nyilvonás, fűvön osztás (*Tagányi Károly*), nyilföld (a falu sorsolásra kerülő osztásföldje: közönséges földje, oszlás szerint való nyilas földje, *Vajdahunyad, Déva*, XVII. sz.), nyilas (a kisorsolt földdarab), fűkötél – mi magunk számára egy-egy kötél földet osztottunk mindenikünk személyére... mindbe belémegyen 10 köből búza (a zempléni *Mezőzomborban*, 1584) – nyilas rét – kaszálórét pedig minden ház után négy-négy nyil vagyon (a kisküküllői *Kincsesen*, 1733) – művelési, mívelési, nyomáskényszer (közakarattal meghatározott vetésforgó, *Flurzwang, run-rig*). **Közös érdek**, közérdek, az ország, a haza, a község java, haszna, közjó, középület, közterület, közutak, területrendezés, köztisztaság, egészségügy. Tanács, **testület**, képviselő, választás, képviselő-választás, bíróválasztás, papválasztás, testületi, községi kormányzás, eljáróság (autonómia, önrendelkezés), országgyűlés, nemzetgyűlés, tanácsülés, közgyűlés – ez köz-ületkort (közgyűlés alkalmával) meghagyá bíró uram, hogy ismeg (ismét) darát csináltassak (*erdélyiesen*: ahogy mi ruhát csináltatunk) a német molnárral (*ifjabb Heltai Gáspár* jegyzése *Kolozsvár számadáskönyvébe*, 1595) – szokás, erkölcs (felfogás), közerkölcs, közmegegyezés – végezték közakarattól és tanácsból (*Kolozsvár*, 1578) – **közakaratt** – vagyon egy ingó-bingó föld, melyet eddig senki se szántott, ezt a földet hadta a megye köztetsésből templomnak (a maros-tordai *Galambodon*, 1677) – döntés, törvény, törvényhatóság, jog, szabadság, alkotmány, közügyek, közigazgatás, közállapotok, közrend, közbiztonság, közszolgálat,

állami, területi, megyei, városi, községi, helyhatósági (önkormányzati) szolgálat – minden hazája (szülővárosát) szerető, jó gond(ját) viselő, és a község igazgatására, oltalmára be választott (város)atyák (tanácsosok, *Kolozsvár*, 1592) – kormányzás, irányítás, köztisztviselő, közoktatás, közpénzek, közös pénztár (kassza), kincstár, kötelezettségek, közterhek – az mi közönséges terehnek viselésit illeti (*Kolozsvár*, 1572), ha valamely az mesterek közül hosszú ideig való betegség mia megnyomorodnék, és az mesterek annak valami segítséggel akarnának lenni, azt az egész céhnek közönséges jövedelméből mieljék (az ötvös céh betegsegélyzése *Kolozsvárt*, 1561), az közönséges terehviselishül magokat ki akarják vonni (*Dés*, 1593) – **közeherviselés**, kötelesség, polgári kötelesség, közmunka, közhasznú munka – amikor a városnak apró közenséges (közös) szükségére, úgy mint gátra és éjjeli vagy nappali őrizésre hirdeti a tizedes az ő tizede alatt való községet, és vakmerőségéből némely ember el nem menne, azon engedetlen személyn 12 pénzt vehessen az tizedes (*Kolozsvár*, 1585) – általános hadkötelezettség, adók, adózás, társadalombiztosítási járulék. Lakóközösség, társasház, öröklakás (*condominium*, *condo*), eszmei rész, társtulajdonos, közös költségek, vízdíj, közös helyiségek világítása, fűtése, takarítása, javítás, karbantartás, szemétdíj, kábeltevé.

Közös vállalkozás (*joint venture*) – hallottam, hogy közkeresetek vagyon, de nem tudom, csak a négy ló volt-e közös vagy egyéb is (*Marosvásárhely*, 1638) – társulás, társadalom, társaság, közkereseti társaság, korlátolt felelősségű társaság (kft.), részvénytársaság.

A tagosítás előtt a **falu közösen élte a határt**, évenkénti sorsolással, sorshúzással: nyíl-húzással, nyilazással osztották a falu közönséges földjét, osztásföldét annak, akinek joga, jussa volt benne. A következő osztásig, nyílvetésig, nyílvonásig kapott földet, a nyílföldet, nyilat, nyilast, osztást, a falu nyilat nyomáskényszerben művelték. A gyepet osztották először: gyepföld, fűvönosztás (*Tagányi Károly*), legelőgazdaság. A rét pedig nyílszámra oszljon, amint az szénarét kiosztásban az városi község régtől fogva élt, soha örökös földje senkinek ne lehessen. (*Kolozsvár*, 1587) Osztatlan tulajdonú közlegelő, közhavas (*Erdély*). Élték az valkaiak és az monostoriak azt a havast (*Szászfenes*, 1550). Széna fű, a falu marhája éli (1746).

Nádhaszna, közös nádhaszonvétel, nádlás, nádjuss, fűtőgazjuss (*Kiskunság*): a háborúban biztos piacú, jól adózó és lábön eladható, zöldhitei fejében lefoglalható, tárolható gabona termesztése érdekében ármentesített, lecsapolt, kiszáritott Alföldön elkülönítették, tagosították (privatizálták) a fordulógazdálkodásban művelt legjobb termőföldet, de a nemesi-jobbági-falusi közbirtokosságban maradt az erdővel, a már művelt kaszálóréttel együtt a nádas is. Elnyilasztuk a nádaszt (közbirtokosok nyíl-húzással, sorsvetéssel osztottak rajta, *Tápe*). A fátlanná vált Alföldön évről évre termő tüzelő lett a burjánzó lengenád (*Kiskunság*), tél végén takarmánya a kinn teletöl szilaj gulyának az avas, lelle – Balatonlelle – lelles, lelleges nád és a hitványa, a csöszle (*Tápe*). Nádból verték, varrták a ház födelét, korcolták falát, kerítését, a jószág enyhelyét, nádból fonták, serítették a cserényt, nádból szőtték a sövényt s állították a vész, vejsze halrekesztét. Fagyos víz színén, jégen aratták kaszahegyből készült gyaláskzával, társasan, kalákában, kölcsönben, kölcsönmunkában, lápmetszővel, tolókaszával – két nyele közötti vesszőfonatba, ölébe dől bele a tarolt nád.

Erdőelés, erdőlés, faizás, fajzás, avasolás (a *székely* őserdő, rengeteg élése), havasolás – bükkös, fenyves, havas eleje, elve, alja, töve, farka, ina, lába; tisztása: homloka (1608), sűrűje, mélye. – A közbirtokosság az erdő lábán álló fáit, az erdő szőrét (*székely*) kiköbözte, megbélyegezte, majd arányjog szerint szétosztotta. Az erdő 1/100-adát osztották (*Hargita*). Az erdőosztás egységét, a bárdalját, pagonyt (*Bakonycsernye*) kilépték. A gazda megkereste a fáit bélyegük szerint, megnézte a fa állását, a döntés és a szél irányát, a fákat dőlési oldalukon fejszével meghajkolta, meghalkolta (*hak* a fába vágott rés, de a kivágott forgács, szilánk is). A közbirtokosság évente elárverezte a tővön száradt, lábbon száradt veszendő fát (feküfát), a kidőlt omlásfát (*Windbruch*). A vevők, ha magukra maradtak, szemrevaló fákat megasztaltak: kérgüket a tuskónál kétarasznyi szalagban lehántották, hogy a fa kiszáradjon, és legyen jövőre is veszendő fájuk (*Küküllőkeményfalva*). Az erdőlés végeztével, erdőbocsátástól hordhattak maradék omlásfát, gyűjthettek rőzsét, és kaszálhattak a nem közbirtokos helybeliek. Községi tölgyesből, tölösből csak az égett embernek (akinek a háza leégett) meg az újházasnak volt joga fához (*Szilágyság*).

A CÉH-et a középkori egyház terjesztette ki papi testületekből az ördöggel cimborálás (mester, *mister* – egyaránt a misztériumból) és eretnokség (TAKÁCSOK kommunái) örökös gyanújában élő és dolgozó iparosok kordában tartására, előbb a kalandosok (minden hónap első napján: kalendáján gyűlésező), majd oltármesterségek (őrszentjeinek tisztelete zászlós körmenettel, külön misével) alapításával. A *brassai SZŰCSÖK* Szent László testvériségét domonkosok – hitkutató szerepükért *domini canes*nek csúfolt dominikánusok – szervezték 1256-ban, *barca-rozsniai, kolozsvári* társcehéiket már száz mesteremberek, akárcsak az *eperjesi VARGÁK* (1374), a *pozsonyi MÉSZÁROSOK, VARGÁK* és *PÉKEK* céhét (1376). A *debreceni POSZTÓCSAPÓK* alapító kiváltságlevelével 1398-ból, a *kassai TAKÁCSOKÉ* 1401-ből való. A céhes iparok köre és elterjedettsége a földesúri szolgáltatóiparosok és céhen kívül foglalkoztatottak vidéki (*Verlag*-) bérmunkája, sőt a gyáripar versenye ellenére növekedett, mind a céheket megszüntető 1872-es ipartestületi törvényig. A mester két hét próbaidő után inast, apródot szegődött, aki az atyamester, céhapa (személyzetis) és a céhláda előtt fogadalmat tesz, hogy mesterétől alázatos engedelmességgel tanul, és szorgalmasan dolgozik. Legyen jámbor, becsületes, tiszta ágyból (csak igaz kamarán kött: törvényes házasságból született inas tanulhatott a céhben, *Kolozsvár*, 1752). Az inas szülei szegődési díjjal és vendégasztallal tartoztak a céhnek, mester gyereke a díj felével. Mivelhogy minden céhekbe úgy szokás, hogy az mesterek fiainak vagy leányainak fél céhigazsága (joga) legyen, az mű becsületes céh(ünk)be is úgy legyen (*Kolozsvárt* az 1700-as évek elején). Az inaskodás ideje négy év, s csak akkor lehetett kevesebb, ha céhmester apjánál tanult a gyerek. Szegődte bé az B(ecsületes) Céh Asztalos Márton úr fiát, Marcit az B. Asztalos Mesterségre három apródesztendőig (*Kolozsvár*, 1709). Egy mester egyszerre egy inast meg egy legényt tarthatott, házi munkára nem foghatta őket. Az inas szűkös tartásért, rossz bánásért panaszt tehetett, de megszöknie nem volt tanácsos. Szabadulása után társphárt fizetett, és tagja lett a dékány, öreglegény által vezetett legények társaságának. Vándorkönyvét is ki kellett váltania. A legények ládája, a társláda előtt gyűltek össze céhszabályzatba foglalt kötelességeik és jogaik megbeszélésére. Bérük, követeléseik ügyében összebeszélniük tilos volt. Néhol, hogy bérüket megtoldják, szombat délután dolgozhattak maguknak. Kétheti felmondás nélkül nem hagyhatták el mesterüket, sátoros ünnepek és nagyvásárok előtt így sem. Nem hagyott szabad-

ságot neki a céhmester, hanem azt mondta, nem mehatsz, mert holnap céh(gyűlés) lesz. Ha a legény el nem megyen vala, céhet (fegyelmi tárgyalást) gyűjtet ura (mestere) rea (*Kolozsvár*, 1586). Istentiszteleteken, céhvel temetéseken ott volt a helyük, a korhelyhétfőt, káromkodást, kockázást büntették. A *lőcsei SZÍJGYÁRTÓK*nál minden nap mulasztásért egy font viaszt fizetett. Legények-inasok városbeli viselkedését a bejáró mesterek vizsgálták. Egy-két éves legénykedés után el kellett kezdeni a vándorlást idegenben, hogy tapasztalatát gazdagítsa. Megérkezésekor nyomban jelentkeznie kellett az idegen céh atyamesterénél, hogy a műhelyében próbaidő: látóhétt után mester keze alá adja munkára. Ha betegen érkezett, ápolták. Ha kellett, a vándorkönyvére hitelt is kapott. És oly céhek volt, hogy ha mikor inasok vagy legények onnat (Szatmárból) idejöttek (Kolozsvárra), helt adtak nekik, viszont innét is, ha oda őhozzájok mely (aki) odament, ők is helt adtanak nekik (1586). Legényre az erejefogyott, öreg mester szorult leginkább, vagy az özvegye, aki az iparát folytathatta. Mesterév, próbaév a vándorévek után – aki céhmester özvegyét vagy lányát vette el, az nem tartozott vele – különben a leendő mesternek nőülnie a próbaévben kellett. Remeklés, mestermű, remekmű készítése – céhek (céhük) volt, melyben mesterremek csinálása nélkül be nem állhatott (*kolozsvári ÖTVÖS* céh a szatmáriakról, 1586), tartozik remekezni (remekelni), minek előtte megmátkásodik (*Kolozsvár*, 1572) – vigyázó mester (instruktor, preceptor) ügyeletével, s a múltatóknak (bíráló bizottságnak) bemutatnia. Mesterműként a céh legkapósabb áruját készítette el, a maga szerezte legfinomabb anyagból. A remekelt legény mestertaksát, valamint a beköszöntő, induló pohár és a kis mesterasztal, remekébéd, mesterebéd (a befogadó ünnepség) igen tetemes költségét a céhládaába tette, mesterlányt elvett legény a fél költséget: fél céhet (*Zech*). Mesteravatás a nyitott céhláda előtt, amely a zsidók frigysekrényéhez fogható kincse volt a céhnek: benne őrizték céhleveleiket: kiváltságleveleiket, pecsétnyomójukat, céhpoharaikat. Avatása után az újdonsült mester: szolgálómester mesterforintot tett a céhládaába. Ő állt legalul a céhmesterek rendjében az ifjúmesterek közt. Közülük választották a szolgáló, fennálló, fennforgó mestereket, akik az árusítás, tanácskozások – évente négyszer: kántorgyűlés – szervezésével, mesterasztal terítésével, tálalással voltak megbízva. Ha a nagy mesterasztalt is megadták, egy év múltán leült mester lehetett belőlük. A javakorabeliek: a rendbeli mesterek fölött álltak az évente újraválasztott öregmesterek.

Tandori Dezső

TÁRSAS NAPPALI KIAKADÁS

**Szép Ernő MAGÁNYOS ÉJSZAKAI CSAVARGÁS
című verse nyomán**

„...a hihetetlen brutalitás, egy versé,
nem a felhasznált szavak illetlen, szokatlan,
netán szörnyűséges tartalmától függ,
egy szónak aligha lehet szörnyűséges tartalma.

A rettenetes és a brutális az, hogy
tegnap este még együtt ültünk, együtt
– hogyan is? – kiakadt valami – keveredtünk
el onnét – jó, a hely megvan –, jöttünk.

És most nem arról van szó, hogy bárkinek
hazudoznunk kellene erről – két hatvan év
körüli férfiember, mit? jó, egyikük eznap
– tegnap – kiakadt, este fél nyolcra járt az idő.

Este fél nyolcra járt az idő, de ő reggel
háromnegyed nyolckor ment el hazulról,
és saját becsvágya szerint, egyazon okból
– sok ok közösebből – kilenc óra harmincra haza

akart érni. (Itt kezd a dolog valami baljósat
ígérni. Jó, eddig a vers meg is volna.) Megvolna
a vers, de hogyan lehet meg? Épp az, ahogy
beszélgettek ők ketten, egyikük munkából jött,

egy kettős gyilkosságról is beszámolt, melynek
helyszínéhez egy hozzátartozója közel volt,
egy kocsmában ültek – a két férfiember –,
együkük egy másik asztaltól állt fel, így

telepedtek le közösen egy másik asztalhoz egy
órára még. A verssel ott van baj, hogy – és ez
műfajelméleti kérdés is, elméleti ügy tehát –
miként szakad el egymástól a beszélgetés két

résztevője, egyikük hogyan áll Kőbánya-Alsó, mondjuk, híd alatti büfénél egy felesel (elemista korokban a beszélgetés verset író fele egször a most Kőbánya-Alsónál álldogáló félnek

– hajnali sötét a város még – nem akarta, a legnyomatékosabb – karszorítás egy himlő-oltás helyén! – kérésére sem azt mondani: *Híd alatt mosnak.* – *A fejedre fosznak a válasz).*

Tegnap ez nem jött elő, bár sok mindenről volt szó. Ha előjön, egy jót nevettek volna rajta. »Deeeezsőőő...«, mondta volna az egyik férfiember, aki most talán megtörli a szája szélét a feles után, aki a verset

írja, tölt magának egy pohár bort. Ez a műanyag flakon ott volt ezzel a férfiemberrel, a táskájában, végig, de nem húzta meg, ahogy szeretete volna, nemes személytelenséggel szeretete volna végig-

járni csekély útját, a Hold utcát, a Kálmánt, tartozott pár száz forinttal – és ma is tartozik még! – a másolóirodán, meg akarta adni, váltania kellett egy ezrest, de a megadásból tegnap semmi sem lett,

mert összetalálkozott valakikkel a csarnoki büfében, lendületes poharazgatás indult, ennek során sok mindenről volt szó. A férfiember, aki Kőbánya-Alsó féldecis öregbarátjával este fél hét felé majd

összetalálkozik – és hadd fogjuk tömörre itt – főként arról számolt be jól ismert haverjainak a büfében, hogyan volt az előző nap, tehát most: tegnapelőtt, hogy ő... de nem is... hogyan van az, ezt magyarázta,

hoggy létrejön néha egy-egy 4:4-es labdarúgó-eredmény, hogyan alakul ki. S: Az észak-koreaiak...! nem a dél-koreaiak, ők vezettek Eusébioék ellen 3:0-ra egy végén, ám hogy Eusebio vezérletével a portugálok 5:3-ra, azaz

3:5-re fordítani tudtak. Tegnap én, mesélte a férfiember a Hold büfében, termelési sikereket mondhattam magaméinak, hahaha, ezen nevettek, két intelligens úrral társalgott, kicsit belesodródott csak a beszélgetésbe, azt hitte.

Azt hitte, hamar elmennek, elmegy, nem így történt.
Ahogy ennek a versnek kezd egy ritmusa meglenni,
úgy lett meg, jóra-rosszra, annak az álldogálásnak is
egy üteme, sok ottani ismerőst mutattak be neki

ott álldogáló barátai, és így tovább, ez csupán abból
érdekes, szempontból-abból, hogy miért kongattak
delet a harangok, mikor a férfiember, táskájában
a letekeretlen kupakú másfél literes tele boros flakonnal

a Lánchidon az egyik úrral összekarolva, az úr kicsit
befolyásoltan, ment, javasolta a befolyásolt úrnak
– befolyásolta őt még a pesti pillérnél –, térjen
haza, vagy akármi; a férfiember egymaga jött tovább, de

nem jött haza (befolyásolt állapotban volt ő is,
bár sem segrészeg nem lett, sem kötekedő, sem
ézelmes nem lett, s ez is egyáltalán arról *szól*
– e mocsok szó! –, mi is van vele mostanában), ki-

egyensúlyozott és szélsőséges állapotai ellenére
is az átlag megoldást választotta a büfébeli borok
hatására, és betért valahova, satöbbi. A Hold büfében
nem is tudta, nem is gondolhatott rá, hogy onnét,

ahová betér majd, onnét kiküllebbítették – állásilag –
a csapos haverjukat, s ez a kerületnek nemcsak
nagy vesztesége, az igazi hozzáértőké, Ern után Lac
síncs, ja, a Lac úr a Hold utca környékén lakik.

Nem gondolt, hogyan is gondolt volna Lac úrra, a két
úrnak a férfiember – fekete sapkában – a tegnapi,
a tegnapi-tegnapi 3:0-ás vezetését mesélte, Észak-Korea
rossz hasonlat is volt erre. Na. Megcsináltam, mert

idegesített, hogy folyamatos, nagy munkavégzéseim
mellett kisebb munkák elvégzése vár, megcsináltam,
mesélte, egy kicsinek nem nevezhető, de a hosszabb
239,7 km-es országúti kerékpározásomhoz képest (képzavar,

ime! most akkor foci vagy kerékpár?) csekély, bár
döntő 0,3 km sprint, sprinteralkat vagyok, fejtegette,
legyúrom a hosszú, lélekölő távot, aztán jöhet a
poénkodás, a sprinterek eldöntik maguk között

a szakaszgyőzelmet, én ilyen sprinteralkat vagyok,
magyarázta, országúti, ez a bringatéma a focival
folyton összekeveredett. A bort szerencsére nem keverte
sörrel vagy röviddel, végre módjában állt nem annyit

enni (mint odahaza; neje, persze, kajával várta, és
erre szót se vesztegessünk, tulajdonképp disznóság volt,
hogy este fél nyolcig nem ment haza a férfiember,
ám ilyesmi előfordul), megírtam ezt a cikket, mesélte,

megírtam egy másik cikket, japán mértékű verseket kértek
tőle, mesélte, közben beszélgetőtársai jókat közbeciccentettek,
rikkantottak, nevettek, megcsináltam, így lett 3:0,
a haikukat, és este hét óra volt. És akkor! Akkor bekaptál

négy gólt! így az egyik úr, pontosan, így ő, bekaptam
négy gólt a következőképpen: valaki felhívott, nyitnék
meg egy irodalmi délutánt, a jó szent úristen, magyaráltam,
három éve mást se írok, csak hogy nem és nem akarok

szerepelni, nem akarok irodalmi-üzleti tárgy híján
magánbeszélgetést folytatni, kiderült, aki felkérte
volna, évek óta egy szót sem olvasott tőle az elmúlt
három év során pár irodalmi tanulmányon kívül, minek

élek! mondta keserűen nevetve a férfiember a Hold
büfében; a második gól az volt, hogy amerikai barátja
telefonált, kiderült a beszélgetésből, hogy négy,
egyenként legalább 15 000 forint értékű könyvet

adott fel neki, de ezek hat hete nem és nem érkeznek
meg a férfiemberhez ide Budapestre. Lopás történt volna?
Hol? Te jó ég, munkájához is kellett volna a könyvek,
meg egyáltalán. A harmadik gólt így kaptam, mondta:

egy kiadóm lelkesen elújságolta, magas pozícióba
került, hát te szent isten, megint, én ebben a témában
nem utazom, egyáltalán nem utazom, a lakásom és a Hold utca
közt ingázom, tegnap ezt nem nagy sikerrel tettem,

de egy jó kiadót veszítettem el hosszú időre, tudtam jól,
ahogy ő feljebb lépett. S a 3:4-es eredmény? Nejem,
meséltem – ah, a nejek (így a közhangulat) – hazajött,
tegnap, mondja, úgy fél nyolcra járt, azt mondja, a műszakiak,

akik az egyik házbeli lakótárssal közös »műszakinkat«
megnézni kiszálltak, főleg utcatárséknál volt valami
rendellenesség, a nejemtől, mesélem, akasztották le
a 2500 forintnyi kiszállási díjat, de utcatársunk

megint a legkisebb jelét se mutatta, hogy az összeg
felét kifizetni akarná. Ráadásul nem és nem jönnek
a honoráriumok, mesélte a büfében a férfiember,
országúti kerékpárosként melózok, és semmi pénz,

eleve, képzavar, túl széles terpesz, a dolgok nem jönnek
jól össze sehogy se, kidolgozom minden erőmet, aztán
másodlagos, engem nem érdeklő dolgokról kell hallanom
folyton, és így tovább. A Lánchidon ugrott be: és

hogyan egyenlítettem mégis? Úgy, hogy megőriztem csendes
nyugalمام, mesélte a férfiember, ezt tizenegyesnek
értékeltem, tizenegyesből egyenlítettem, hahaha, nem
reagáltam a világ packázásaira. Azám, de a Lánchidat

elhagyva beült a Lac úr elhagyott helyére a férfiember,
ott egy kisebb asztaltársaságnál öt-hat órát eldumált,
a kisebb asztaltársaság végül azt kifogásolta, hogy
a férfiember folyton csak a maga dolgát mondja, érdeklődsz te,

kérdezték, irántunk? mit tudsz te rólunk! nem volt
ez agresszív – nem nagyon volt az –, fájó volt, ittas
szövegelés is volt, te szent ég megint! így ült át
Kőbánya-Alsó-barátjához a férfiember, a másik

férfiemberhez, de erről nem volt szó aztán, ki tudja,
miről volt szó, Kőbánya-Alsó azt mondta, fogja rá
– hibáztassa otthon őt – a férfiember, vele ment el
a napja, na jó vicc, ez merő képtelenség, nem is

célszerű. Nem volt szó arról, előre hogyan is lehetett
volna, hogy az országúti kerékpározásnak mi minden nem épp
megfelelő feltétele. Hogy a férfiember hétszer fog
elnézést, sőt bocsánatot kérni kimaradásáért, de

minden ugyanúgy megy tovább, szidalmazás különféle
fokokon, ahogy ez már együttesben élő emberek közt
lenni szokott, összeütközések a jégszekrény előtti
szűk helyen, megcsináltathattad volna a haverjaiddal

a csengőt; mit képzelsz, már mindent én csinállok? nem volt éppenséggel a nyugalom megőrzésének jeles példája ez már ma, jóllehet semmiféle heves jelenet nem alakult, csak ellenségesen izzott az egész, rövidítsük le,

bár a tegnapi társas kiakadás sem volt épp kedvére e nevezett férfiembernek, viszont ilyesmi megesik, s a fejlemények mintha utaltak volna rá bizonyos módon – hagyjuk a sajátos életrészleteket –, miért esnek meg (még) ilyen(ebb)ek.

A hihetlenség és brutalitás pedig, a versé – ezé itt, ezé is – az, hogy hát hogyan is jön ez: *lillu* és sárgul az ég alja (szerencsére monokli senki szeme alatt se, a neheztelések sehol sem váltak tettelegességgé,

úti elvágódássá, legföljebb nadrágok lettek khm, khm, belül, meg hogy ne tőlem kérj elnézést, hanem szégyelld magad, ezek hangzanak most aztán), *lillu*, ez a félreütés érzi, bocsánat, őrzi

– *lilul* helyett – a nem teljes sprinterállapothoz *valló* kondicionáltság összetevőinek emlékét, a hihetetlen és satöbbi az, hogy ez hogyan lesz hirtelen vers, férfiember barátom míg Kőbánya-Alsón

hörpinti ki pohara alját tűnődve,
itt ez a dolgoknak alatta vagy fölötte
zeng, a Társas Kiakadás Dala, mint egy lalla
égi vagy már rögök közé bukott pacsirta.”

(A „pacsirta” a „hirte-” ríme. Azért az én Eliotom, mert ő kérdi ezt, „Nevetni lesz-e még okom”.
Hát nem,
nem nagyon.)

S hagyom.

FIGYELŐ

EGY HARMADIK KIADÁS

*Szentkuthy Miklós: Divertimento
Magvető, 1998. 660 oldal, 2790 Ft*

Ez nem kritika, nem recenzió és még csak nem is „kisesszé”; nem is sorolható a legitim műfajok egyikébe sem. Ha egyáltalán „mű-faj”, akkor leginkább nem legális vagy, mondjuk, illegális, amely általában a nyilvánosságra nem érdemes, és ha érdemes, netán érdekes lenne is, arra nem jogosult. Csak egy egyszerű, mindennapos „lektori jelentés”, amelyet néhány évvel ezelőtt a Szentkuthy-hagyaték gondozója (és milyen gondos gondozója!), Tompa Mária közvetítésével egy amerikai kiadó kért tőlem avégből, hogy (nyilván az akkoriban sikeresen megindult francia Szentkuthy-kiadásoktól felbuzdulva) tervbe vegye a DIVERTIMENTO című Mozart-regény kiadását. A kiadásból nem lett semmi. Én pedig az egészet azon nyomban elfeledtem (akárcsak a kiadó a honorárium kiutalását). E (műfajtalán és egyben jelentéktelen) kis írás nemcsak létrejöttét, hanem újrafelbukkanását is Tompa Máriának köszönheti, aki a könyv nemrégiben megjelent harmadik magyar kiadásának alkalmából kiemelte pontosan rendezett regisztereiből; mi több, neki köszönheti mostani nyilvánosságra kerülését is. Úgy gondolván s velem is úgy-ahogy elhittetvén, hogy ez a kis írás egy meglévő hiátust hidal át az író főbb műveit (PRAE, ORPHEUSZ, EGYETLEN METAFORA, BRUNELLESCHI-EPIZÓD) érintő tanulmányaim között, s mintegy kiemelni a „titkos” vagy inkább rejtőző kapcsolatot, amely ezeket a „főbb” műveket a kevésbé főnek tartott vagy látszó életrajzsorozattal összefűzi. Ez volt az életmű jelenleg talán legkompetensebb ismerőjének és meghökkenően gazdag posztumusz továbbgyűrűzése játékmesterének megtisztelő ajánlása. Következzék hát az én szerény ajánlásom a DIVERTIMENTO idegen nyelvű kiadására. (A

szöveget némi apró javítással és simítással közlöm, de anélkül, hogy a magyar irodalmat nem ismerők informálására, ám az azt valamennyire ismerőknek csak unott közhelyül szolgáló tartalmi és stílusjegyeket eltüntetném belőle.)

*

A huszadik századi magyar próza gyökeres megújítója, Szentkuthy Miklós az ötvenes években nem folytathatta a harmincas években megkezdett, szinte egész életművét magában foglaló sok kötetre tervezett munkáját, amely – a PRAE hatalmas antiregény-nyitánya után – a SZENT ORPHEUS BREVIÁRIUMA hat első kötetében bontakozott ki, hogy majd továbbterjessze gyökereiben már megfogamzott óriásfa-ágait. A háború után kialakult, majd 1948-tól kezdve diktatúrába torzuló új politikai rezsimben egy ideig teljes hallgatásra volt ítélve. Majd az 1956-os magyar forradalmat követő, részlegesen liberalizálódó új kultúrpolitikai helyzetben kompromisszumos lehetőségei nyíltak munkássága folytatásához. A Magyarországon akkoriban központi irányítás alatt dolgozó állami kiadók felajánlották neki (vagy ő maga tette nekik az ajánlatot), hogy nagy, „olvasmányos” életrajzi regényeket írhasson az európai kulturális múlt kiemelkedő alakjairól. Haydn, Goethe, Dürer, Händel új lehetőségeket kínáltak számára grandiózus kultúrtörténeti ismereteinek és koncepcióinak regényes, sőt viszonylagosan a nagyközönség – és a kultúrpolitika – igényeinek kölcsönös kielégítésére. És közben – mintegy il- vagy féllegálisan – a maga eredendő, ám az eredeti formában nem folytatható törekvéseinek megvalósítására is.

Így kezdődött el (mindjárt 1957-ben – fel volt készülve rá) új regénysorozata, a VÁLTOZATOK WOLFGANG AMADEUS MOZART ÉLETÉRE alcímet viselő DIVERTIMENTO-val. Szentkuthy zseniálisan eredeti írói (és nem kevésbé zseniálisan alakoskodó, mimetikus) tehetsége nemcsak abban nyilvánult meg, hogy tántoríthatatlanul követte a magányos

útját, hanem abban is, hogy amikor kitérőre kényszerült, a kitérőt is a maga *eredeti* útjává tudta tenni.

A DIVERTIMENTO – látszatra – egyik válfaja lehetne a század első felében Európa-szerre hatalmas közönségsikert vonzó, ám többnyire a jobb-rosszabb lektűr szintjén maradó *best-seller*nek – így hívták, amerikai módra Európában is a híres államférfi-, tudós- vagy művészetletrajzokat, melyek az „érdekesség”, „cselekményesség”, a „nagyemberek” „kisemberi” voltával hízelgő elgondolásai alapján voltak kidolgozva. Műveltséggel hivatkozva – műveltséget nem terjesztve. Valójában viszont Szentkuthy, az álruhák, maskarák, karneváli travesztiák szenvedélyes kedvelője, kifogyhatatlan kitalálója és mesteri rendezője megtalálta a módját, hogy ebben az éppen nem órá szabott fazonban is a maga legfontosabb szerepeit játssza el.

A DIVERTIMENTO – a „biographie romancée” dominója alatt – Szentkuthy látomásának démoni táncát járja. A Mozart-életregény regényességét szinte titokban négy szinten, négy színpadon – és négy időben játszattja el. Ki és mikor írja ezt a regényt? Az átlagolvasó talán fel sem teszi ezt a kérdést, miközben a hármas tagolás közel kétszáz rövid fejezetében meglepőbbnél meglepőbb történetek és történetek pszichológiai-kortörténeti-esztétikai-pittoreszk-pikáns labirintusait járja be, az európai zene talán legbűvösebb alakjának a nagy alakok szokványos útjaitól annyira eltérő útját (amely még jobban eltér az azokról szerkesztett silány ábrázolásoktól). Ám a figyelmesebb olvasónak nem lehet nem észrevennie, hogy ennek a regénynek legalább négy (megnevezett) írója van (s amellett ki tudja hány megnevezetlen), és hogy ez a „művészetletrajz” nem az a művészetletrajz. S hogy húsz évvel megelőzi az 1983-ban készült, először hatalmas ribilliót, majd éppoly hatalmas sikert aratott Mozart-filmet, amelynek botrányos koncepciója annyira hasonlít a DIVERTIMENTO-éhoz: Forman AMADEUS-át. Kiváltképp mert a szerző (most Szentkuthy) el is árulja féltett és veszélyes titkát (mert ő is szereti a „ribilliót”), még ha csak áttételesen teszi is – de hát épp ez az áttételesség az „ars poeticája”. Még hozzá számtalan helyen. Rómában Leopold papa végigmotoghatja zseniális kis Wolferljét a nagyuraknak és a nagy

művészeknek. Egy bibornok elejt előttük egy kissé eretnek bonmot-t, Leopold rögvest ezt mondja róla fiacskájának: „*Ez a legnagyobb kitiöntetés, ha egy bíboros érsek a tiszteletre blaszfém aranymondásokat enged meg magának.*” Legközelebb Farinellihez, a „világhírű herélt énekeshez” vezeti elő. Talán csak nem azért, hogy az egyre forróbb társalgás közben ezt mondathassa vele: „*Vagy nekem kéne megírnom a memoárjaimat, vagy az ön fiának kellene valami nagy operát komponálnia az életmről. Képzelve, micsoda ribillió [sic!] lenne a vaskalapos akadémikusok körében, ha valaki az opera buffát és az opera seriát egybeolvasztaná?*” (A kis Mozart ekkor még a gyerekkori kísérleteken kívül egyetlen operát sem írt, kivált olyanokat nem, mint amilyenekkel később valóban megvalósította a nagy herélt énekes vágyalmát, s amit aztán további másfél század múlva Szentkuthy a regényben megvalósít, s éppen abban a regényben, amelynek hőse Amadeus lesz, s amelyben ez a poétikai óhaj talán először hangzik el. „*Scena! scena!...*”, kajabálja magából kikelve „*a felizgult herélt*”, éppen egy hatalmas „*scena*” kellos közepén, amely kettős, mivel a herélt kitalált operalibrettót rögtönöz, a regény egy maga is opera- (a későbbi Mozartot sejtető opera) librettónak beillő jelenetében. A regény második, KÖZJÁTÉK-nak nevezett része azzal a kis fejezettel („scenával”) kezdődik, amelyben, most már Párizsban, az akkor világhírű operaszerző Piccinihez vezeti el a fiát a szorgos Leopold papa (Grimm báró ajánlásával), s amelyről úgy szerzünk tudomást, hogy Mozart maga beszéli el a „*szerény adaggyűjteményt*” a Mozart-regény írását tervező Johann Meyer számára összeállító Gotthold Engelbert Zederhaus „*fagótos barátjának*”, s ezeken a csatornákon jut el a XX. századi íróhoz, illetve általa az olvasóhoz. Ez az egyetlen jelenet, a Tuileriákban lévő kék Piccini-szalomban, tehát egyetlen szövegben négy különböző személy négy különböző időben komponált narrációját tartalmazza. Hogy pontosak legyünk: az esemény az 1770-es években zajlik le, ez után, már Bécsbe való visszatérte után mesélte el Mozart Zederhaus „*fagótos barátjának*”, aki majd hősrünk barátjának továbbmondja, hogy az Salzburgban 1822. december 5-én kelt levelében megírja annak a tudós Johann Meyernek, akinek regénytervéről értesült, s akiről mi csak annyit

tudunk, hogy egy ilyen Mozart-regény tervével foglalkozott (hacsak a XX. századi gátlástalan szerző, Szentkuthy nem bukkant rá titokban ennek a senki által nem ismert regénynek egyetlen fennmaradt példányára, és azt nem használta fel, esetleg – ez is kitelhet tőle – nem tulajdonította el s nem ezt tette közzé Budapesten 1957-ben).

Akárhogy van is, a XX. századi magyar szerző elsöprő erudícióval működő fantáziájában megelevenedik ez a feledhetetlen kavargású XVIII. század, Mozartostul, Gotthold Engelbert Zederhausostul, Johann Meyerestül, fagótos barátostul, Piccinistül és így tovább, a körülöttük mozgó számtalan tarkabarka alakkal, a bécsi császártól és a bécsi bíboros érsektől a bécsi konfliskocsisokig, a bécsi kurváig, és közben Salzburg, Párizs, Vence, Róma. Vagyis a teljesen eredeti, illegális varázsló, Szentkuthy Miklós. Az egy regény négy regény, és a négy regény egy regény: olyan varázslatos könnyedséggel és olyan varázslatos mélységgel kavargó, mint a Mozart-zene. Ahogy a fiktív levél-előszó a legvégén vigyázatlanul, de azért mégis óvatosan el is árulja egyetlen tétova kifejezéssel, hogy itt is az ORPHEUS-ban járunk: itt is „*az orpheusi alvilágjárásnak köszönhetjük*” a nagy hókuszpókusz, a bravúros mutatványt. Egyszerre olvasunk egy lélegzetállítóan érdekes művészetrajtot és a XX. századi legmodernebb próza egyik legeredetibb változatát.

Somlyó György

RÁBA GYÖRGY VERSHANGJAI

*Rába György: A vonakodó Cethal
Nagyvilág Könyvek, 1998. 188 oldal, 980 Ft*

Rába György új és válogatott verseinek címadó darabja A VONAKODÓ CETHAL. A költő természetesen a Babilson átszűrt bibliai történetre utal. Pontosabban szólva a JÓNÁS KÖNYVÉ-nek párrímű ötös jambusait átvéve kiigazítja elődjét, mert Rábát éppen az érdeklő, ami korábban senkit: hogy tudniillik

Jónás, Ninive lakói és az Úr mellett van még valaki a történetben: az Cethal. Ő vajon miként vélekedik az eseményekről? Az ezredvég ironikus grimaszával Rábánál nem Jónás vonakodik a prófétaaságot elfogadni, hanem a Cethal vonakodik gyomrába fogadni Jónást:

*„Jöllaktam az ezerévek alatt
édesség esnék jól most pár falat
nem pedig uszadék ízű törődött
csontod tarlófűtől keserű bőrdöd
három napán se három éjjelen
huszonnégy órán sem cipellek én
még hogy rugdald hurutos gyomrom össze
kikívánkoznak úgyis a te görcsbe
rándult elveid”*

A Cethal fellázad. Csakhogy amíg Jónás a megkövezéstől félt, a kudarcától, Rába kifejezetten morális érveket ad a Cet szájába: „*kikívánkoznak úgyis a te görcsbe / rándult elveid*”, „*s aztán bömbölsz igazságkereső / színjátékot megszállott rendező*”.

A mítosz kifordításával Rába a múltban lévő század, sőt talán egész évezred legnyomasztóbb tapasztalatairól beszél, arról a mindig megújuló veszélyről, amit a tetszőlegesen egyetlen igazság fanatikus, „földönfutó” hirdetői jelentenek a világra.

A vers, ha jól értem, nem óhajt önportré lenni. A morális kérdést, amelynek szorítását egyszerre szemléli és éli át, a személyesnél magasabb sikra helyezi. De mélyen jellemző, hogy Rába annak a Cetnek a szemszögét választja, aki – mint maga a Paradicsomon kívülre helyezett világ – úgy fogadott be bűnöst és bűnt, hogy noha megőrizte saját tisztaságát, „be sem jutott a Paradicsomba”. AVONAKODÓ CETHAL így többek között a mindenkori költősors metaforája. Azé a költőé, egyáltalán, azé az emberé, aki megfogalmazza a kényelmetlen kérdéseket. Akkor is, ha ezzel beidegződések sérülnek. Sőt akkor igazán. Legfeljebb különállása még markánsabb vonásokat ölt. Ezért aztán mégiscsak emblematikus verse ez Rábának.

Könyvtörténeti ritkaság, hogy egy költő teljes életművét átfogó válogatása két, egymástól bő másfél évtizednyi távolsággal elválasztott kötetben jelenjék meg. A VONAKODÓ CETHAL 1983-tól 1997-ig öleli át Rába György költészetét, míg az 1982-ben kiadott PRÓBAIDÓ 1943-tól 1982-ig. Aligha tudatos

tervezés eredménye ez. Inkább a véletlen, pontosabban a könyvkiadás helyzete hozta így, és persze Rába György költői pályájának alakulása.

Ez a fél évszázadnál is hosszabb költői pályára azonban nemcsak a kiadói esetlegességek tükrében ilyen aszimmetrikus. Az első negyven évnek valóban ellensúlya az utóbbi másfél évtized: Rába György költészete örövendően megeredt, a kilencvenes években négy új kötetet adott ki, és ez a válogatás is kötetnyi új verssel nyit. Igaz, másfelől meg ott van az a másik másfél évtized, ami második ifjúkori kötetét, a BŰVÁR-t követte, a negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig, a kényeszerű hallgatás korszaka. Rába pályájának ez a külsőleg okadatolható íve párhuzamos számos kortársáéval, a *Nyugat* nehezen szétválasztható harmadik és negyedik, *késő nyugatos, újholdas-válaszos* nemzedékének tagjaiéval.

A küzdelmes évtizedek után nem következett kevésbé küzdelmes öregkor számukra, de olykor csodával határos módon megadott az életmű kiteljesítése. Kálnoky László például a műfordítás kalodájából kiszabadítva magát a nyolcvanas években megújította és megkettőzte költészetét. Nemes Nagy Ágnes szerkeszthette még a feltámasztott *Újholdat*, lírai és esszéisztikai életműve mellett szervező szellemi műhelyt hozhatott létre. Jánosy István gyarapodó tanulmányaiban sorra körüljárhatja szellemi forrásvidékeit.

Rába György pedig újabb, líraileg feltáratlan területeket hódít meg verseivel.

A korábbi és mostani válogatott kötetet egybeolvasva költészetében három nagyobb korszak látszik elkülönülni.

Az első a *késő nyugatos* ízlés- és formavilágból elinduló költészeté, melyet az igen korai AZ ÚR VADÁSZATA és a már említett BŰVÁR képvisel. A biztos formakezelés és a hangképzés tisztasága már önmagában is figyelmet érdemel ennyire ifjúkori versekről szólva, de talán még feltűnőbb, hogy amilyen magabiztos kézzel hajlította magához a *Nyugat* versektechnikai örökségét, éppoly határozott volt egyéni intonációja. Álljon itt példaképp a BÁL UTÁN első versszaka:

*„Sámra venni neved félek miként a paráztól
oltsd el lángjaidat hallgass meg mennyei pásztor
Dúvadak büze émylyt s mit rámlakattoltál
és hol szállást adtál porlik döng az akol már”*

Feltűnő, hogy ravasz rímeit az első két sorban kizengeti, a második kettőben pedig a hátravetett módosítószó prózaiságával deflálja. Feltűnő továbbá a központosás teljes mellőzése, ami szembefeszül a rimes daktilikus forma kötöttségével. De túl az ellenpontosáson, a szöveg szintaktikai lebegését is ez teremti meg. Erre az eszközre érdemes figyelni Rábánál, később is és egyre merészebben használja. Jóval később, EGY KAPCSOS című, 1992-es versében így:

*„Minden kései vers
kihúzott tüske
énemmé forrott
töredék természet
nyírok vér kiszakított
eleven hús
egy darab tenyészet
minden kései vers”*

Itt, mint látható, egy ötelemű felsorolás (1. „kihúzott tüske”, 2. „énemmé forrott töredék természet”, 3. „nyírok vér”, 4. „kiszakított eleven hús”, 5. „egy darab tenyészet”) tagjai csúsznak ide-oda mellérendelő felsoroló és értelmezői kettős szerepükben az azonos nyitó- és zárósor közé kihúzott szintaktikai húron. Az 1973-ban, a LOBBANÁSOK című kötetben megjelent A PÁR-BESZÉDEN INNEN című vers első néhány sora a mondat szerkezet szétválásával közli az artikuláció alatti vagy előtti állapotot:

*„Elmúlnak itt
kiülnek az éghatárra
a fénytelenbe térnek
de átszól visszaszól
egy percre még
mondd édes egy
akár állsz akár nyugszol
beszélj el”*

A mondatformálás szabályainak szándékos áthágása valóban az artikulálatlanságot képezi le ebben a bonyolult szótorlaszban. Nyugtalanítóan bizonytalan, hogy vajon – például – a hatodik sor „mondd” igéje az előző sor folytatása, „egy percre még mondd”; vagy nem, hanem a „visszaszól egy percre még” után új tagmondat kezdődik: „mondd édes...”.

A három idézetet Rába három korszakából választottam. Az utolsó a középső korszakának is a közepéről való. Rába a hatvanas

évektől kikísérletezte azt a sajátos megszólalási formát, amely évtizedeken át markánsan jellemezte költészetét. Azt a megszólalási formát, amely oly élesen megkülönbözteti a *késő nyugatos* lírai beszédmód más változataitól, hiszen sajátos eszközeivel oly jellegzetes versbeszédet alakított ki.

Ez a versbeszéd mindenekelőtt önnön megalkotottságának függetlenségével hívja fel magára a figyelmet. A költő kitartóan figyelte saját anyagát, és makacsul csakis saját eszközeivel volt hajlandó megmunkálni azt. Amit korábban készen kapott, a pazar formaművészet szerszámaival, sorra elhagyja. Előbb csak feltördeli a sor- és strófaszerkezet zártságát, de már nemcsak a lebegtetett szintaxissal, hanem tipográfiailag is. Az 1961-es, NYÍLTENGER című kötetéből való A TEREMTÉS című vers így kezdődik:

„*Ki szólított*

*Mikor szolgálatot
unó minden csontom széthullni vágyik
s egy bőrszak tartja csak ki szólított
az árban még kocódní koponyákkal
pedig a boldog semmi várt itt*”

Az ötös jambusok ugyan pontosan kimérhetők, de az első sor ketté van törve, és a két részt üres sor távolítja el, továbbá az idézet utolsó sora egy lábbal rövidebb. A vers végén már az ötsoros strófák külsőleges rendje is megbomlik a nagyobb belső rend kedvéért, hogy a megismételt kérdés – „*Ki szólított*” – annál fájdalmasabb türelmetlenséggel csattanjon fel: „*Ki szólított / Érzem én a magasság mágnesét*” és „*Ki szólított / Mint patak-köveken / a gyermekarc itt vérrel sulykolódik*”. A vers nem követi sem a szabályos ritmus vágányait, sem a formális logikai érvelés felépítését, hanem csakis belső törvényei szerint halad.

Ez persze megfoghatatlanul homályos fogalmazásnak tetszhet: ugyan miféle belső törvényei vannak a versnek? Arra még könnyű felelni, hogy milyen logika állítható a hagyományos retorikai érvelés helyébe: a költői látomás asszociatív felépítésű logikája. De arra már nehezebb választ találni, hogyan érvényesíti magát ez a másfajta verslogika. Hiszen Rába nem automatikus írásgyakorlatokat mutat be, képzettársításait szabadon ereszt-

ve. De a hatvanas évektől mégiscsak az avantgarde eredményeit engedte be lírájába, amely amúgy is készen állt önmaga átrendezésére. A TEREMTÉS című versben a nyitó bőrszak képet előbb gyermekrajzok, majd a visegrádi táj, a természet vonatablak mögött elszuhanó képei követik, átszöve a háború emlékeivel, hogy végül a költő az égre tekintsen fel, ahonnan le, egy vízmélyi holttetemig. De még ezzel is csak a képek egy részét soroltam fel, mert a vers szépségében is fenyegető látomása az iménti leírásnál jóval bonyolultabb szövést „*időkelőtti álmaiba húz*”. Rába költeménye az álomlogika artikulációt megelőző képi összefüggéseit veti a versszerkesztés sűrítő eljárásai alá.

Az új hang a FÉRFIHANGRA című, 1969-es kötetben szólal meg először teljes hangszerelésben. Mintha, egyebek mellett, ezt a hangot is jellemezné A VÉGSŐ című vers:

„*Csak ezt a hangot
csak ezt hadd halljam még
talan az igazi
Ha reszelős
ha csikorog
nem tagadom meg
édesnek mondom
még felel
visszhangot ver
röpke összhang
az egyetlenegy*”

Az új Rába-vers konokul önmaga legvégéig, csupasz lényegében mutatkozik meg. Hasonlattal élve, a Rába-vers olyan, mint valami érdes kődarab, amely az idő mélyében hasadt olyanná, amilyen, vagy mint a talajmélyben a föld rétegei és a kövek ellenében göcsörtössé gyűrődött gyökér. A versek pontosan önmaguk. A felületükön éppen ettől maradnak karcos élek és sarkok: a költő nem csiszolja élményanyagát a lírai megformálás sablonjaihoz alkalmazkodva. A sima szövegfelszín a közlést pontatlanná tenné. Szövegeinek megmunkálása ellenkező irányú, az élményanyag minél pontosabb megközelítését segíti. A költészetet annak bizonyos hagyományos megszólalási módzataival azonosító olvasó ezt a forma lebontásának vélhetné, de valójában fordított a helyzet. Rába odaadó türelemmel és pontos figyelemmel kibontja

verseinek egyszeri formáját. Logikus, törvényszerű lépés volt ez.

Valami hasonlót hajtott végre Szabó Lőrinc, amikor a Babitséktól tanult versbeszédet lecsupaszította, hogy látni engedje a puszta szerkezeti vázat. Ez két módon történt. Az egyik a szintaxis és metrum ütköztetése volt, amellyel a versforma keretszerűségére hívta fel a figyelmet. A másik a korábban költőietlennek tartott és lehetőség szerint elrejtett grammatikai szavak (névelők, kötőszók stb.) láthatóvá tétele – például rimhelyzetbe emelése – volt. Rába ebből átvesz annyit, amennyit hasznosnak itél, de alapjában más módszert követ. Ő mintha azt mondaná, hogy az alkotás során a költő nem alkatrészeiből szereli össze a verset, hanem ellenkezőleg, a külső fedőrétegek eltávolításával kibontja. A versnek nincs más váza, mint őnmaga. Középső korszakában ezért ritkán feszíti zárt keretre versét. A nyelvet illető kétélyeire sem kíván sok szót vesztegetni. Pedig vannak ilyen természetű kétélyei, nagyon is tudatában van, hogy bármily rugalmas és alkalmas, de mégiscsak korlátozott hatású eszközzel dolgozik.

*„Amíg szavaim összekulcsolom
támadj fel szunnyadó
amíg szavaim botorkálnak
gondolj följük tetőt
mikor árnyuk legrövidebb
amíg szavaim szavak
fennsíkon tűnődnek
kibukkannak meredély elé
hídnak néznek minden ragyogást
kelj roppantsd szét
amíg repesnek tovanyilallnak
szavak
te is te is”*

– írja AZ IGE című versében, amely egyszerre szól arról, hogy az alkotás munkavégzés, a maga esetlegességeivel és hibalehetőségeivel („amíg szavaim botorkálnak”), aztán arról, hogy a szavak tévedhetnek, illúziókat kelthetnek („hídnak néznek minden ragyogást”) és végül arról, hogy mégiscsak ez az egyetlen lehetőségünk, mert a szavak mélyén ott szunnyad az Ige, amely szétroppantja ugyan a szó csalóka képzeteit, de ezzel épp annak létét bizonyítja, ami a szavakon túl van. A FELSZÍN

ALATT című versben a szóhasználat is hasonló:

*„a felszín alatt repesnek lobognak
rostokra alvadt
parázslásaim tűzigéim
a legboldogabb robbanások
már láthatatlan
rengetnek egy világot”*

Rába eszerint három fő területen újította meg poétikáját. A verset lehetőség szerint önön közlésének végső formájára redukálta; a lebegtetett szintaxissal azonban a szöveg belső terét tágitotta, jelentéssíkjaikat megsokszorozta. S végül, amint ezt A TEREMTÉS című vers motivikus szerkezete mutatta, a mű nem feltétlenül egyetlen mag köré szerveződik, hanem több központja is lehet. Nem feltétlenül egyetlen hang vonja meg ívét, hanem polifon szerkezetű. Az EMLÉKEZÉS EGY BIRODALOMRA című verséről Lator Lászlóval beszélgetve maga Rába fejté ezt ki: „*Mostanában belekerült egy fogalom a magyar poétikába, az egy- és többközpontú vers fogalma. Mintegy zárójelben megjegyzem: ez a leíró fogalom a kifejtő és asszociatív, illetve disszociatív verskompozíciót takarja. Én gyakran ilyen többközpontú verset írok.*”*

Versépitkezése ennek következtében az emlékezetesség külső, dekoratív eszközeivel nem kíván élni. Lemond azokról a díszítőelemekről, amelyek az emlékezetben való rögzülést segítik. Helyette a vers elemei maguk vájják ki helyüket az irodalmi emlékezetben. Költeményeinek lebomlása és felszívódása lassabb, hiszen egyszerre kétirányú: koncentrált és mégis oldott olvasási stratégiát követelnek. De ami célba ér, az éppoly magától értetődően foglalja el helyét, mint a tapasztalati világ tárgyai. De ez a versformálási eljárás a maga többretegűségével, pontos tárgyiaságával és vibráló tudatállapot-váltásai-val kitűnő eszköznek bizonyult ahhoz, hogy a megismerés határain át-átcsapjon. Mert Rába György költészete elsősorban episztemológiai líra.

1992-es, KÉZRÁTÉTEL című kötetének a hátsó borítólapon közölt kísérvőszövegében azt írja, hogy a költő, „*legalábbis ő úgy hiszi, a lélek és a lét járatlanabb tájaira vezet, kicsit a föl-*

* Domokos Mátyás–Lator László: VERSEKRŐL, KÖLTŐKKEL. Szépirodalmi, 1982. 368. o.

fedezők rokona". A fölfedezők, valóban, régtől foglalkoztatják képzeletét, tanúskodik erről KÁROMLÁS SCOTT KAPITÁNYÉRT című verse. Újabban pedig a KÖZBESZÓLÁS című, 1994-es kötetében elhelyezett A HÉJ VALLATÁSA. „*Iri-gyeljem-e a sarkutazót*”, kérdezi, majd a saját másfajta felfedezőútjait állítja ezzel szembe:

*„ám én a héjat vallatom
feszegetem döngetem
kikiáltozom belőle
a túloldalon mi lehet
lyuggatom tördelem
nevem karcolom egy szilánkra
s új burok vár nem messze látom
túl ezen a kiáltozáson
hahózás emlékoszlopán túl
válaszadó valaki valami”*

A kilencvenes években hirtelen megszaporodott kötetekben, mint ez a fenti versrészlet is érzékelteti, Rába költészetének hangja új hangnembe modulált. Újabb versei egy új bensőséges hangján szólalnak meg. Az évtized elején még azt írta korábban már idézett, EGY KAPCSOS című versében, hogy „*Min-den kései vers / kihúzott tüske / énemmé forrott / töredék természet*”, de a kései verseken átüt valami más is. A REKEDTESEN, akárcsak az EGY KAPCSOS, Arany János ŐSZIKÉI-t idézi meg. Első két versszakában így:

*„Rekedtesen szegényesen
kurtán-furcsán
ahogyan még
egy éve sem*

*Körülöttem hamis ország
úgy nevezik az öregkor
verőfénye is fátyolos
társaságul fura jószág”*

Hiteles önarckép: hiszen éppen ez az elfogadott „fátyolosság” hozza az új versek újdonságát. A fátyolosság nem a körvonalak bizonytalanságát, nem a hangszín kopását, nem a szenvedély nemességének vagy a megformálás szikárságának megereszkedettségét jelenti, hanem egy más, korábban ismeretlen dimenziókba emelt személyesség feltűntét. Az öreg Arany egyébként más versekben is felbukkan, így a DUDORÁSZÁS-ban és az UTÓ-

ZÖNGÉ-ben. Az ARANY TÖREDÉKEI: FOLYTATÁS című versben pedig egyenesen így ír: „*Mennyire szíves-örömet ezt / folytatnám amit Arany tolla kezdett*”.

A bensőséges új tónusai változtatnak Rába formakezelésén is. A korai versek visszafogott virtuozitása, majd a középső korok csupasz, anyagszerű sűrítettsége után most a kettő szintézise jön létre. A virtuozitás és a sűrítettség végtelen, megindító letisztultságban oldódik fel. Ilyen sorokra gondolok: „*A kinti és a benti fények / kigyúlnak elenyésznek*” (SZIKRAFÉNY); „*Szólás meg újra hang / súgj ismét nekem / hisz nem vagyok különben / aki hallgat csak áldozat*” (FOHÁSZ SUGALLATÉRT). Vagy az elmúlás rettenetének olyan megrendítő megfogalmazására, mint az ÖREGEMBER FÖLÉBRED című nagy vers zárata:

*„Folriadok s elrémülök
éveim száma mennyi
álmomba jobb volna visszamenni
ébredléből s ez a legfőbb tudásunk
nem ébredt még föl soha senki”*

Rába György nagy formátumú lírai életművében az elmúlt fél század egyik legkövetkezetesebb, legbátrabb és legönállóbb kísérleteit folytatja a modern költészet lehetőségeit kutatva. Nem üres jelzők ezek. A gazdag életművet természetes mozdulattal birtokba vevő olvasó ritkán szokta mérlegelni az alkotással járó erőfeszítéseket és az azokat kísérő kételetyt, örök bizonytalanságot. Hogy tudniillik a költő maga sem tudhatja soha, hogy a rejtelmes küldemény, az ajándék, amit A HAGYATÉK című, groteszk-fájdalmas prózaverseiben cipel, mit tartalmaz, és egyáltalán kinek viszi és hova. „*Fejem magasra tartom, hogy senki se eszméljen rá: nem ismerem se a célt, se az irányt. Megérkeztem, ahol megállok.*” Az önironikus mozdulat, ahogy a költő fölveti fejét, értelmezhető keserű végkifejletnek. De én inkább a nagyobb erő – a kötelesség – iránti alázatot látom benne. És ugyanakkor a jogos büszkeséget.

Ferencz Győző

„BEZZEG A TENGER!”

Kántor Péter: *Búcsú és megérkezés*
Magvető, 1997. 96 oldal, 880 Ft

„Folyami költő vagyok, aki valahányszor tehetem,
meglátogatom a tengert – valamelyik tengert.
És ha nem túl hullámos a víz, beúszom mélyen,
és ráfekszem hanyatt a tengerre, ráfekszem az
őseimre.

És bámulom az eget, amíg el nem szédülök.
Azután kikocmergek a partra, és visszasietek a Duna
mellé.”

Kántor Péter szelid-csendes kijelentése vagy inkább megjegyzése („Folyami költő vagyok, nem vitás”) e kötetben emlékek és hangulatok lazán összefércelt sorát vonja maga után, amelyek segítségével rendre remek vershelyzetekbe hozza magát, vagy netán valaki/valami mást. Adott esetben a kiszámíthatatlan természetű versnyelvet, amely – miközben serényen dolgozik a versürügyül választott témán – egyúttal látványosan megjeleníti e költészet retorikai-poétikai háttérét.

A „folyami költő” rafináltan harsány önbekjelentkezését (lásd például A FOLYAMI KÖLTŐ vagy az Ős című verseket) szellemesen részletezik és árnyalják az olyan darabok, mint például az első ciklust nyitó két képleírás, az EUGÈNE BOUDIN (1824–1898), STRANDFESTŐ és a Hendrick Avercampnak (1585–1634) szentelt JÉG-ÖRÖM, amelyek véleményem szerint a kötet legjobbjai. A Csanádi Imre óta alig gyakorolt, festményt leíró verstípus Kántornál sajátosan cizellált képek és világok sajátosan cizellált nyelvi megjelenítésévé és értelmezésévé lesz. Ugyanakkor a festmények megannyi részlete és részletezése, teszem azt a strandoló és korcsolyázó hölgyek és urak figyelmes és szeretetteli lajstromozása aktív párbeszédbe elegyedik a kötet többi versét életre csíholó szerző emlékeinek és benyomásainak megannyi részletével és részletezésével. Emitt a konyha, a szoba vagy a Dunapart a helyszín, diszletek az erkélyajtó, a fotel vagy egy rövid nyelvű lapát, szereplők pedig a gyermek, az apa és a nagynéni. Amott a normandiai tengerparton és a németalföldi télvidéken a sétatálcás férfiak, az érzékeny bőrű, napernyős hölgyek vagy a buggyos gatyát viselő, korcsolyás gavallérok gyönyör-

ködtetnek mintek. Mindkét világot pedig valami megfoghatatlan, ámde roppant egyszerű törvényszerűség szervezi, amely olykor a móka és a kacagás köntösét ölti magára, olykor viszont a könnyesbe hajló emlékezés szólamát erősíti. No de hát így, ilyen egyszerűen működik az ember, még ha/pláne ha költő. S ezt a működést követi végig a végleges felnőtttség távlatából a BÚCSÚ ÉS MEGÉRKEZÉS beszélője. („A férfikor, igen. / Aműt borzongva várt / s bámulok a kisgyerek.”)

Ám – tapasztalatösszegző személyesség ide vagy oda – az olvasót talán nem is annyira a festett vagy emlékezetbe vésett képeket meg elevenítő versek mirőlje, egyértelmű közlendője, mint inkább hogyanja, szomorkásan játékos retorizáltsága ragadja magával. Akkor érzi igazán a költemények visszafogottságában is sodró iramát, amikor szerzőnk a részleteken gondolkodik, azokon babrál, azokat árnyalja – egyszóval elidőz, s erre csábítja olvasóját is. Nézzük például a strandfestőről szóló darab variációs szóismétlésekben és -halmazokban kibomló, továbbá apróbb zökkenőkkel és lehetlenyi fordulatokkal elegánsan szabdaltn gondolatfutamatát:

„...A strand. Ahol az emberek strandolni szoktak.
Boudin is kiment, kivitte az embereit a strandra.
De nem strandolni.
Kivitte őket föl-alá sétálni: Járkáljatok!
Nem törődött a homokkal. Hogy majd
homok megy a cipőjükbe, a ruhájukba.
Nem törődött a kifogásaikkal...”

A kötet deklarált vezéreszméje („Folyami költő vagyok, nem vitás”) valójában abban a pillanatban kezd izgalmassá válni, amikor ténylegesen dolgozni kezd – emlékeken, képeken, mindenféle apróságon. Ekkor már a vezéreszme mentén kibomló költői gondolat és hanghordozás megtalálja a maga lehetséges elágazásait, feltételes útvonalait, sebtiben hozott és sebtiben visszavont elhatárolásait. („...Majd felállnak, akik ülnek, / s leülnek, akik állnak, ez elképzelhető. [...] vagy úgy tesznek, mint akik sétálni indulnak, / de ugyan hová is mehetnek? Hová?...”) Pontosan ezekből a megdolgolt véletlenszerűségekből áll össze az (ember) élet(e), sőt áll össze a (költő) költészet(e). Kántor verseiben a véletlenek nem bántó hányavetiségek köntösében jelentkeznek, ha-

nem esetenként veretes munkákat eredményeznek. Szerzőnk *ars poeticája* eszerint így szólhatna: Nézzük meg, milyen az ember/a költő, ha nem veszi olyan halálosan komolyan magát („*Na, álljon meg a menet!*”), s főképpen milyen, ha ezt aztán halálosan komolyan veszi („*Na, akkor munkára fel!*”). („...*Tulajdonképpen mivel érdemelték ki ezt a szerepet? / Mi volt a bűnük? Mert hogy semmi, az nem lehet...*”)

„...s *olyasformán cikáznak a szavak,*
mint a víz fölött a fecskesapat.”

Az ÁLOM: A BUSZON című darab hasonlatának hangsúlyos szóválasztása („*olyasformán*”) önkéntelenül is utal a lírai hasonlat mindenkori természetére, amely Kántor költészetének is sajátja. Az „*olyan, mint*” vagy az „*úgy, mint*” egyértelmű formulája helyett az „*olyasformán, mint*” határozatlan alakzata nyitja meg a vers metaforikus játékerét. Miközben a szókép egyik oldala jócskán hasonlít annak másik oldalához, ugyanakkor jócskán el is hasonul tőle – mégpedig a hasonlatban kirajzolódó és felszámolhatatlan távolság tapasztalatában, amennyiben az egyik nem pontosan „*olyan*”, csupán „*olyasforma*”, mint a másik. A „*cikázó szavak*” pusztán utalhatnak a „*fecskesapatra*”, de el nem érhetik. Az egyszerű hasonlító és elhasonuló metaforikus szójátékok során persze könnyű elhasalni, mely hibát vélhetően e mondat papírra vetője is gyakorta elköveti, talán éppen most is. Nem követi el viszont igazán jó verseiben a BÚCSÚ ÉS MEGÉRKEZÉS című kötet szerzője. A hasonlítás és az elhasonulás dinamikus egymásrautaltságában szerveződik Kántor költészete, amelyben a metaforikus többlettel rendelkező viszonyozások játékosan terelik egybe a világ megmosolyogtatóan vagy elszomorítóan jelentéktelen tényeit. Jelentőséget csakis megéltésük és megírtságuk kölcsönöznek.

„*Amikor hetvenhét éves*
leszek, kimegyek én is
hatkor a Lukácsba úszni;
nem leszek hetvenhét úgyse.”

E költészet két lehetséges veszélye, hogy esetenként túlságosan közel vagy túlságosan távol kerülhet egymáshoz, illetve egymástól a

metaforikus nyelvjáték hasonlítója és hasonlítottja. Ilyenkor a hasonlítás és az elhasonulás dinamikus távolságélménye helyett túl direkt, már-már bántó azonosítással állunk szemben. A FOLYAMI KÖLTŐ-ben például ez: „*posztmodern fővény*” (jaj). De alkalmanként az is megtörténik, hogy az érzékitő példa és az érzékitett jelentés értelmezhetetlen messzeségbe sodródik egymástól, legalábbis ami az értelmezés gyönyörét illeti. A SCHOPENHAUER ÉS A KUTYÁK című darab például a filozófiai okfejtés és a filozófus hétköznapi összeszikkasztatásának sokat ígérő feszültségével kecsegtet, ám a két szál érzésem szerint nem ér megnyugtatóan össze, s így a vers végén csupán erre a helyi értékét nem találó banális összegzésre futja: „*Mégis, vagy ettől függetlenül, vagy talán nem is / függetlenül ettől, tény, hogy Schopenhauer / szerette a kutyákat.*” Határozottan úgy tűnik, mintha ennek a költői hangnak több köze volna mondjuk Pomázhoz (lásd a POMÁZ HOSSZÚ FALU című költeményt), mint Schopenhauer filozófiájához. És hogy mi köze lehet továbbá a versek beszélőjének a kutyákhoz, nos, azt sem a múlt századi német filozófus és az ebek viszonyát taglaló darabból, hanem az ehhez hasonló sorokból tudhatjuk meg:

„*Pomáz hosszú falu,*
vagy nem is olyan hosszú,
csak mint a gyerekkor,
benne a kutyaugatás,
benne a karácsonyfa,
és a karácsonyfa alatt
Oszoly-tető, Kevély-nyereg...”

Kántor Péter lírai világának Pomáz olyan remekbe szabott hasonlata, mint amilyen remek ürügy a Baka Istvánhoz írt verses levélhez a hasonlatból megelevenedő, sőt külön kis történetté elhasonuló – azazhogy a konyha ablakán véletlenül beröppenő veréb: „...*bent gubbasztottam, mint kint a verebek. // Apropó veréb... Egy hozzám beszállt ma...*”

Végül is:

„*Boudin küszködött, szeretett volna jobb képeket festeni.*”

„*Más tudta, amit tudott. Pieter Brueghel, a mester.*”

„Bezzeg a tenger!”

Noha a folyami költő időnként küszködik, szeretne jobb verseket írni.

Más bezzeg tudja, amit tud. Megannyi bő szávu mester.

No hiszen, a messzi tengerek dagadó keblű dalnokai...

Ámde:

„És nincs erő, mely ezen változtatni tudna,
se szándék, s talán ok sincs igazán,
hisz minden úgy van, ahogyan lehet,
vagyis jól van úgy minden, ahogyan van.”

Bazsányi Sándor

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kun Árpád: Medárdus énekel
Filum, 1998. 60 oldal, 650 Ft

I

A KETTŐ ÉS AZ EGY KÖZÖTT

Kun Árpádnak ez a harmadik kötete, de máris kivehetők a tudatosan épített életmű főbb koordinátavonalai: viszonylag keveset ír, de témáit pontosan végiggondoló, így módszereiben radikális szerző. És el lehet-e választani a módszer és a stílus radikalitását? Aligha. Ha bármilyen, mégoly jól ismert módszert vagy eszközt következetesen és kietartóan alkalmaz az író, akkor stílusa is radikális lesz, ám ez nem jelent szélsőségeséget is egyúttal. A kilencvenes évek új magyar költészetének kezdeményezője épp ennek felismerésében és végigvitelében rejlik. A kezdeményezés persze minden egyes költő esetében másban nyilvánul meg. Ki a *nyugatos, újholdas* formákat elegyíti iróniával, ki a nyelvkritikát klasszicizáló tendenciákkal, ki az amerikai vallomásos költészet önelemzését kapcsolja össze magyaros formakincessel; születnek kitalált költőfigurák, a kulturális allú-

ziók mindennapi életünk költőietlennek tűnő, sivár rekvizitumaival elegyednek. Ebből a skálából jó néhány árnyalat jellemző Kun Árpád legutóbbi kötetére is.

A MEDÁRDUS ÉNEKEL-ről elmondható, hogy érzékelhető benne a művek, sőt a kötet egésze fölött is átnyúló kompozíciós kényszer. Az egyes művek fölötti kompozíció érvényesítésének leggyakoribb eszköze a perszónák, költői ének kitalálása és a lírai én helyére való beültetése. Kun Árpád nem megy olyan messze, mint a személycserével zsonglörként játszó Kovács András Ferenc, de nem azért, mert nem olyan radikális, mint ő. Kun számára más miatt fontosak az ilyen én-közi-réven utazó alakok. A kötet címében szereplő Medárdus az előző Kun Árpád-könyvből érkezett, az ESŐKÖNYV-ből. Medárdus azonban nem beszél a versben, nem a lírai én helyét foglalja el, nem belülről, hanem kívülről látjuk: „*A rothadó narancsok előtt Medárdus énekel.*” Nem lírai én Medárdus, nem is a költő alakmása, de nem is egy másik ember. Az előző kötet szelleme. Kun Árpád eddigi két könyve, az 1991-es BÁL című versgyűjtemény és az 1995-ös novellafüzér közül ez a mostani a novelláskötethez kapcsolódik szorosabb szálakkal. Bár az meg az első könyvben is jelentkező versciklusépítő hajlandóság (ANTON SZTAHICS SZÁMÜZETÉSBEN ÍRT VERSEI, ILION) következetes továbbvitele volt, ahol ezek epikus tartalma találkozott a novellaformával. Persze maga az ESŐKÖNYV is nevezhető verseskötetnek, egyes darabjai pedig nyilvánvalóan prózaversek, például azok is, melyekben Medárdus alakja fölbukkan: „*Tömény felhőkkel tusakodom, fehér, izmos legényekkel, talpuk nedves füveken tapad, hólyagjukban a vizet a hold mozgatja, gyűröm kövér füleiket. Reménytelen fagyaltbirkózás, hideg olimpiász a téli égben. Hókrisztály és júniusban lusta pára. Hiúságom, víz a neved*” (MEDÁRDUS MONDATAI). A két könyv, melyben Medárdus szerepel, ikerkönyv, de úgy, hogy egymás tagadása, ellentéte is. Az ESŐKÖNYV bukolikus idill, egy Somló-hegyi széles nyár mitikus és anekdotázó krónikája, amikor az eső és a Medárd-nap szelleme, Medárdus az úr. Idill ez, vizes, teremtés kori idill, melynek épp lebomlását szólaltatja meg az új kötet. „*Minden érzélem rafinált rothadás*”, mondja a címadó és kötetzáró versben Kun Árpád. Így lehetséges az, hogy az itteni Medárdus figura sem nem alakmás, sem nem

egy más alak. Abból az előző idillből jön, metonimikus tapadás révén az előző kötet világát hozza magával, egy elmúlt életkort és életszakaszt, mellyel radikálisan szakít ennek a könyvnek a költője.

Kun Árpád kitalált figurái ebben az esetben láthatólag nem a rejtőzködést, hanem az önfeltárást, az önmegértést szolgálják. A lírai én, a versek beszélőjének hangja meglehetősen egységes és homogén a kötet egészének során. A kompozíció is ezt a homogenitást hangsúlyozza. A könyv csupán két ciklusra oszlik, az első az EGY, a második a KETTŐ címet viseli. Ez a puritán szerkezet nagyon fontos, a kötet lényegével kapcsolatos kérdésekre irányítja a figyelmet. Az első ciklusban az egy: egy ember, a lírai és ha tetszik, olvasói én áll a középpontban, az önelemzés kintről befelé mozog, csökönys önkeresés hajtja:

„Keres a víz szenvedélyesen, akár lépcsőn fel is. Vonásaimat ráírták hullámaira. Mélyen emlékszik rám, tudatom elsüllyedve kagylókban és csigákban.”

(KAPCSOLAT AZ EGYIK ELEMMELEL)

Azt is mondhatnánk, hogy itt *nem* nyugszik, aki vízre írta a nevét. Akinek az arca hullámokon szóródik szét. Az EGY nem egyszerűen önkeresés, hanem ön-összeszedés, az én kacatjainak átválogatása és kanonizálása. Ez vagyok, ez nem vagyok:

„Szent Árpád (rettegik a hűvek) koszos iniciálén: fejénél disznószerű légy. Rovarször hull a kezében szétnyitott, üres könyvbe. Háta mögött kettéhasított angyal.”

(ATTRIBUTUM)

A könyvet éles határ választja ketté: („Egy határozott vonal van húzva vérrel, / az érzelmek csak odáig merészkednek el” – SZÉTVÁLASZTÁS.) A határ túlsó felén a KETTŐ található, egy EMBERPÁR története, de akár Bergman JELENETEK EGY HÁZASSÁGBÓL című tévésorozatában, ezek a jelenetek is főleg a bomlás folyamatát mutatják. Egy belső idő léptéke szerint EGY HÉT HÁZASSÁG-ot. „A Szerelmet teremtettem, hogy elmúlik, az a halandók ügye, / mondta neki aznap éjjel az Úr (EMBERPÁR).

A kötetnek a második ciklus a súlyosabb fele, itt található néhány olyan vers, melyek

Kun Árpád költészetét a mai magyar irodalom frontvonalába állítják, ahol az irodalom a még nem létező rovására terjeszti ki területét, tehát formálja nyelvünket és világunkat. Ilyen nagy jelentőségű versek véleményem szerint az ÁRKÁDIÁHOZ, az EGY HÁZASSÁG UTOLSÓ ÓRÁI, a LABIRINTUS, az EGY HÉT HÁZASSÁG, az EGY NYARAM PÁRIZSBAN és a MEDÁRDUS ÉNEKEL.

Árkádia hasonló módon személyesül meg, és hasonló szerepet játszik, mint Medárdus:

„Drága Árkádia, a patakából kortyoltam, s nyelvemet megcsípvé figyelmeztetett a víz. Már guggolva láttalak, ahogy vizelsz, aranylóra fested, megduplázod a forrást.”

Úgy tűnik, Kun Árpád legfontosabb őseleme a víz, nem véletlen, hogy a könyvhöz szervesen illeszkedő borító (Szabó Dezsőnek, a költő nemzedékéhez tartozó képzőművésznek a munkája), több vízi állatot is felvonultat két frízén. A víz ott hullámszik magánéleti APOKALIPSZIS-ének háttérében: „Az ablakban itt a tenger”, víz alatt játszódtok gyerekkora: „Lekiált anyánk a tengerfenékre, / menjünk reggelizni” (A KAKAOHAL), ott örvénylik a kötet legutolsó soraiban is: „A Maros-parton új plétek-nők sorakoznak. / Hallgassátok emberek, Medárdus énekel!” Ugyanakkor a föld elvesz a költő alól: „Föl-földobott kő vagyok, akit megcsalt / a gravitáció, s nincs hova hullnia” (EGY HETEM PÁRIZSBAN). A levegőt pedig nem is érzékeli, ahogy azt egy repülőút leírásának kapcsán mondja: „A semmiben jártam, mint a Lajka kutya, / mert ugyanoda érkezem vissza” (ELBRUSZ). A tűz pedig csak a nem létezőknek lehetőség, Kun Árpádnak, aki csak az egyik elemmel tart fenn annál intenzívebb kapcsolatot, inkább ellenség, hiszen az ő elemének is ellentéte: „A meg-nem születetteknek az a fénylő ív, / amit egy felizzó meteor rajzol az éjszakai égen, / az utolsó lehetőség” (METEOR). A tűz a túlvilág eleme itt, a Kun Árpád világán túli: „A túlvilág [...], olyan ott mint / a Szaharában (forró és steril)” (MEDÁRDUS ÉNEKEL). Ebben az összefüggésben a steril persze a száraz szó szinonimája.

Kun Árpádnál láthatólag keverednek az önelemzés, önlemeztenítés elemei a modernség előtti, természetes mítosz- és szimbólumhasználat. (Például: „Két hétig laktam az alvilágot érte. [...] A szív minden szörnye rád hasonlított” – ORFEUSZ.) Nyelve a nyugatos, újhol-

das hagyományon alapul, ugyanakkor ritkán alkalmaz verstanilag is leírható kötött formákat, a fegyelmezetttség érzését a stílus kiegyensúlyozottságával, kompozícióinak arányosságával éri el. Nem foglalkoztatják a nyelv és a vers lehetőségeinek határai, nem mintha nem határátlépések sorozatát kutatná, csak máshol, másképpen, ő nem azért hajol ki a versből, hogy rögtön visszanézzen rá. A beszélő helye természetes a versben, de nem olyan magától értetődő a világban. A könyv minden verse identitáskereső darab, ebben szerepe van kulturális rájátszásainak, melyekből már nem egy belekerült korábbi idézeteinkbe is.

Az a kép, amivel a mai magyar költészetet gyarapítja Kun Árpád kötete, akvarell. Munka közben a szerző vizet kever vízzel, de aztán nem vastag ecsettel, hanem egész vékonyal lát munkához, és, akárcsak Medárdus, az eső ritmusát követve énekel.

Vörös István

II

A SZERELEM UTOLSÓ AJÁNDÉKA

„Az első siktásra fog talajt Medárdus. Abban az egyetlen csepp esőben érkezik, ami ezen a vidéken hónapok óta az első. Legfelül még embrióként gömbölyödött össze benne. Zuhantában aztán kiegyenesedett, ahogy az esőcsepp is megnyúlt.” Így érkezett meg Medárdus Kun Árpád világába. Mielőtt azon kezdenék el gondolkodni, mit jelent, hogy éppen ő jött el, és mi a funkciója ebben a világban, azt érdemes megfontolnunk, mit jelent az eljövetele. Kun Árpád 1995-ben kiadott kötete, az ESŐKÖNYV rövid kis történeteket beszélt el, és a fantázia gyakorta nem is rejtegetett, de sosem erőszakolt önkényességével minden történetet a víz meséjévé tett. Mintha valaki azt mondta volna, „minden víz”, pontosabban azt, „minden a vízből jön”. A könyv mindeközben egy fiatal férfi és feleségének életéről szól, de ők valamiképpen mindig mellékszereplői maradtak Medárdus játékaiknak. Magáról a vízről azonban nagyon keveset mondott a könyv. Medárdus valójában nem akart semmit ebben a világban, és maga sem tudta, miért van itt: „Az idén enyém lett a nyár, de mit kezdjek vele?

Útjukra indítottam a meztelen meg a házaz csigákat. Kihuzigáltam a gilisztákat a földből. Megmostam már minden tyúkot, és unom a kacsákat.” Medárdus úgy került elének az ESŐKÖNYV-ben, hogy már valójában elvégezte a munkáját: ő indított az útjára minden mozgást, ő volt a kezdet alakja, az írás kezdetéé is, hiszen az esőzés kezdete ebben a könyvben egyszerűen az írás kezdetét is jelentette. Medárdus tehát nem annyira az eső meztelenséget kedvelő isteneként szállt alá, sokkal inkább az elbeszélés, az írás, tehát magának az ESŐKÖNYV-nek az isteneként, aki magát a kezdetet jelentette meg.

Ahogy Kun Árpád az ESŐKÖNYV-ben tette, úgy a MEDÁRDUS ÉNEKEL verseiben is a kezdet történeteit írja, amelyek tulajdonképpen alapszövege itt Ádám és Éva mítosza. A versek beszéde – több későbbi részletezésre váró retorikai eljárásnak köszönhetően – mitikus jelleget ölt, de a szövegek nem veszik egészen komolyan ezt a mitikusságot, inkább azért van rá szükségük, hogy elbeszélhetővé tegyenek egy esetlegességekből, véletlenekből és koincidenziákból álló világot, ám ironikusan elutasítják azt a kvázi egyetemességet, amelynek képzetét a prózakötetben Medárdus omniprezenciája, a verseskötetben pedig a személy- és helynevek sokaságának történetbe való szerveződése idézett elő. A játékos mitologizálás és e játék ironikus idézetszerűsége az írás és a könyv kezdetének vitájába vezeti be az olvasót: a könyv, amely már megjelenésével is az „egy” eszményét idézi fel, elrendezi a benne megnyíló élet történéseinek esetlegességeit, tehát elébe siet minden olyan reflexív tudásnak, ami erről az életről kialakulhat, és jó előre meghatározza azt. Ugyanakkor e nélkül az egységesítés nélkül alkalmasint megiratlan maradna az az élet, amelynek eredete és kizárólagos formája éppen az írás. Kun Árpád esetében mindez még egy kérdéssel párosul: lehet-e egyszerűen gondolkodni? Az egyszerű gondolkodás semmiképpen nem együgyűséget jelent, hanem azt, hogy miként működhet úgy a gondolkodás és az írás, hogy ne előzze meg unostalanul saját tudását. Mindebből következik, hogy az ironia itt magára a kezdetre is vonatkozik, pontosabban arra a kétségre, hogy bármi elmondható lenne a kezdetről a képés a mesefűzés által. A Medárdus alakja köré szerveződő mitologizálás és az emberpár-tör-

ténetek közismert mitológemáinak felidézése óhatatlanul allegorikussá teszi a beszédet, hiszen az elbeszélte élet csak az egységesítés lehetőségét és lehetetlenségét egyszerre felvilágosító elbeszélésben érhető tetten. Tehát az egyszerű gondolkodás kérdése úgy is megfogalmazható, hogy lehet-e nem allegorikusan beszélni, de ebből az aspektusból a válasz világosabban tagadó. Ez a kettős mozgás, a szándékolt allegorikusság és az allegorikusság ironikus kritikája határozza meg azt a módot, ahogyan Kun Árpád a kezdetet, a kezdet hangsúlyozottan idézetszerű találkozás- és elválástörténeteit elbeszéli.

A mitologizálás és a kezdet nyelvi problémáját érdemes megközelítenünk abból a szempontból is, amelyet maga a verseskötet elsőként ajánl fel az olvasás számára. A BESZÉD FELÜLRŐL című vers az egyes szám első személyű lírai beszéd, tehát egy kulturális kód kereteit használja fel az ilyen kódoknál erősebbnek vélt és velük szemben eredendőnek feltételezett természeti entitás megszólaltatására. De tévednénk, ha úgy olvasnánk a verset, mintha e poétikát az foglalkoztatná, hogy van-e mód a természet vagy a természetesség lírai beszédként való megszólaltatására. Hiszen a válasz erre a kérdésre csakis tagadó lehet, mi sem idegenebb a kultúrától és a művészettől, mint a természet, úgy, amint van. Kun Árpád verse valójában olyan ént alkot meg, aki nem azért hatalmasabb az emberinél, mert fölötte nem múlik az idő, hanem azért, mert irányítani képes a halandó életét, sőt arra is, hogy viszonylagos szabadságot adjon neki. Az ő perspektívájából nézve az élet egyszerre bizonyul vezetettnek és szabadnak, egyszóval sorsnak, de a vers humorosan lefokoz és ironizálva ellehetetlenít minden ilyen képzetet, és így a hatalmasabb ént megalkotása, csakúgy, mint Medárdusé, végső soron nem más, mint a költészet játéka egy komolyan aligha vehető lehetőséggel. „Az égbolt vagyok, aki állép / a talaj felett. Egyellen fiamat / huszonhat évig a levegőben tartottam, / hogy ne kelljen megismernie senkit. / Magam mellett tartottam huszonhat / évig mint a felhőt. Nem akartam, / hogy szétporladjon. Könnyűvé tettem, / engedtem, hogy vigye a szél.” Maga a játék antikizáló nyomokat tartalmazó újramondása egy jelzésekkel élő, sokszor a meseszerűséggel is megelegedő mitológiának, amely ugyan eljátszik a gondolattal, hogy valaha lé-

teztek az életet sorsként magyarázó elbeszélések, de már nem annyira a sors gondolata érdeklí, még kevésbé a magyarázatok lehetőségét, mint inkább a velük való játék. Mégis: a nem allegorikus beszéd és az egyszerű gondolkodás kérdésében Kun Árpád könyve megtart valamit a mitologizálás komolyságából, hiszen ezek a kérdések egyszersmind az élet történetként való elbeszélésének problémáját is magukban rejtik, és bár nem azok a versek a kötet legerőteljesebb darabjai, amelyekben ez leginkább megfigyelhető (pl. KAPCSOLAT AZ EGYIK ELEMMELEL), mégis termékeny feszültséget keltenek az olvasásban, és rávilágítanak e poétika egyáltalán nem tét nélküli belső vitáira.

A MEDÁRDUS ÉNEKEL című kötet két nagyobb ciklusból áll, és a versek olvastán egyre határozottabban rajzolódik ki egy fiatal házaspár elválásának története. A versekben többnyire egy férfi hangja beszél, akivel szemben a nőhöz tartozó retorikai eljárások és szólamok a történetyszerűség és az elbeszélhetőség elvét is fenyegetik. Maguk a versek a történetyszerűség megőrzésére és folytonos helyreállítására töreksenek, amit csak metaforikus mozgások sorával érhetnek el. A kötet első olyan darabja, ahol ez nyilvánvalóvá válik, a KÁTRÁNY KISSASSZONY című dal, amely ebben a nembem véleményem szerint a könyv legszebb szövege: „Mit látsz a kútban, Kátrány kisasszony? / Holle anyó szépíti szebbik énem. / A felfordított kövek helyén emberek nyüzsgönek. / Rátapintok érzékeny pontjaikra, ha nem, / megszorítom, és érzékeny lesz a pont. / Mindenki gyenge, én csak elviselhetetlen vagyok. / Megérszem vezet, sisteregve ég előttem, mint a / gyújtózsínór. Hol késik a robbanás? / Mit látsz a kútban, Kátrány kisasszony?” Ezen a ponton Kun Árpád költészete izgalmas közelségbe kerül Kemény István A KOBOLDKÓRUS című kötetének dalszerű verseivel, amelyek gyakorta szintén úgy visznek be a versbe a dalszerűség stilizációjától eltérő, élőbeszédbeli holt metaforákat (itt: „szebbik énem”, „rátapintok érzékeny pontjaikra”), hogy azok ne csupán a versbeszéd irodalmias képzetait, hanem magát a megszólaló ént is destruálják.

A kötet legkiemelkedőbb verseit a második ciklus tartogatja. Az EGY HÁZASSÁG UTOLSÓ ÓRÁI, a KRÓNKA, az EGY HÉT HÁZASSÁG és különösen a MEDÁRDUS ÉNEKEL című költeményekben az élet elbeszélhetőségét, törté-

netszerűségét a hely- és a személynevek aszociációkkal és párhuzamosságokkal rendkívül inspiratívan élő megszervezése biztosítja. A történetyszerűség ebben az esetben semmiképpen sem az idő elrendezéséből következik, sokkal inkább egy Párizstól Erdélyig terjedő tér megalkotásából, ahol a beszélő én éppolyan szabadon mozoghat, mint amennyire szabadon léphetnek kapcsolatba egymással az e térhez tartozó ismert és ismeretlen tulajdonnevek. Az elbeszélés ezekben a versekben olyan utazásnak bizonyul, amelynek nem az a célja, hogy valahonnan valahová elvezessen, hanem az, hogy minél több olyan vonallal kösse össze a helyek és emberek neveit, amelyek keresztezik és ezzel viszonylataiban meghatározzák a beszélő ént. Az idő ellényegtelenedése mégsem csupán az utazás, az életet térképzetekben elbeszélő gondolkodás uralmának köszönhető. Az elbeszélésekben a mitologizáció vonásait megtartva változatlanul jelen van egy olyan szemlélet is, amely az életet valamilyen jövőbeli nézőpontból tekintve már befejezett eseményeknek látja. Így a versek tétje nem az, hogy elbeszélhető-e egy élet időbelisége, hanem az, hogy a nevek hálózataként megalkotható-e egy olyan történet, amely egyesíti a lineáris mulandóságot és a visszatérő körkörösséget, illetve a Medárdus alakjával jelzett derűt és az elbeszélő töréseket és kudarcokat tudását: „*A Stalingrad metrómegállóban ihlető a bűz. / A rothadó narancsok előtt Medárdus énekel. / Két golyót kapok a gerincembe húsz év múlva itt, / a gyöttrő nagy szerelem utolsó ajándékaként. / A gyilkosok, két párizsi fiú harciasan / kosaraznak a magasban futó szerelvények alatt, / tíz méterig pontosan köpnek, / a cél e percben egy rendőrmotoros. / Petit úr, a kötélhánc tanára egy ős / isteni hajszálon átkel az Eiffel toronytól / egy a Trocadérón hegedülő négerig*” (MEDÁRDUS ÉNEKEL). „*Veled találkoztam a konyhán, a kamrában, / fürdőben, szobában, angyal voltál, / ördög, öregasszony, sírtál és neveltél. / Idegenekbe bojlottunk, te belém, én beléd. / Éjjel felmondta az elmúlt hat évet a csillár, / felébredtem szavára, felkapcsoltam, lekapcsoltam, / Róma, Párizs, Pest, Gyergyószárhegy, suttogott reggelig*” (EGY HÁZASSÁG UTOLSÓ ÓRAI).

Az ironikus mitologizálás a versekben csakúgy, mint a korábbi ESŐKÖNYV-ben gyakorta él a BIBLIÁ-ból vagy az antik hagyományokból ismert történetek humoros átírásának lehetőségével. Az átírás módja a többi re-

torikai eljáráshoz hasonlóan erős vonásokkal jellemzi az írás helyzetét. Amíg az ESŐKÖNYV-ben ezek az átírások sokszor kidolgozatlanok maradtak, addig a MEDÁRDUS ÉNEKEL átírásai mindig másképp ismétlik meg a könyv alaphelyzetét, az elválást és azt a tapasztalatot, hogy az élet nem ismeri az első kezdetet, hogy amit kezdetnek hiszünk, mindig másodlagos: az EMBERPÁR című vers Ádám és Éva történetébe gondolja bele egy elhagyott férfi melodramatikus bánatát, és ezzel értelmetlenné teszi a mítosz bibliai folytatását, Mózes első könyvének harmadik fejezetéből csupán az Úr beszédének rejtett gúnyosságát őrzi meg: „*Újra az egyetlen teremtett embernek érezte magát, / ami Éva előtt társa volt, ellensége lett a gondolat. / Tüzet gyújtott, a lángba becézó szavakat suttogott: / drága nemlétezőm! S ondóját a hamuba szórta, / A Szerelmet teremtettem, hogy elműlik, az a halandók ügye, / mondta neki aznap éjjel az Úr.*” Az első kezdet lehetetlensége egyszerismind azt is jelenti, hogy az, amit egyszerű gondolkodásnak nevezünk, végül is nem történhet meg a szövegekben. De a költészetben sokszor éppen a lehetetlen játéka bizonyulnak igazán termékenynek. A folytathatóság és a folytathatatlanosság, az elbeszélhetőség és az elbeszélhetetlenség, az allegorikusságnak ellenszegülő, ám mégis allegóriákkal élő beszéd töréseinek mentén számos izgalmas ötlettel született meg a MEDÁRDUS ÉNEKEL című kötet, mely az iménti idézetet is átható érzelmeknek olyan összetettségét tartalmazza, amely nagyon ritka a mai magyar irodalomban.

Schein Gábor

SZERELEMHIÁNY

Dalos György: *Vendég a jövőből. Anna Ahmatova és Sir Isaiah Berlin. (Egy szerelem története)* Fordította Schauschitz Attila Palatinus, 1998. 243 oldal, 996 Ft

Tekintélyes időt szántam arra, hogy összegyűjtssem és rendszerezem Dalos György új könyvének valamennyi hibáját, hiányát, túlzását, ellentmondását. A VENDÉG A JÖVŐBŐL első olvasásra csalódást okozott. Szerelmes

regényt vártam, románcot a terror árnyékában, két ellenséges világ egyesülését a szenvedély tüzeiben. Dalosnak viszont esze ágában sem volt megkölni Anna Ahmatova és Isaiah Berlin viszonyát. Gyanítom, hogy nem is a lángoló szívek gyújtották fel a képzeletét, hanem azok a vaskos dossziék, melyeket állítólag a KGB gyűjtött össze Ahmatováról. Az iratoknak nyomuk veszett, ám a szerző ott ragadt a lépen, nem szabadulhatott, amíg meg nem írta a költőnő és a moszkvai brit követ-ség titkárának sorsdöntő randevúját. Abból, amit összeszedhetett, úgy, ahogy tudta – több non-fiction műfaj (a tényfeltáró riport, a dokumentumregény, a portré és az irodalomtörténeti esszé) határvidékén.

Azt bocsátottam meg a legnehezebben, hogy e divatosan műfajsértő könyv túl közeli rokona annak a népszerű amerikai zsánernek, amelyben többre (például Pulitzer-díjra, még inkább hollywoodi szerződésre) vágó újságírók csapnak le valamely érdekes, botrányos esetre, hogy sebesen tényregényt kanyarítsanak belőle. Ez esetben mégsem erről van szó, ami kétségtelenül Dalos érdeme, mert egy percig sem hihetjük, hogy akár Ahmatova életéből, akár a nagy terrorból ne lehetne melodramát csinálni. Szerzőnk persze hajlamos a túlzásokra, a rendelkezésére álló tények szenzációs tálalására, a helyzetek kiélesítésére, de ezt betudhatjuk akár az életrajzírás szakmai ártalmának. Szemet kell hunynunk a szájhagyomány útján terjedő, ellenőrizhetetlen értesülések és a sok anekdota felett is: jellegzetes termékei egy társadalomnak, amelyben nem létezik nyilvánosság. Hogy gyorsan túlessünk a kifogásokon, a szöveg helyenként pongyola – mint a legtöbb fordítás, ugyanis a könyvnek a német az eredeti nyelve (állapítottam meg kissé sértetten), és csak abban reménykedhetünk, hogy Dalos legalább átnézte Schauschitz Attila amúgy korrekt és gördülékeny fordítását.

Elovastam a VENDÉG A JÖVŐBŐL-t, de nem élvezettel olvastam. A végére értem, becsuktam a könyvet, más olvasnivalót kerestem, és pár nap múltán azon kaptam magam, hogy nem tudok (én sem) szabadulni tőle. Újraolvastam Ahmatova verseit, meg akartam érteni ennek a találkozásnak a jelentőségét, megfejtani Ahmatova sorsának titkát.

Végző soron a könyv hatásának titkát. A korábbi évtizedekben csak szórványosan, szamizdatban, csempészárúként jutottak el hozzánk a gulágról írott művek, a nyolcvanas évek végétől azután már zúdultak ránk a le-sújtó történelmi tények, számadatok, a meg-rázó személyes beszámolók. Hogyan lehetséges, hogy annyi felkavaró olvasmányélmény után most először gondolkoztam el igazán erről, próbáltam elképzelni, milyen volt a mindennapi élet Sztálin országában. Hiszen Ahmatovát legalábbis a legrosszabbtól, az ésszel már felfoghatatlan szörnyűségektől – gondoljunk Mandelstamra, gondoljunk Cvetajevára – megkímélte a sorsa. Végigszenvedte – de túlélte – az egymást követő terrorhullámokat, tisztos kort ért meg, az utolsó években egyfajta hivatalos megbecsülés is övezte, kiadták a verseit, külföldre utazhatott, és ágyban, párnák közt halt meg.

Anna Ahmatova persze az első perctől osztályidegen volt az új rendszerben. Nemesi, katonatiszti családból származott, a forradalom előtt a nyugatos művészértelmiség életét élte, férjével együtt az akmeistáknak nevezett költői csoportosulásnak volt a tagja, és a magukfajta parnasszista verselőknek nem lehetett helyük sem a proletkultban, sem a birodalmi-kincstári irodalomban. A csoport néhány tagja átállt, a többiek körül gyorsan elfogyott a levegő. Gumiljovot még Lenin alatt belerángatták egy államellenes összeesküvésibe, és rövid úton kivégezték. Az alkalmazkodásra képtelen, megtörhetetlen Mandelstamból földönfutó pária lett, Sztálinról írott verse pedig végképp megpecsételte a sorsát, attól fogva csak idő kérdése volt, mikor jönnek érte. Erre évekig kellett várnia, alighanem azért, hogy végigjárassák vele a Golgota összes stációját. Ahmatova publikációs tilalom alatt állt ezekben az években, viszont tagja maradt az Írószövetségnek. A tagság látszólag formális volt, hiszen nyilvánosan nem gyakorolhatta a hivatását, a szovjet irodalomban nyoma sem volt annak, hogy létezik egy Ahmatova nevű költő. Mégis ez a tagkönyv jelentett mindent, mert az Írószövetségben kívül nem volt élet. Ott adták ki az élelmiszerjegyeket, a lakhatási engedélyt, a személyi igazolványt, az utazási engedélyt, sőt a vonatjegyeket is, ott utalták ki az ún. írólimítet (a szövetség tagjainak járó, kötött összegű

penzjuttatás) és a taxikeretet. Ahmatova a leningrádi Fontannij Domban, a Seremetyev grófok egykori palotájában lakott, ún. kommunális lakásban. Az elnevezés többszörös társbérletet takar, ezen a négyszobás lakáson három-négy család három-négy nemzedékének tagjai osztoztak változó számban, de mindig szűkösen. Ahmatovát írószövetségi tagként megillette a külön szoba luxusa. Időről időre vállalnia kellett valamennyi fordítást, bolgár, kínai költők átültetését nyersfordításból, hogy megszolgálja az írószövetségi tagságból nyert kiváltságokat. Közben verseket írt a megjelenés minden reménye, sőt szándéka nélkül. De nem is az íróasztalfióknak. Ahmatovának egyrészt nem volt íróasztala, másrészt nem őrzött kéziratokat. A verseket a barátok tanulták be, és ha a költőnő utóbb javítást eszközölt, magához rendelte a strófafelelőst. A háborús évek különös módon javítottak Anna Ahmatova helyzetén. A blokád idején legfelső utasításra különgéppel menekítették ki az ostromlott városból a haza számára legfontosabb embereket. Ahmatovát Taskentba evakuálták, ott a kiváltságosoknak járó szanatóriumi kezelésben részesült, sőt kiadták egy vékony verskötetét is. A háború vége felé a gulágra hurcolt fiának megengedték, hogy belépjen a Vörös Hadseregbe, és Berlinből való hazatérése után visszakapta állampolgári jogait.

1945-öt irunk. Röpke békeidő két háború, a meleg és a hideg között. A szovjet emberek fellélegeznek és öntudatra ébrednek, úgy érzik, az átélt szenvedések, a szörnyű veszteségek és a győzelem után joguk van egy kis szabadságra. Ahmatova felolvasóesteken vesz részt Moszkvában és Leningrádban, ahol a közönség „szünni nem akaró ünneplésben”, a hivatalos tapsrend legmagasabb fokozatában részesíti. (Ki szervezte meg a tapsot? – kérdezte állítólag Sztálin.)

Az oxfordi katedráról külügyi szolgálatba lépett Isaiáh Berlin 1945 késő nyarán érkezik meg új állomáshelyére, Moszkvába. Gyerek volt még, amikor a forradalom után kíváncsodolt a szüleivel, és most felajzottan készült a szülőföld viszontlátására. Mindenesetre jókora poggyással indul útnak, hogy a háború utáni Szovjetunióban se kelljen nélkülöznie a megszokott kényelmet. Aggodalmait nagyrészt alaptalannak bizonyulnak, a kiváltsá-

gosok most sem, itt sem szenvednek hiányt. Előtte nyitva állnak a lakosság elől elzárt, különleges boltok, a moszkvai nagyszállók kítűnő konyhát visznek, és minden estére jut kultúrprogram. Lelkendező levelekben számol be kellemes benyomásairól, és eltart egy ideig, amíg rájön, hogy eddig csak a kirakatot látta. Molotov nem várta repesve a brit követség új első titkárát („Nincs szükségünk a régi emberekre!”), de volt valaki, aki nagyon örült a jöttének: Borisz Paszternak, akinek Berlinnel küldtek új csizmát emigráns rokonai. A Paszternaknál tett látogatás során végre értesüléseket szerezhetett az orosz művészekről, mert róluk annyit sem tudtak Londonban, élnek-e, halnak-e. Jobbára haltak, és nem természetes halállal. Babel, Cvetajeva négy éve halott, Mandelstam hét vagy nyolc éve, Pilnyak talán '41 óta. (A gulágon elpusztultakról nem állítottak ki halotti bizonyítványt, a végelszámolásnál pedig előszere-ttel adták meg a negyvenes évek valamelyikét, hogy a háború áldozataiként tüntessék fel őket.)

Isaiáh Berlin össze leningrádi kirándulást tervezett. Részben könyvgyűjtőszünetvédele vezetett, miután értesült arról, hogy az ottani antikváriumok teli vannak a blokád alatt elpusztult vagy éhező régi értelmiség potom áron elvesztegetett könyveivel. A híres város kulturális élményekkel is kecsegtetett (balett, például). Berlin végül is egy könyvesboltban futott össze azzal az emberrel, aki elvitte őt Anna Ahmatovához. Nagy találkozása a költőnővel három felvonásban zajlott. Előbb a városban tartózkodó Churchill junior zavarta meg, aki az utcáról kiabált föl honfitársának a helyi viszonyok között kevésbé jól csengő nyelvükön; Berlin jobbnak látta elköszönni, az esti viszontlátás reményében. Amikor viszont egy asszirológusnő akaszkodott rájuk, kitől csak éjféltajt sikerült megszabadulniuk. Elérkeztünk Dalos György könyvének egyik fő kérdéséhez: mi történt, mi hangzott el, amikor Berlin végre kettesben maradt Ahmatovával? Valószínűleg előbb sorra vették a Londonban élő közös ismerősöket, majd áttértek kettejük közös élményeire. De miféle közös élményei lehetek Ahmatovának, aki ekkor ötvenhat éves, „öszülő, méltóságteljes hölgy” és az éppen húsz évvel fiatalabb Berlinnek? A Carszkoje Szelóban nevelkedett ne-

meslánynak és a rigai zsidó fiúnak? Az irodalom, a közös anyanyelvükön írott könyvek és egy letűnt világ, a forradalom előtti Oroszország világa, amely mindennél erősebben betöltötte Ahmatova képzeletét, aki éppen ez idő tájt dolgozott a POÉMA HŐS NÉLKÜL című nagyszabású költeményén.

A nagy művel egy időben az életét is megköltötte. Anna rendkívül okos, erős akaratú asszony, aki felméri a helyzetét, és tudatosan túlélésre rendezkedik be a sztálini Szovjetunióban. Az ember mindenoldalú deprivációjára épülő rendszerben csak arra lehetséges törekedni, hogy minél kevesebb vesztenivalónk legyen. Ahmatova a korabeli viszonyokhoz képest is feltűnően igénytelenül, szegényesen lakott, evett, öltözködött. Nem vette körül magát szép, kedves tárgyakkal. Sorra lemondott mindenről – anyagi javak birtoklásáról, kényelemről, elismerésről, sikerről, végül a szerelemről is –, hogy egyedüli szenvedélyként megtarthassa a versírást. Gazdagságnak, kalandnak, veszélyes életnek elég volt neki a költészet.

A VENDÉG A JÖVŐBŐL hét fejezetéből csak egy foglalkozik magával a találkozással, a többi a randevú utóéletét és messze ható következményeit dolgozza fel. Ahmatova meg volt győződve arról, és ebben a hitében a szerző is osztozik, hogy rövidesen bekövetkezett megbélyegzése, kizárása az Írószövetségből egyértelműen Berlin látogatására vezethető vissza, sőt kettejük találkozója döntő szerepet játszott a Szovjetunió és Nagy-Britannia közti viszony megromlásában is. Mindenesetre érdekes, hogy súlyos birodalmi gondjai közepette milyen kitüntetett figyelemmel követte Sztálin Ahmatova pályáját, és bizonyítható, hogy nem is egyszer avatkozott be az életébe, hol kegyosztó jó királyként, hol büntető zord atyaként. Azt nem tudom elhinni, hogy a diktátor az Ahmatova–Berlin-ügy miatt haragudott meg az angolokra, de abban nem kételkedem, hogy maga Sztálin döntött úgy: a költőnő életben maradjon.

Ha megpróbáljuk rekonstruálni – miként Dalos könyve teszi – e találkozás külső körülményeit, akkor számításba kell vennünk az időt: közvetlenül a háború után vagyunk, egy kortynyi szabadság az átmenetileg felfüggesztett vagy legalábbis enyhülő terrorban, az öntudat, az emberi méltóság visszaszerzé-

sének mámora, nagy várakozások... Ahmatova fia kiszabadul a táborból; újra verseskötetet ad ki, publikál az irodalmi lapokban, felolvasóestekre hívják... a forradalom óta másodszor találkozik külföldi emberrel, ráadásul Berlin nem akármilyen külföldi: innen való, orosz az anyanyelve, de a szabad világból jött, jó ruhája, finom szivarja, beszéd- és gondolkodásmódja, gesztusai és reflexei egy elveszített, feledésbe száműzött világról, egy lehetséges és létező másik világról hoztak hírt.

Ahmatovának volt egy jó (vagy kevésbé rossz) éve, rövid ideig nyomtatásban és élőben újra találkozhatott az olvasóival, és volt egy lázas, átbeszélgetett éjszakája, aztán megjött Zsdanov, és benyújtotta a számlát. Nagy plénum előtt mondott beszédében sárba rántotta a leningrádi irodalmi folyóiratokat, szajhának és apácának nevezte Ahmatovát; erre következett a lapokat betiltó párthatározat, a költőnő kizárása az Írószövetségből és nyomában a munkáslevelezőkkel felerősített sajtó hecckampánya. A tökéletes kiszolgáltatottság éve alatt hol kapott munkát (fordítást), hol nem, egy időre megvonták tőle az élelmiszerjegyeket, majd azzal fenyegették, hogy elveszik tőle a lakást. 1949-ben szinte egy időben letartóztatják a volt férjét, és újra elviszik a fiát. Ezzel az Ahmatova-kérdés megoldottnak tekinthető: a költőnő a hatalom túszá lett. Két évre rá visszakapja írószövetségi tagságát. De a párthatározat visszavonása 1988-ig, a Gorbacsov-éráig várat magára, pedig időközben meghalt Sztálin és Zsdanov, volt egy XX. kongresszus, hatalomra került (és megbukott) Hruscsov, jött Brezsnyev és rövid életű utódai, volt enyhülés, leszerelés és kulturális kapcsolatok, de Ahmatovát mindez már nem érintette: a költőnő hivatalosan „szajhaként” és „apácaként” halt meg 1966-ban.

Előtte még elutazhatott Taorminába, és közvetlenül a halála előtt, öregén, betegen Oxfordba is eljutott, hogy húsz év késéssel visszaadja a látogatást. Ekkorra Berlin is idősebb, őszülő úr, nagykutya Oxfordban, megszólítása Sir Isaiah, pazar kastélyban él elragadó feleségével és kisfiával. Ahmatova már 1956-ban sem kívánta viszontlátni a Moszkvába látogató Berlint, az sem lehetetlen, hogy a hús-vér Berlin immár zavaró tényezővé vált számára. Az oxfordi tündérsziget pedig olyan

távolságra volt attól, ahonnan Ahmatova érkezett, hogy talán tudomást sem vett róla. Ő akkor már húsz éve őrizte azt a megkötött szerelmet, amely az első találkozás nyomán született meg, és amely réges-rég elszakadt a látogató személyétől.

Ha elgondoljuk, milyen esélyt és milyen környezetet adott a magánéletnek a sztálini Szovjetunió, amely minden eszközzel igyekezett átideologizálni, végső soron felszámolni az intimszférát, akkor a rendszer bűnéül kell vennünk azt is, hogy üldözte és büntette a szerelmet és az erotikát. Ahmatova magánemberként lemondhatott a szerelemről: a háborús évek alatt arra készült, hogy a házasság biztonságos révébe evez egy leningrádi orvossal (akiért nem lángholhatott túl forrón, hiszen Taskentban viszonyt kezdett egy lengyel költővel, az Anders hadsereg emigráns tisztjével). De bármit tartunk is az efféle analógiákról, Ahmatovát nem véletlenül nevezték az orosz Szapphónak. Lírai énje nem bírta elviselni a szerelemhiányt, költött hát magának egy szerelmet.

A VENDÉG A JÖVŐBŐL annak köszönheti hatását, hogy rátalált Anna életének arra a sorsfordító pillanatára, amikor meginog az addig szilárdnak hitt építmény: belép egy váratlan vendég, és ő mindent kockára tesz egyetlen átbeszélgetett éjszakáért. A könyv nem életrajz, nem monográfia, nem is szerelmes regény. Egyetlen drámai mozzanatot ismertet életrajzi adalékok, versrészletek, visszaemlékezések, kordokumentumok segítségével. De ez a megragadott pillanat olyan erős fénnel sugárzik, amely Anna Ahmatova egész emberi és költői lényét bevilágítja.

Bori Erzsébet

„...HITTEM, AZÉRT SZÓLTAM...”

*Rugási Gyula: Epheszoszi történet
Latin Betűk, Debrecen, 1998. 215 oldal, 1200 Ft*

Nehéz szabadulni Heller Ágnes Rugási Gyula előző, az *ÖRÖK ROMOK* című könyvéről írott bírálatának (*Holmi*, 1998. 1. 122.) néhány gondolatától. Úgy hiszem azonban, nem is feltétlenül kell, noha ez a recenzió legalább annyira nem lesz annak az előzőnek az „inkorporálása”, mint amennyire a két Rugási-kötet sem ugyanarról beszél – avagy nem ugyanúgy –, és persze amennyire én sem vagyok Heller Ágnes.

Annai azonban bizonyos, hogy mint minden jó tanulmánykötetnek (és az előző is az volt!), ennek is van középpontja, és meglehetősen pontosan nyomon követhető koncepciója is. Fontos ez a megállapítás, ugyanis e kötet voltaképpen rendkívül bonyolult és szerteágazó (mindamellet helyenként igen gyéren dokumentált: tehát nehezen felgöngyölíthető) (filozófia?)történeti folyamatnak ered a nyomába – és semmiképpen sem sikertelenül. Módszere alapvetően filológiai (vagyis történeti), amennyiben elsősorban toposzkutatást végez, a paradózsisz, vagyis a – kezdetben keresztény – hagyomány(ozódás) alakmódosulásait vizsgálja. Kutatásai három évszázad – az I. vége és a IV. vége közötti – hagyománytörténetére terjednek ki.

Először a mellett a kérdés mellett időzünk el egy kicsit, hogy a toposzkutatás módszere miféle nyelvi lehetőségekkel ajándékozza meg a szerzőt. Nem tűnik véletlennek ugyanis az, hogy már a tanulmányok megírásának is erősen metaforizált, már-már poétikus a csengése. Ehhez párosul a pusztán a nyelvi jelenségekre (tropus- és toposztörténetre, hatás- és értelmezéstörténetre) korlátozódo kutatás is. Mindeközben pedig egyszerűen nem lehet eldönteni, hogy milyen pozícióból beszél a szerző! A megnevez(het)etlenség és a lokalizál(hat)atlanság többek között annak a fajta „szabad függő beszéd”-nek köszönhető, amelyet Rugási szinte tökélyre fejlesztett. Explicite semmiképp, de impliciten sem biztos, hogy a szövegek pusztán önmagukért való beszélgetése lenne a célja. Inkább olyanfajta kísérletnek lehetünk tanúi, amely valamiféle kötél-

táncos-mutatványt, vagy más metaforával élve: bizonyos átlépési kísérletet jelent a profán és a szakralizált, a történeti-filológiai-dialektikus nyelv és a konfessionális-üdv-történeti (frye-i értelemben vett) metaforikus-mitikus nyelv által kijelölt, talán átjárható, de egyszerre semmiképpen sem beszélhető tere-numai között húzódó köztes „senki földje”-nyelvbe. E kényszerű kísérlet eredményeképpen azonban éppen az olvasó marad hoppon: nem tud(hat)ja, honnan éri kihívás, egyáltalán: hogyan helyezi el saját magát a művel folytatott dialógus során (mert azt azért feltételezem, hogy ilyen olvasókra vágyik leginkább a párbeszédet kezdeményező író). Azt persze nem tagadom, hogy ez a fajta metaforizáltság rendkívüli gazdagságot is kölcsönöz a szövegnek – ami pedig köztudottan megtermékenyít mindenfajta beszélgetést.

A hit beszéde mindenestre ismeri a szent teret: itt le kell oldanunk saruinkat, és térdre kell hullanunk. Térden állva is elég jól látszik azonban (sőt: csak ebben az állapotban látszik) a szent tér biztonságos határvonalain túl elterülő, a tér-idő dimenziókat is magába ölelő metaforikus, mondjuk így: üdv-történeti tájképe. Nyomban átförmálódik azonban a látott világ arculata akkor, amikor a szemlélődő metaforikusan fölegyenesedik, és megfedkezik mindenféle szent tere-numról.

Nos, a mű olvastán, úgy hiszem, nem tévedés azt állitanom: Rugási voltaképpen térdpel. A szakralis tér a kinyilatkoztatás, még azon belül is – itt – az ÚJSZÖVETSÉG szövege által kijelölt szöveg behatárolta pneumatikus terület. Ezért is állithatom azt, hogy a koncepció voltaképpen hiányos. Nem a szerkesztés miatt, az ugyanis szigorúan átgondoltnak tűnik, hanem azért, mert a különféle spirituális áramlatokon „gellert kapott” hagyomány torzulásai voltaképpen *valamihez képest torzultak*, nevesül a kinyilatkoztatás eredeti szövegéhez (szelleméhez?) képest. Az az elképzelés azonban látszólag fel sem merül, hogy ezeket a lehetőségeket a kinyilatkoztatás korpuszaként kezelt szöveghagyomány *már eleve magában hordozza* – és nem „ártatlanul”, a jövőről „mit sem sejtve”!

Lássunk erre néhány példát!

Voltaképpen az egész kötet az üdv- vagy világtörténet látképeinek azt a szeletét vetíti elénk, amelyen egyfelől egy okkult világ el-

süllyedése, másfelől annak egy megújult formában, sokkal időtállóbb módon való újjászületése látható. Az elsüllyedést az epheszoszi könyvégetés szimbolizálja (I. EPHESZOSZI TÖRTÉNET), az újraeledést pedig egyfelől a keresztény hagyományon élőködő, először a Simon mágus, majd Valentinosz alakjával illusztrált gnózis, másfelől a személytelen, ki nem nyilatkozó isten képét közvetítő filozófia kvázi keresztény filozófiaként való magaátmentése és folytatódása is egyben – és még sok más irányzat (én e kettőt éreztem a leghangsúlyosabbnak a műben). Az EGYIPTOMI AJÁNDÉK című tanulmány a keresztény teológia (hit?) és a filozófia kapcsolatát ebből a szempontból tárgyalja, és már rögtön a tanulmány elején megállapítja, hogy „a filozófiának és a teológiának a II. század végéig igazából nem sok mondanivalója volt egymás számára” (88.). Nos, annyi biztos, hogy ez ideig a filozófia valóban nem merít(hetett) egy árva szót sem a keresztény teológiából. Fordítva azonban már *nem biztos*, hogy ez a helyzet. Ilyen módon posztulálva azonban *biztos*, hogy nem ez a helyzet.

Nem szokás feltenni a kérdést – pedig érdemes, ezért most meg is teszem –, hogy hogyan hallhatta Pál a damaszkuszi úton az ismert szavakat: „Szaul, Szaul ti me diókeisz; [...] Egó eimi Iészusz hon szü diókeisz: Saul, Saul, miért üldözöl engem? Én vagyok Jézus, akít te üldözöl.” (APCSEL 9,4–5.) Félreértés ne essék: nem a racionalitás talajáról kérdezek. Sokkal inkább az foglalkoztat, hogy a zsidó Saulnak a zsidók Istene nem nyilatkozhatott meg a platonikus filozófia korporális metaforikáját használva. Pontosabban: a kérdés nem az, hogy mit mondhatott Isten, hanem az, hogy mit hallhatott Saul. Márpedig azt a metaforikát, amely azt sugallja, hogy az ember és Istene „en tó pneumatí” lehet egy, oly módon, hogy Istenben *benne lehet lenni*, sem a judaizmus, sem az ÓTESTAMENTUM *nem ismeri!* (Meg kell jegyeznem: erre a tényre egy Tatár Györggyel folytatott beszélgetés világított rá.) Márpedig ismeretes, hogy az egész páli teológia erre a logikára épül. Számomra mindez akkor is problematikus marad, ha tudván tudott, hogy a Krisztus-teste képrendszert voltaképpen az Ádám-Krisztus, Éva-Egyház ti-pológia irányítja. Talán nem tévedés, hogy azokat a bizonyos falakat (I. A FALAK ÉS A

KÖNYV) ez a fajta metaforahasználat alaposan megpogtatta, és nem utolsósorban azért, mert ez a platonikus aspektus is hozzájárult ahhoz, hogy a kereszténység kiléphetett a zárt, monolit zsidó-judaista-prófétai diszkurzusból, és megfogalmazhatóvá vált a „pogányság” nyelvén (ugyanakkor érdekes módon megfogalmazhatatlanná a zsidóságné). Hasonlít ez a probléma a keresztény antiszemitizmushoz, amelyre néhány szó erejéig a későbbiekben kitérek.

Önmagában is érdekes probléma tehát az, hogy míg i. sz. 70 után a zsidóság „bezárkózott nemzeti hagyományába”, addig a kereszténység igen lendületesen lépett át azokon, és voltaképpen egyfajta univerzális hagyomány hordozójává is vált. *De vajon mi tette ezt lehetővé?* Rugási eljátszadozik azzal a kérdéssel, hogy vajon „milyen lett volna a keresztény teológia és exegezis a hellén filozófia »megtermékenyítő hatása« nélkül”? Azután tűnődve hozzáteszi: „Talán olyan lett volna, mint a TALMUD: »kerítés« a judaizmus »óvni-örizni« szánt világa körül?” (101.) Ha már játék, játszuk végig következetesen: ha így alakult volna, a kereszténység aligha lépte volna túl egy marginális zsidó szekta határait (önszántából – legalábbis), ez a kötet pedig aligha született volna meg ezzel a címmel és tematikával!

Még mindig ugyanehhez a jelenséghez (ti. a kinyilatkoztatás érinthetlenségéhez) tartozik az a megjegyzésünk is, amelyet a kötetet záró monumentális tanulmányhoz, a MELKICEDEK KIRÁLYSÁGA címűhöz fűzünk. Egészen ihletett munka ez, nehéz szabadulni abból a szellemi gravitációs térből, amelyet az itt felmutatott, majdhogynem poétikus-tudományos arzenál által létesített, mérhetetlen gondolati gazdagsággal övezett, ám mégis egyetlen középpont körül, a megbékél(t)és bibliai gondolata, valamint az Isten-fiúság, (ÉL-Eljon)-szolgálat mindenki számára adott lehetősége körül létesített a szerző (persze tudom, hogy ez a megfogalmazás túlonúl szűk mederbe tereli a tanulmány spirituális gazdagságát, és némiképp félrevezető is). Ám mégsem mehetek el szó nélkül a mellett a mód mellett, ahogyan a keresztény (és egyéb) antijudaizmus kérdéseit tárgyalja. Igaz ugyan, hogy jelen esetben ez a probléma perifériára szorul, ám az az érzésem, hogy ez inkább a szakértelemnek köszönhető, mint-

sem a téma ide nem tartozásának. Mert akár erről is szólhatna a tanulmány: ezt azonban – megítélésem szerint – csak érintőlegesen teszi. Az ide vonatkozó gondolatokat egészen egyszerűen és röviden úgy rekonstruálhatjuk, hogy a GEN. 14-ben villanásnyi időre feltűnő Melkicedek (nem inkább Malkicedek?) alakját az ÚJSZÖVETSÉG a ZSIDÓKHOZ ÍROTT LEVÉL 7. fejezetében Krisztus tüposzává avatja. Rugási szerint az újszövetségi szimbolika szerint itt a Melkicedek módján való főpap, Jézus „tette nem elvlasztja, hanem éppenséggel egybefogja a két szövetség (ti. az ó és az új) »világait«, bizonyítva, hogy azok egyetlen szellemi univerzumot alkotnak”. Majd szenvedélyesen hozzáteszi: „A 7. fejezet valamennyi teológiai okfejtése az iménti előfeltevéseken alapul, ha ezeket valaki nem veszi tudomásul, az egészből az égvilágon semmi sem ért.” (174.) Kétkem, hogy a Melkicedek motívumnak egyébként tárgyyszerűen bemutatott ókori „rafinált félreértelmezéseivel” (188.) vitakozna itt így a szerző – noha ezt is megteszi (sorra veszi az ógyházi, a melkicedeki-ánus, a gnosztikus, a qumráni és a zsidó heterodoxia heretikus univerzumait, amelyek megítélését a Melkicedek toposz afféle teológiai „lakmuszpapírként” való alkalmazása teszi lehetővé). Sokkal inkább annak a teológiának szól az iménti apológia, amely akár a keresztény-zsidó „megbékélés” szolgálatában, akár éppen az ezzel homlokegyenest ellenkező szándékkal (vagy akár valóban a szellemi vakság önfeledtségével) már magában az ÚJSZÖVETSÉG-ben is felfedezni véli a teológiai antijudaizmus vagy éppen – horribile dictu – a keresztény antiszemitizmus gyökereit is.

Ebben a kérdésben nem kívánok állást foglalni, mindenesetre emlékeztetni szeretnék arra, hogy éppen az a Pál, akit a ZSIDÓKHOZ ÍROTT LEVÉL szerzőjének tart Rugási, vetette papírra a THESSZALONIKAIKHOZ ÍROTT I. LEVÉL 2,15-ben azokat a sorokat, amelyek éppen az antik antiszemitizmus toposzainak átmentését teszik lehetővé, valamint a keresztény antiszemitizmus retorikájának teljes foglalatát is magukban rejtik: „mert ők megölték az Úr Jézust is és a saját prófétáikat is, és minket is üldöznek (v. elüldöztek), és Istennek nem tetszenek, és minden ember ellenségei (tón iudaion... pászim anthrópoisz enantiôn)”. Nekem kétségeim vannak afelől, hogy feltétlenül a megbékélést szolgálná, ha minden ilyen szentírási he-

lyet megpróbálnánk „tiszttára mosni”. Lehet, hogy hasznosabb lenne szembenézni azzal, hogy ez az örökség már eleve adott. Mindenestre tiszteletre méltó próbálkozásnak tartom a Rugásiét is, csak éppen nem hiszek benne.

Végezetül szenteljünk néhány szót annak a kérdésnek is, hogy vajon miért fordul a szerző olyan nagy érdeklődéssel a gnózis vizsgálata felé? (Szeretném, ha most egy pillanatra nem tartaná az olvasó sui generis bolondságnak ezt a kérdést – noha az –, hiszen hogy lehet a szenvedélyt „elmagyarázni” – ha ugyan szenvedélyről van szó.) Szerintem ugyanis létezik egy, az ebből a kötetből kiolvasható válasz erre a kérdésre, amit én mellesleg igen izgalmasnak is tartok. Úgy érzem, valahol Kelszosz ALÉTHÉSZ LOGOSZÁ-nál kell elindulnunk a megfejtésben (megjelent Komoróczy Géza fordításában a *Világosság* 1969-es mellékletében). Ez az írás ugyanis i. sz. 180 táján keletkezett, és arról tesz tanúbizonyságot, hogy a korabeli „pogányság” nagy valószínűséggel semmiféle különbséget sem tudott tenni a keresztény ortodoxia, a gnózis, a markionizmus vagy egyéb, keresztény színezetű és Jézus nevét emlegető irányzatok között. Azt is mondhatnánk, hogy a gnózis alaposan „belerondított” a képbe. És nemcsak a gnózis, hanem minden olyan ál- vagy valódi okkult áramlat is, amelynek képviselői képesek voltak (akár látszólag, akár valóságosan is) imitálni avagy produkálni a korabeli és korábbi keresztény pneumatikusok által előidézett természetfeletti jelenségeket (nemcsak a „csodákra” gondolok itt, hanem például a glosszolóliára, valamint a „prófétálásra”). Aki valamennyire is járatos korunk egyházi és spirituális irányzataiban, jelenségeiben, az hamar felismeri, hogy milyen sok hasonlóság fedezhető fel az akkori és a mai állapotok között. Az az érzésem – és ebben természetesen nem lehetek biztos –, hogy Rugási éppen ezért voltaképpen azzal próbálkozik, hogy az óegyház világában értse meg azokat a törvényszerűségeket, szellemi mozgásokat, amelyek segítségével az arkhónok és exúziák, dünamiszok és daimónok útja nyomon követhetővé, kitapinthatóvá válik – akár még ma is.

Bármi legyen is az indítéka, amit csinál, azt nagyon jól csinálja Rugási Gyula. Bizo-

nyos, hogy valódi csemege lesz ez a könyv az ókori hagyományok iránt érdeklődő olvasó számára – „bárhonnan” olvassa is.

Vattamány Gyula

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

ONTIKUS KRITIKA ÉS ONTOLÓGIAI KRÍZIS

Előszó

Amennyiben írásunk arra vállalkozik, hogy a kritikai, a hermeneutikai és az ontológiai gondolkodás egymásra vonatkoztatottságát egy konkrét kritikai írás és egy éppen annyira kézzelfogható hermeneutikai kérdés viszonylatában szemlélje, azt az érzetet keltheti, mintha lényege a kiindulásul vett kritikai írás cáfolatában állana, akárha polémiát kívánna folytatni egy eszmeiség vagy akár csak egy adott filológiai iskola ellen egy másik védelmében. Ám korántsem érhetné ennél nagyobb félreértés írásunkat. A következőkben kifejtésre kerülő gondolatok ugyanis pontosan annak okát igyekeznek föltárni, hogy a kritikai szemléletmód – eredetétől függetlenül – miért nem tud vitapozíciót teremteni ontológiai ihletettséggű szellemi kezdeményezésekkel. Azaz írásunk vita, s bárminemű apologetika lehetőségének nemlétéből indul ki, és e lehetetlenség ontológiai okait kívánja föltárni.

Ugyanakkor végzetes hiba volna a jelzett lehetetlenséget a kritikai gondolkodás hiányosságaiból vagy az ontológiai gondolkodás mintegy magasabbrendűségéből eredeztetni. Nem mindig arról van ugyanis szó, hogy az adott kritikai kezdeményezés tudományosan eleve kidolgozatlan, szakmailag nem kellően megalapozott, végiggondolt vagy megfontolt. Éppen ellenkezőleg: minél kritikaibb egy adott filozófiai vagy filológiai gondolkodásmód, minél inkább képes tökélyre vinni azt, aminek lennie lényegét tekintve adatik, annál kevésbé képes arra, hogy érvekkel, azaz ontológiai gondolkodásmód számára vi-

tatható, mert vitatandó argumentumokkal, vagyis *fordulatot* kiváltó okokat magában foglaló iránymutató jelzésekkel *szolgáljon*. Vita alatt természetesen nem egymás hol udvariasan korrekt, hol pökhendien hányaveti helyreigazítását értjük, hanem olyan dialógust, melyben saját gondolatmenetünk iránymódosításának lehetősége, azaz nyitottságának fölismerhetősége rejtezik.

Az alábbi mérlegeléseink tehát egyetlen kérdésre keresnek választ: *Miért van így?*

1. A kritikusság ontikus alapja

a) *A Kisbali-féle Gadamer-kritika alaphangja és alap gondolatai*

Ha abból indulunk ki, hogy jelentős tudományos művekkel kapcsolatban legalább három releváns és autentikus megközelítési mód létezik, nevezetesen a döbönt hallgatás, a kritikai vitapozíció és a megérintett továbbgondolás, s ha abban is egyetértünk, hogy az epigonális viszonyulás minden megnyilvánulási formájában méltatlannak tekintendő, továbbá ha az sem kétséges, hogy Gadamer IGAZSÁG ÉS MÓDSZER (WAHRHEIT UND METHODE) című műve nem méltatlanul minősül jelentős tudományos értekezésnek, akkor Kisbali László tollából a *Holmi* hasábjain A FILOLÓGIA BOSSZÚJA, AVAGY GADAMER ESETE A PIETISTA HERMENEUTIKÁVAL címmel megjelent kritikai írást¹ – célját tekintve – mindenképpen a releváns és autentikus megközelítési módok második válfajához tartozónak tartozunk elismerni. Éspedig még akkor is, ha Kisbali kissé militáns, Athénéből pl. féktelen fúriát formáló fejtegetésének nyelvezete arra talán alkalmas, hogy mind a viktoriánus kor detektívirodalmának,² mind pedig a népszerű mozgóképművészet motívumkincséből mélyet merítve³ megújítsa a filológiai diszkurzust, arra azonban talán kevésbé, hogy a saját gondolatmenetéhez tapadó lehetséges kételyek kellő kidolgozásán filológiai figyelmességgel fáradozzék.

Ezért, amennyiben az alábbiakban Kisbali írásának érdemi kihívásaira kívánunk kitérni, úgy első feladatunk éppen abban áll, hogy kérdéseinek és téziseinek relevanciájára összpontosítsunk, s ne merüljünk el sem nyelvezetének, sem pedig sorok közötti célzásainak bár kétségkívül némileg aktuális, de semmiképpen sem időszerű provokációiban, lévén ezek bár érthetőek publicisztikai, sőt – mint

a tanulmány néhány hónapos recepciótörténetéből kétséget kizáróan kitűnik – közvéleményt formáló fegyvertényként,⁴ de ettől még korántsem válnak filológiai tetté. Annál is kevésbé, mivel mind a bölcsélet művészete, mind a bölcsészet tudománya független a közvélelmektől, föltéve, hogy eredeti s nem pusztán eredeztetett. Mivel a filológus szólni és hallgatni egyaránt gondolkodva képes eszmélő, Kisbali írása arra indít, hogy a nem filológiai, a csak retorikailag kimunkáltat a filológia és a szerző iránt érzett kettős tiszteletből a továbbiakban lehetőleg elhallgassuk, és kizárólag a bölcsélet két ágának bármelyike felől értelmezhető kérdéseket vonjuk szemlélődésünk homlokterébe.

Ha ezzel a szellemiséggel olvassuk írását, Kisbali munkája a következő gondolatmenetet körvonalazza: 1) *Mivel a hermeneutikai és a nem hermeneutikai⁵ megközelítés is egyazon létező, nevezetesen az adott és adottságában tárgyiasult (objektíve létező) szövegre koncentrálni (körhíntaként akörül „forog”), ezért kétségtelen annak a meggyőződésnek az igazsága, „hogy van valamiféle hely, amelyet valamiképpen meg kell értenünk. E szöveg vagy szövegrész létét mindenképpen póre ténynek” kell tekintenünk (1276.), függetlenül attól, hogy szemléletmódunk kritikai vagy hermeneutikai.* 2) *E pusztán lét hiányzik Gadamer főművének egyik releváns helyén, nevezetesen a WAHRHEIT UND METHODE második részének, római kettes jelzetű fejezetének második alfejezetében.*⁶ *Ott ugyanis Gadamer Rambach INSTITUTIONES HERMENEUTICAE SACRAE című művére utal annak alátámasztására, hogy a pietizmus korának hermeneutikája a megértés alapkérdéseinek tárgyalásakor megkülönböztette a subtilitas intelligendiét egyrészt az explicanditól, másrészt az applicanditól, mely utóbbinak Gadamer centrális jelentőséget tulajdonít. Kisbali ezen a ponton arra utal, hogy a Gadamer által 235-ös számon hivatkozott, Morustól származó citátum nem támasztja alá az applikáció fogalmának bevezetését. E föltételezéséből kiindulva arra a sarkasztikus következtetésre jut, hogy Gadamer, aki csak Morus összefoglalásában ismerte Rambach művét, nyilván elkeverte a valóban ide vonatkozó helyet helyesen idéző céduláját (1279.).* 3) *Rambach művének átnézését követően azután mintha kissé változnék Kisbali hozzáállása e kérdéshez. Ráakadván ugyanis a hallei pietistánál az applicatio (adplikatio) fogalmára, aspektusváltásra kényszerül, s immáron többé nem az a kérdéses számára, hogy a Gadamer hivatkozta rambachi*

hely, ill. gondolat létezik-e, hanem hogy Rambach subtilitas gyanánt tárgyalja-e az applikációt, mint Morus nyomán Gadamer (1282. k.)? Kisbali Rambach sapienter adpicare megfogalmazásából arra következtet, hogy nem. S e következtetését – némileg a korábbi, az applikáció fogalmát Rambachtól eltagadó aspektust érvényesítve – számszaki adatokkal is igyekszik előkészíteni, amennyiben annak a nézetének ad hangot, hogy az applikációnak a rambachi „hermeneutika egészében betöltött súlyáról [szerepéről? V. K.] [...] fogalmat alkothattunk, ha tudjuk, hogy a több mint nyolcszáz oldalból” az applikációra vonatkozó rész „még húszat sem foglal el”. 4) Kisbali ezek után olyan hely kutatására adja fejét, mely mind Rambach nevét, mind a hermeneutikai subtilitasokat, mind pedig az applikáció fogalmát tartalmazza, hiszen nyilván egy ilyen hely zavarhatta össze a – Kisbali vélelme szerint – készülletlenségen ért heidelbergi filozófust, és vezethetett a vén sziléziai úgymond filológiai hibájához, melynek immenzis dimenzióját Kisbali a következő megfogalmazással teszi különösen is szemléletessé: „Respondeo dicendum [dicendo?]: [...] azért ez elég nagy bolha.” S valóban Kisbali Friedrich Lücke Schleiermacher-kommentárjában rá is akad egy ilyen összekuszálódásra (nézete szerint) alapot adó helyre.

b) A Kisbali-féle Gadamer-írás kritikai jellegének mibenléte

Eddig adósok maradtunk arra vonatkozólag, mit értünk kritikán. A fogalomhoz tapadó értelmezések különbözősége ugyanakkor alapvetően meghatározza azt a perspektívát, melybe írásunk az alkalmazás hermeneutikai kérdését és Kisbali Gadamer-dolgozatának filológiai problémáját végül is helyezni kénytelen. Első önmagunknak szegezett kérdésünk tehát az, hogy a kritika szót a Kant-filológia nyomán ismeretfilozófiai vagy inkább a szó átlagos értelmét követve – pl. az irodalmi kritika analógiájára – szemléleti, világnézeti jelentéssel tartjuk-e fölruházandónak, avagy esetleg egy harmadik értelemben veendő-e a kifejezés?

Amikor Kant legfőbb művében a tiszta ész kritikájának tárgykörébe utal mindent, ami a transzcendentális filozófia építőköve lehet,⁷ s a tiszta ész kritikáján nem „könyvek és szisztémák kritikáját” érti, „hanem az ész egyáltalán mint ész képességének kritikáját, ama törekvésének vonatkozásában, hogy m i n d e n t a p a s z t a l a t t ó l f ü g g e t l e n ü l ismereteket szerezzen,

ide értve bármiféle metafizika lehetséges vagy lehetetlen voltának eldöntését, továbbá mind forrásainak, mind terjedelmének és határainak – elveken alapuló – meghatározását”,⁸ a kritikának mint módszernek radikális értelmet ad: a kritikának kritikai önszemlélet az előfeltétele,⁹ s lényegét tekintve – a görög *krínein* ige eredeti értelmében – nem csak az eljáró módszer illetékességében való korlátozását (*Einschränkung*), de behatárolását (*Begrenzung*),¹⁰ azaz látóköre horizontjellegetek észlelését is magában foglalja. Ha tehát Kisbali írása e kanti értelemben kritikai volna, akkor egyrészt tisztában kellene lennie nemcsak a saját metafizikai látókörének és a gadameri hermeneutikai lételméleti horizontjának alapvetően eltérő ontológiai státusával, de az ebből reá háruló kihívásokkal is. Ám azután, hogy Kisbali – kitűnő filozófiatörténész lévén – nem hallgatja el ama kérdés fontosságát, hogy a hermeneutika és hermeneutikatörténet különbözőségéből következőleg „Gadamer elmélete akkor is sértetlenül állhat, ha történeti utalásai¹¹ nem [volnának] támadhatatlanok” (1280.), e belátást egyszerűen elhessegeti magától. Még a saját nézetrendszerének Gadamer filozófiája általi érintettségéből fakadó következtetéseket sem vonja le, holott Kant szerint a tiszta ész kritikája a tiszta ész peres kérdéseiben csakis azért és annyiban tekinthető illetékes bírói instanciának, mert és amennyiben e peres kérdésekbe bele nem bonyolódott.¹²

Maradna a kritika klasszikus újkori értelme, mely olyan tudományos bírálatot jelent, amelynek rangját a fölkészültségen kívül a tárgyyszerűsége túl a személyes hitelesség és tájékozottság adja. Ugyanakkor Kisbali fejtegetéseinek oknyomozó jellege a kritikusságnak e kategóriájába való tartozást jogtörténeti aspektuson keresztül teszi megítélendővé: ha Kisbalit a kritika bírálati eszménye vezeté, akkor ennek az értekező szöveg kimunkálásán is hátra kellene hagynia a nyomait. Így pl. Kisbalinak nem csak a nyomozó hatóság szerepét kellene ellátnia: nemcsak terhelő, de fölmentő bizonyítékok után is köteles volna kutatni. S e kötelessége belülről fakadó szükségletté kellene hogy váljék. Továbbá olyan bírói instanciát is ildomos lenne találnia, mely független a nyomozást folytató személytől és az ügyési feladatot ellátó szerző gondolkodásrendszerétől. Hisz ne feledjük:

jogtörténetileg tekintve a nyomozást folytató bíró nem aufklärer, hanem inkvizitor.

Kisbali írásának kritikai jellege ugyanakkor vitathatatlan. Főmerül tehát a kérdés, a kritikusság értelmének meghatározásakor nem abból kellene-e kiindulnunk, ami a kategorizálásban eddig akadályozott, nevezetesen az írás oknyomozó jellegéből, azaz más szóval igazságkereséséből és igazságfogalmából?

c) *Kisbali Gadamer-kritikájának igazságfogalma*
Kisbali írása egyetlenegy kérdésre keres választ. *Igaza van-e Gadamernek az alkalmazás hermeneutikai megítélése tekintetében?* E kérdés útközben látszólag jelentéktelen változáson megy keresztül, átértékelődik, átformálódik. A kérdés, melyre végül is Kisbali választát megleli, ekképpen hangzik: *Igaz-e, amit Gadamer az alkalmazás hermeneutikai megítélése tekintetében állít?*

A két különböző kérdés látszólag ugyanazon érdeklődés lényegtelen eltéréseket mutató két lehetséges megfogalmazása, valójában azonban két teljesen eltérő gondolkodási forma lényegi megnyilatkozása. Az első kérdés ugyanis olyan igazságfogalomból indul ki, mely nem korlátozható, legfeljebb öntörvénye alapján korlátozódik. A kérdés nem arra vonatkozik, hogy Gadamer igaza, ami *van*, ami *adatik* [die es gibt] neki, kizárólagos igazság, s mást, pl. a romantika hermeneutáit arra kellene hogy indítsa, adják föl saját, az applikációra vonatkozó vélekedésüket. Az első kérdő mondat csak és kizárólag azt vizsgálja, hogy Gadamer látókörét osztva föltárul-e előttünk is az az igazság, mely a heidelbergi tudós tanulmányában kibontakozik. Amennyiben osztjuk az első kérdés relevanciáját, úgy látókörünket Gadamer látóköréhez tartozunk közelíteni. Ha ezt megtettük, azaz e közeledés lehetséges volt a számunkra, s ugyanakkor Gadamer igazáról meggyőződünk, az még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy példának okáért Schleiermachert olvasva egy a Gadamer-féle nézetnek ellentmondó igazságot ne fogadhatnánk el éppen így igazságként. Azaz a logika nyelvén szólva az első kérdő mondat nem implikálja az egymást külön-külön – de kölcsönösen és egy harmadik eshetőségnek már pusztá lehetőségét is közösen – kizáró igazságállítások arisztotelészi té-

zisét. A tulajdonnév föltüntetése konkrét gondolati kontextusra és gondolkozási látókörre vonatkozik. Azaz ontológiai kifejezéssel élve az igazság itt használt fogalma az alaphaprivatívummal képzett görög *alétheia* heideggeri értelmezésének feleltethető és feleltetendő meg. Az igazság helyes vagy helytelen volta itt szó szerint értendő, és arra vonatkozik, hogy az adott horizonton belül a kérdéses igazság elhelyezkedik-e, föltárul-e.

A második kérdő mondat az igazságot már nem történekként, hanem állapotként, abszolút állapotként tételezi. Vagy igaz, amit Gadamer az applikációról állít, vagy nem. Ha igaz, ha nem igaz, a kérdést szemlélő személy helyzetétől és látókörétől függetlenül igazolható vagy cáfolható. Ebben a fölfogásban pl. az alkalmazás kérdésének tárgyában vagy a pietista hermeneutikának van igaza, vagy a romantikus (a felvilágosodás utáni) hermeneutikának. Ugyanarra az alanyra vonatkozó ellentmondó állításokról lévén szó, az egyiknek szükségszerűen igaza van, a másiknak szükségszerűen nincs.¹⁹ Az igazság kérdésében a tényállás dönt. Kisbali oknyomozó írása a tényállás rekonstrukcióját tűzi célul maga elé. Hogy a tényállás maga mindig értelmezést előföltételez, az *interpretatio*, azaz eredetileg *a peres felek közötti közvetítés* pedig az értelmező látókörének függvénye, ugyan alapélménye a bírói joggyakorlatnak mint jurisprudentiának, ám mivel Kisbali bírálói szerepe a nyomozásban és az ügyészi vád szóról szóra történő megismétlésében merül ki, ezért e bírói alaptapasztalat képtelen áthatni gondolkodását.

Az igazság eme – Kisbali preferálta – fogalmát Heidegger nyomán a latin *adaequatio intellectus et rei*²⁰ vagy az ógörög *homoiósis* elnevezésekkel szokás illetni. A tulajdonnév az idetartozó második kérdésföltételezésben azt a konkrét viszonyrendszert jelöli, melyben az egyetlen lehetséges igazság mint tényállás, azaz tények tényleges összeállása, konstellációja *objective* megállapodott, azaz *subjective* megállapítható viszonylatként *intersubjective* mutatandó föl (*logosz apophantikos*).

Kisbali írása, igazságfogalma felől tekintve, tehát annyiban kritikai, amennyiben az ógörög *krínein* ige jóváhagyó kiválasztást, egymást kizáró lehetőségek közötti kizárólagos döntést is jelenthet.

d) *A tévesség ontológiai fogalma*

A továbbiakban Kisbali kritikájának téves voltát igazoljuk. Igazolni ebben az összefüggésben ontologikusan annyit tesz, mint az igazságba mint elrejtetlenséghez (*Unverborgenheit*) elvezetni. A továbbiakban az igazolásnak két lehetséges útját is végigjárjuk. Az első ontikus. Kiindulva abból az alapgondolatból, hogy a másikat csak másságában érthetjük meg, tehetőségünk korlátozott voltának függvényében és Kisbali szellemiségének megfelelően (*adaequatio*) metafizikai szempontrendszerrel érvényesítünk. A második út ontologikus, s Gadamer alkalmazásának szükségességéhez a teológiai hermeneutika lényege felől vezet el.

Kérdés azonban, mit értünk *tévességen*. Érthetnénk rajta a hiba, a hamis premisszákból levont formailag jó, ám tartalmilag téves következtetés vagy a helyes premisszákból levont hamis következtetés állapotát, azaz a filológiai *tévedésnek* mint logikai ballépésnek a *következményét*. Azonban nem ilyesmit értünk *tévességen*. A *tévességet* sokkal inkább a végeség és a *tágasság* analógiájára olyan térélményként gondoljuk el, mely távlatot, olykor mérhetetlen távlatokat is nyithat. A *tévesség* tehát nem behatároltsága vagy akár korlátoltsága alapján nyer negatív értelmet, hanem azáltal, hogy távlat mellett mindig *tévelyet* is nyit, s így az ekképpen gondolkodót – a vélekedőt – folyamatos irányvesztést és tájékozódási zavart előidéző *tévelyésbe* (*Umherirren*) hajtja. Tehát a *tévesség* a filológiai hibának nem következménye, hanem eredete.

2. Kisbali Gadamer-kritikájának tévessége I: ontikus (metafizikai, kritikai) megközelítés

a) *A kiindulópont: mondatlogikai tévesség*

A Kisbali kifogásolta mondatfüzér Gadamer-nél ekképpen hangzik: „*In der älteren Tradition der Hermeneutik, die dem geschichtlichen Selbstbewußtsein der nachromantischen Wissenschaftslehre ganz entwunden war, hatte dieses Problem noch seinen systematischen Ort. Das hermeneutische Problem gliederte sich folgendermaßen: Man unterschied eine subtilitas intelligendi, das Verstehen, von einer subtilitas explicandi, dem Auslegen, und im Pietismus fügte man dem als drittes Glied die subtilitas applicandi, das Anwenden, hinzu (z.B. bei J. J. Rambach). Diese drei Momente sollen die Vollzugsweise des*

Verstehens ausmachen. Alle drei heißen bezeichnenderweise »subtilitas«, d.h. sie sind nicht so sehr als Methoden verstanden, über die man verfügt, wie als ein Können, das besonders die Freiheit des Geistes verlangt.”¹⁵ Magyarul mintegy: „*A hermeneutika régebbi hagyományában, mely a romantikát követő tudománytan történelmi tudatából teljességgel kivészett, e problémának még megvolt a maga rendszertani helye. A hermeneutikai probléma a következőképpen tagolódott: megkülönböztettek egyfajta subtilitas intelligendit, a megértést, egyfajta subtilitas explicanditól, az értelmezéstől, s a pietizmusban mindezt még harmadikként kiegészítették a subtilitas applicandival, az alkalmazással (pl. J. J. Rambachnál). E három mozzanat hivatott arra, hogy együtt a megértés végrehajtmódját alkossa.*”¹⁶ Mindhárom jellemző módon »subtilitasnak« neveztek, azaz nem is annyira módszerként értették ezeket, melyek fölött szabadon rendelkezniük, mint inkább olyan képességként, mely a szellem különösen finom érzékét követeli meg.” Emaz idézet utolsó mondatához kapcsolódik a Morusra történő hivatkozás, ahol – mint Kisbali éles szemmel észleli – a *subtilitas* fogalmán túl csakis az *intelligere* és az *explicare* tevékenysége jelenik meg, ám az *applicare* hiányzik.

Az idézett mondatok új fejezetet nyitnak meg, s egy bekezdést alkotnak. A vonatkozó lábjegyzet ily módon nem föltétlenül csak az utolsó mondatra vonatkoztatható, sokkal inkább vonatkoztatandó az egész bekezdésre. Vagyis Gadamer Morus (és Heidegger)¹⁷ révén tud az applikáció Rambach hermeneutikájában betöltött jelentőségéről (lásd a zárójelbe tett főszövegi utalást), és ezt kapcsolja, köti össze azzal a szintén pietizmus korabeli nézettel, miszerint mind az *intelligere*, mind pedig az *explicare* – *subtilitas*. A Morus-idézetnek tehát nem célja az applikáció fogalmának bevezetése, az a főszövegi zárójelbe tett névvel már megtörtént. De az sem a célja, hogy a *subtilitas* hármasságát egy adott tanulmányból eredeztesse. A lábjegyzet kizárólag két tény közlésére hivatott. Az egyik személyes jellegű, s arra vonatkozik, hogy Gadamer Rambach munkáját közvetve, Morus összefoglalásában ismeri.¹⁸ A másik annak jelzése, hogy az *intelligere* és az *explicare* analógiájára az *applicatio* esetében is egyfajta *subtilitas*ról kell beszélünk.

Vagyis ha a Kisbali hivatkozta mondatokat egybetartozó szövegrészként értelmezzük,

ahol is a szövegtagolásnak értelemkiemelő szerepe van, akkor Kisbali figyelmét magára vonó feszültség Morus és Rambach között nem áll fönn, ami ugyan nem válasz Kisbali minden egyes fölvetésére, de arra már igen, hogy miért ő az egyetlen, aki a WAHRHEIT UND METHODE eddigi recepciótörténete során e feszültségbe belebotlott (1284.).

b) Egy reflektálatlan előítélet mint a tévesség dimenziója

Kisbali írásának néhány szövegrészlete arra enged következtetni, hogy kritikája két egymástól lényegileg elkülönülő fázisban íródott. Az első szakaszban a szerző még nem ismerte Rambach művét. A másodikban már igen.

Föltételezésünk szerint a Gadamer-idézet mondatlogikailag téves értelmezése Kisbalit először annak föltételezésére sarkallja, hogy applikáció nem is szerepelhet Rambachnál. E nézetét az OSZK-ban tett látogatása után föllülbíralja, és a készülő írást részlegesen újrakoncipiálja, de szövegének már megírt részei átfűlésekor figyelmét valószínűleg elkerüli néhány olyan megfogalmazás, melynek csakis akkor van értelme, ha az alkalmazás fogalmát általában és egyetemlegesen is elvitatja a pietizmus hermeneutikájától.

Az első ilyen megfogalmazás így hangzik: „Mondhatni erre, hogy ez a feltevés kellőképpen abszurd, hiszen ki az, aki nem létező szöveghely értelmezésével próbálkoznék. Igen: például maga Gadamer. Mi több, nemcsak próbálkozott, de sikert is aratott. Hatalmas sikert. Pörög-pörög a hermeneutikai körhinta, s úgy tűnik, senki sem veszi észre, hogy nincs semmi a közepén.” (1276. k.) Ha elvonatkoztatunk e metaforikus megfogalmazás provokatív, ill. kissé zavaros jellegétől, s a kijelentés tartalmára figyelünk, akkor föltűnik, hogy értelme csak és kizárólag akkor van, ha a Gadamer által idézett szövegrész Rambachnál egyáltalán nem található. Nem elegendő itt, ha egy gondolat (*applicatio*) nem abban a hangalakban fejeződik ki, mint ahogy elvárhatnánk (*subtilitas applicandi*). Ennél sokkal többre van szükség ahhoz, hogy az értekezés további gondolatai és az idézett képkavalkád közötti tartalmi diszkrépancia ne lépjen föl: az adott szöveghelyen a kérdéses gondolatnak teljesen hiányoznia kell! A semmi helyén ugyanis nem állhat *valami*,

még akkor sem, ha az tételesen *másvalami*, mint amit elvárhatnánk.

Az 1278. oldalon megfogalmazódik a HISTORISCHES WÖRTERBUCH DER PHILOSOPHIE hermeneutika szócikkének kritikája: „A tétel kimondásakor itt közvetlenül Rambachra hivatkozik a szerző, s nem az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER-re. A dolog kis szépséghibája, hogy az applikáció történeti hagyomány széténeklésében [ipsisimum verbum!] meghatározó szerepet játszó összefoglalót maga Gadamer írta.” Elgondolkodtató azonban, hogy a szócikkben Rambachhal kapcsolatban vagy nem fordul elő a *subtilitas applicandi* kifejezés,¹⁹ vagy amikor igen,²⁰ akkor Morusra való hivatkozással, ami arra kitérő példa, hogy Gadamer mennyire tudatában van a filológiai „ténynek”: A *subtilitas applicandi* kifejezés Rambach applikációra vonatkozó gondolatának (*sapienter adplicare*) morusi analógiára (*subtilitas intelligendi et explicandi*) történő gadameri (*subtilitas applicandi*) adaptációja. Kisbalinak az egész tanulmányra történő általános és mereven, már-már görcsösen elutasító hivatkozása mindazonáltal ismét arra enged következtetni, hogy kezdetben az applikáció alapgondolatát vitatta el Rambachon keresztül a pietizmus hermeneutikájától, s ezért nem tért ki konkrétan a tanulmánya második fázisának érvrendszere szempontjából olyan releváns helyre, mint amilyen az éppen idézett.

Az első koncepció egy hasonló tendenciájú foszlánya bújjik meg a következő oldal utolsó bekezdésében, ahol a következőt olvashatni: „Az olvasó e súlyos dilemmát észelve két dolgot tehet. [...] Töpreng egy kicsit, s azután rájön, hogy eddig is elvolt valahogy Rambach és Morus nélkül, majdcsak ellesz ezután is. [...] A filológus tehát nyugodtan olvas tovább, netán egyenesen nyugovóra tér. Nem lesznek rossz álmai. Ha pedig fölkel, s netán írni kezd, adandó alkalommal elegánsan megjegyzi: a felvilágosodás racionalizmusával elmentésben a pietista hermeneutika előtérbe állította a hagyományos hermeneutika harmadik részét, az applikációt. Lásd Gadamer stb.” Emez idézet is példa rá: Kisbali írása olyan palimpszesztus, melynek eredeti szövege elő-elődereng az utólag átfogalmazott végső változat alól, igazolván, hogy Kisbali eredetileg nem annyira az *applicatio* szót, mint inkább – azon keresztül – az *alkalmazás fontosságának* – és részint mibenlétének – gondolatát vitatta el Ram-

bachtól: egyszóval nem a *subtilitas applicandi* kifejezést kérte rajta számon.

Néhány oldallal később Kisbali annak taglalásába fog, hogy a WAHRHEIT UND METHODE több évtizedes szakmai megítélésekor mind a Gadamerrel egyetértők, mind pedig bírálói körében az applikáció fogalma centrális jelentőséggel bírt (1280.). Ezzel Kisbali egyszersmind azt is hangsúlyozza, mekkora a jelentősége a kérdéses gadameri „műhiba” általa véghezvitt leleplezésének. Ismét szembezőkő azonban: a fölhozott idézetek kivétel nélkül *applicatióról* szólnak a *subtilitas* szócska nélkül...

A WAHRHEIT UND METHODE 35. oldaláról úgymond sémaként idézett szövegrészben is csak az *applicatio* szó szerepel, s csak az válik Kisbali kifogásának tárgyává.

E szövegösszefüggésbe tartozónak tűnik az a már idézett gondolat is, az applikáció fogalmának fontossága megítélhető volna abból, hogy Rambach művéből hány oldalt szán e kérdés tárgyalására (1282.). Tetten érhető itt ugyanis a számszerűség egzaktságideálja mellett az a szándék is, hogy a mennyiségi lekicsinylés eljelentéktelenítő figuráján keresztül Rambachtól elvitattassék az alkalmazás fogalma. Ne foglalkozunk itt azzal a kérdéssel, hogy Kisbali számszaki módszere alkalmazandó-e a hermeneutika és az ontológia szakirodalmára, ahol is Heidegger pl. a megértés *circulusával* a SEIN UND ZEIT-ban összesen három helyen foglalkozik,²¹ ami a 437 oldalból tehát mindösszesen – szemben Rambach applikációról szóló mintegy húsz oldalával – három nyomtatott lapot ha kitesz. Ne vessük föl azt a kérdést se, hogy Kisbali ebből vajon arra következtet-e, hogy Heidegger számára a megértés körkörössége mellékes gondolat? Figyeljünk inkább arra, hogy Kisbali az írásában szereplő érveiben valóban bizik-e? Igazán bizonyos-e abban, hogy ha Rambachnál csak az *applicare* ige szerepel, de a *subtilitas applicandi* kifejezés nem fordul elő, akkor ebből az következik, hogy Rambach nézetei Gadamer gondolatmenetét nem támaszthatják alá? Mert ha történetesen bizonyos benne, akkor mi szükség volna még a számszaki érve? Mert akkor az, hogy Rambach centrálisan kezeli-e az applikáció kérdését vagy mellékesen, bőven vagy szűkösén, értelemszerűen nem döntő az adott kérdésben, azaz teljességgel mellékes.

Végül figyelmet érdemel a végső filológiai érv, mellyel Kisbali a rambachi és a gadameri applikáció közti differenciát egyértelműsíteni kívánja: „A Rambach-kötet második oldalán szereplő *applicatio terminus* egy másik kifejezéssel áll kapcsolatban: nem *subtilitas applicandi* szerepel ott, hanem *sapienter adplicare*.” (1282.) A szembehelyezés nyilván a filológia *ultima ratio*-ja. De gyaníthatólag nem a klasszika-filológiáé. A *sapienter* alak ugyanis a *sapere* igéből származik, amely a finomságok ismerését és a finom belátással élni tudást egyszerre fejezi ki, ilyen értelemben pedig jelentése nagyon is rokon a *subtilitas* értelmével, melyet Kisbali – igen helyesen – *kifinomult képességnek* fordít. Biztos tehát, hogy ellentét van a két kifejezés között?

Hogy mily nehéz e kérdésre még Kisbalinak is egyöntetű ígert mondanía, legalábbis a szöveg megírásának első fázisában, azt jól mutatja, hogy egyetlen oldallal később a lückeri szöveg és a gadameri megfogalmazás közötti – általa fölfedezett – párhuzam taglalásakor egy tollvonással húzza át a *subtilitas applicandi* és a *sapienter adplicare* közötti ellentétet, s tépi ki ezzel érveléséből – utólag, de előre – azt az eggyel korábbi láncszemet, amelyet valószínűsíthetően már a koncepció kifejtésének második fázisában illesztett volt be érvei sorába. Az időben korábbi, az érvsorban ugyanakkor későbbi helyen ugyanis a párhuzam biztosítása érdekében még arra volt szüksége Kisbalinak, hogy maga is e két megfogalmazás tartalmi közelségét bizonygassa: „*Subtilitas applicandi* ugyan itt nincs, de van *sapienter applicare*, [...]” (1283.)

Az előbbiekből következő hipotetikus következtetésünk az, hogy Kisbali először egyszerűen félreértette a kifogásolt hely lábjegyzeti utalását. Azt hitte, hogy a Morusra történő utalás az applikáció bevezetését alapozza meg, s a rambachi hely idézése azért marad el, mert ott az applikáció fogalma nem is szerepel, de ez valamely tévedés folytán Gadamer és az egész hiszékeny hermeneutikai hagyomány figyelmét elkerülte volna. Saját fölfedezésének korszakos jelentőséget tulajdonított, s – *ex nobili officio et indignatione* – belefogott kritikája megírásába. Csakhogy időközben ráakadt Rambachnál az applikáció fogalmára. Hogy érvei hadának ne kelljen visszavonulót fújni, s kritikája alapját ne rengesse meg a konkrét rambachi hely, alig-

ha tudatos, de – jobb híján – formai kibúvót keresett, s Rambachon ettől fogva (és visszamenőlegesen) a *subtilitas applicandi* szintagmát kezdte számon kérni, mintha bizony értelembeli különbség volna a Morus alapján képezhető *subtilitas applicandi* alak és Rambach *sapienter adplicaréja* között. A hermeneutika szakirodalmán túl a *sapere* igéből képzett latin kifejezések alapjelentését sem ismerők előtt ily módon sikerrel tarthatta fenn ugyan érvelése koherenciájának látszatát, de koncepciójának éles irányváltásáról néhány régebbi megfogalmazásának eltérő érvelési stratégiája, ill. egynemely revideálatlan hely továbbra is árulkodott.

3. Kisbali Gadamer-kritikájának téves volta II: ontologikus megközelítés. Vázlat

Ám méltatlanul járnánk el Kisbalival, ha legfontosabb fölvetését nem gondolnánk végig ontológiailag is. Gondolkozzunk el tehát azon, hogy elvitatható-e Rambachtól mint a pietizmus képviselőjétől akár az *applicatio*, akár a *subtilitas applicandi* hermeneutikai jelentőségének gondolata. E kérdésre azután tudunk megfelelő választ adni, ha már tisztáztuk, hogy véletlenszerű vagy szükségszerű, hogy az applikáció a pietizmus hermeneutikájának kérdésévé, mégpedig igencsak hangsúlyos kérdésévé válik.

A pietizmus, mely csak részben előzi meg a fölvilágosodást, részben viszont megelégszik, és később vele egyszerre, néhol pedig összhangban is zajlik,²⁷ hitéleti jelenség. Lényegét tekintve arra tett kísérlet, hogy a reformáció ne történeti, hanem történető esemény legyen. Ennek fontos előfeltétele a *sacra et viva vox* történő jellegének kellő értése és megértése.²³ A *sapienter adplicare* kifejezés ebben az összefüggésben merül föl.²⁴ Így pl. a rambachi affektustan egésze valójában arra tett kísérlet, hogy a Szent Írást az azt szerzők történő, közvetlen s ezáltal lelki affektusok kísérte eseménygyűtteseként kezelje.²⁵ Mint ezt Erik Vikström idevágó híres tanulmányában kifejti,²⁶ a pietista megújulás során oly radikálisan tudatosul az applikáció szükségessége, hogy csakis egy isteni lélekkel teljes tanár által válhatik az írott ige olyan élő szóvá, melyből eleven hit fakadhat. Azaz *alkalmazni* itt annyit tesz, mint az Írás affektusait, az adott konkrét alkalom során egész lé-

nyében hordozó applikátorrá válni. Hogy ez a másik emberi lény és az adott idő mennyire finom érzékelését föltételezi, arra legyen példa, hogy Rambach EVANGELISCHE BETRACHTUNGEN című művében éppen az applikáció vezérfogalma mentén szentel igen nagy teret a gyakorlati teológia a közösségi bűnvallás és a bűnbánati prédikáció során betöltendő szerepének, amikor is az applikátor olyan közösséggel áll szemben, melynek egyes tagjai a hitélet különböző stádiumaiban és különböző élettapasztalattal kell hogy befogadják ugyanazon kinyilatkoztatás mindannyiukhoz bár külön-külön, ám egy időben és egyszerre intézett szavait.²⁷ Megrendítő annak az önvalomásnak a formája és a tartalma is, mellyel Rambach tudatja, hogy mit tart legfontosabb lelkipásztori feladatának: „Legfontosabb teendőm azonban az *vala, hogy megvigasztaljam Cion gyászolót, és hogy erősísem Isten gyermekeinek szívét.*”²⁸ Könnyen belátható, hogy mindez az applikáció *subtilitas*jellege nélkül aligha lett volna lehetséges.

E megfogalmazásban különösképpen is szemléletessé válik, hogy az alkalmazás az alkalomban való föloldódás révén az idő létélményi mozzanata is. Rambach szavaiban ugyanis összeér a pietista keresztény lelkipásztor és a több ezer éves sinai kinyilatkoztatásban élő héber hívő hitvilága. Más szóval az alkalmazás megeleveníti a pietista hit ótestamentumi rétegeit is, anélkül azonban, hogy a jelenbe és a krisztológiába ágyazottságán csorba esnék.

Az alkalmazásnak a pietista hitéletben szakadatlan jelenlétét szemléltetheti továbbá Rambachnak az a vallásos költeménye is, melyet Albrecht Ritschl a pietizmus történetéről írott monumentális művében – méltánytalanul – megmosolyogtató mozzanatként idéz. A vers a GONDOLATOK ÉRVÁGÁS KÖZBEN címet viseli,²⁹ s azt a képzettársítást énekli meg, mely során az érvágás profán orvosi beavatkozásától az ezt átélő pietista eljut Jézus vére ontásának vallási jelentőségéhez. A hitélet ennél applikatívabb megélésére talán csak néhány haszid képes.

Azt azonban, hogy az applikáció fontosságának tudata a teológiai hermeneutikában jelen van, még valami szavatolja. Nevezetesen az, ami az Írás négyes értelmére vonatkozó rabbinikus tanításnak a közép- és újkor-

ron végigívelő és még a Második Vatikáni Zsinat rendelkezéseiben is tetten érhető tanát is életre hívta. Mert a biblikus (és nem biblicisztikus) szövegértelmezésnél gyakorlatilag mindig jelen van az alkalmazás szükségessége, hiszen a négy *sensus* közül az egyszerű betű szerinti értelmén a *pósáton* túl mind a *hypnoióára*, a mögöttes értelemre utaló *remez*, mind a tropologikus vagy homiletikus értelmezést indukáló *dórás*, mind pedig a misztikus, kabbalisztikus vagy eschatologikus értelemmel áldott állapotban lévő *szód* eleve applikációit implikál.³⁰

Így a pietista hermeneutika számára belső szükséglet az applikáció kérdéskörének tudatos végigjárása és a megértés mozzanataként való megértése. Ez persze megint a megértés *circulusához* vezet el, mely – pl. a pietizmus hermeneutikájának tárgyalásakor – tudományos „problémaként” annak is kérdése, aki maga elveti az ontológiai ihletettségtű hermeneutikát mint gondolkozásmódot.

Lehet és szabad is persze e hermeneutikát metafizikai kritika tárgyává tenni. De amennyiben e metafizikai gondolkodás komolyan veszi saját szándékát, s bírálatot csak megértettől kíván mondani, megérteni viszont, egy a metafizikán, azaz önmaga határain túli, mert határain kívüli gondolkozásmódot kíván, egyszerre önmagát is problematizálja. Kérdéses azonban, hogy a leglelkismeretesebb készülés mellett is elég radikális-e az ilyen kérdezésmód ahhoz, hogy magára vonja az ontológia figyelmét. Avagy a másik oldalról szemlélve ugyanezt: bármely ontológiailag megalapozott hermeneutika metafizikai kritikája az adott ontológiai gondolkodást mint a kritika tárgyát a metafizikai gondolkodás egy objektumává teszi. Ugyanakkor az ontológiai hermeneutika csak annyiban foglalkozik a metafizikai gondolkodás konkrét tárgyaival (*obiecta*), amennyiben azok a metafizikai gondolkodást mint olyat teszik kérdésessé, azaz meggondolandóvá. Az ontológiailag ihletett hermeneutikai gondolkodás erőfeszítéseinek homlokterében ugyanis az ontológiai differencia elvételének eredete és következményei állnak. Önnönmaga metafizikailag eltorzított tükörképe értelemszerűen *lényegtelen* a számára.

Jegyzetek

1. Holmi, 1998/9. Kisbali írására ezentúl zárójelbe tett oldalszámmal hivatkozunk.
2. Vö. Kisbalinak – talán kissé önmagával is folytatott – párbeszédével: „Az Aufklärer ekkor mélyen elgondolkodik, áttekinti az eddigi apró adalékokat, mélyet szív a pipájából, s hátradől karosszékében. Nem csodálkoznak, ha megszólalna: nos, kedves Watsonom, olyan helyet kell keresnünk, ahol Rambach neve együtt szerepel a subtilitas és applicatio kifejezésekkel.” (1283.)
3. Vö. Kisbali csatajelenetével: „E restauráció vezérszava az applikáció, amely az »egyetemes hermeneutika« harci formulájává formálódik: e csatakiáltással az ajkukon indulnak harcba a pietizmus örökösei a felvilágosítók [sic!] seregei ellen.” (1281.)
4. Vö. pl. Takács József válaszával a *Jelenkor* körkérésére. In: *Jelenkor*, 1999/2. 208.
5. Kisbali gyakran és nemes egyszerűséggel *filológiai megközelítésmódként* aposztrofálja.
6. H.-G. Gadamer: WAHRHEIT UND METHODE. In: GESAMMELTE WERKE I. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), ⁵1986 (ezentúl: WUM). 312. k.
7. I. Kant: DIE KRITIK DER REINEN VERNUNFT (a továbbiakban KDRV). A 15.
8. I. Kant: A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA. (Ford. Kis János.) Ictus, é. n. 22. A XII.
9. KDRV, B 22.
10. KDRV, A 767.
11. Németül Kisbali itt nyilván a *historische Hinweise* szintagmát használná a *geschichtliche Hinweise* szerkezettel szemben.
12. KDRV, A 751.
13. Aristotelés: DE INTERPRETATIONE, cap. 7, 17b 26–30 és cap. 9, 18a 29. k.
14. Vö.: M. Heidegger: VOM WESEN DER WAHRHEIT (DIE VORLESUNGEN). In: GA 34. Klostermann, 1988. 8.
15. WUM. 312.
16. A Kisbali hivatkozta hivatalos magyar fordításban e szó – végzetesen *tévesen* – többes számban áll.
17. Vö. M. Heidegger: ONTOLOGIE (HERMENEUTIK DER FAKTIZITÄT). In: GESAMTAUSGABE Bd. 63. Klostermann, ²1995. 15. A kérdéses előadás-sorozat szerepe Gadamer ontológiai orientációjában közismert. Vö.: H.-G. Gadamer: HERMENEUTISCHE UND ONTOLOGISCHE DIFFERENZ. In: GESAMMELTE WERKE X. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1995. 58. kk.
18. De ismeri, hiszen más hivatkozásokkor oldalszámot is közöl (WUM, 188.; 17-es lábjegyzet). Hogy emez ismeretei mennyire megbízhatók, azt talán mutatja, hogy Kisbali az OSZK-ban folytatott kutatásai során részint Gadamer, részint pedig a THEOLOGISCHE REALENZYKLOPÄDIE 28. kötetének Rambach címszava alatt közöltekre támaszkodik (De Gruyter, 1997). legalábbis érdeklődése középpont-

jában az említett helyeken hivatkozott oldalak állnak.

19. Vö.: H.-G. Gadamer: HERMENEUTIKA. In: FILOZÓFIAI HERMENEUTIKA (=A FILOZÓFIAI FIGYELŐ KISKÖNYVTÁRA 4. kötet) 1990. 20. k.

20. I. m. 15.

21. M. Heidegger: SEIN UND ZEIT. Niemeyer, 1986. 7. k.; 152. k.; 314. k.

22. Jellemző, hogy a szintén hallei, de aufklärista hermeneuta, Georg Friedrich Meier sem felejtkezik el *VERSUCH EINER ALLGEMEINEN AUSLEGUNGSKUNST* (1757) című művében az applikáció (*Anwendung, hermeneutica generalis practica*) problematikájáról. Az is meglepő lehet a Kisbali módján kritikus olvasó számára, hogy Meier majd' az összes filológiai segéddisziplinát a hermeneutika valamely konkrét alkalmazásának tartja, azaz megfogalmazza a hermeneutika univerzalitásának egy fajtáját. Vö. i. m. 249–271. §§.

23. Vö.: G. Ebeling: ISTEN ÉS SZÓ. Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995. 17. k.

24. I. m. 19, 16-os lábjegyzet.

25. J. J. Rambach: ERLÄUTERUNGEN ÜBER SEINE EIGENEN INSTITUTIONES HERMENEUTICAE SACRAE (1723). In: SEMINAR. PHILOSOPHISCHE HERMENEUTIK. Suhrkamp, 1971. 62–68.

26. E. Vikström: ORTOTOMISK APPLICATION. In: *Acta Academiae Aboensis. Ser. A. Humaniora* (48). 1974/2. 194.

27. Idézi Vikström: i. m. Bilaga I, 170. k.

28. Idézi Vikström: i. m. Bilaga I, 171.

29. A. Ritschl: GESCHICHTE DES PIETISMUS IN DER LUTHERISCHEN KIRCHE DES 17. UND 18. JAHRHUNDERTS. Bd. 2. Adolph Marcus, 1884. 492.

30. Vö.: Schalom Ben-Chorin: NARRATIVE THEOLOGIE DES JUDENTUMS. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985. 14. Az írás négyes értelmén alapuló exegézist ismerteti magyar nyelven az angolszász szakirodalom segítségével, ám egy-két értelemzavaró transliterációs hibával Bókay Antal (AZ IRODALOMTUDOMÁNY A MODERN ÉS A POSZTMODERN KORBAN. Osiris, 1997. 32.).

Vajda Károly

MEGJEGYZÉSEK KISBALI LÁSZLÓ HERMENEUTIKATANULMÁNYÁHOZ

Kisbali László hermeneutikatanulmányában (A FILOLÓGIA BOSSZÚJA, AVAGY GADAMER ESETE A PIETISTA HERMENEUTIKÁVAL, *Holmi*, 1998/9.) Gadamerre vonatkozóan lényegé-

ben három tézist képvisel: 1) Gadamer szövegfelfogása és értelmezésmélete tarthatatlan, mivel megengedi „nem létező szöveghely” kitalálását és értelmezését (1277.), s ezt bizonyítja, hogy miközben 2) Gadamer számára központi jelentőségű a pietista hermeneutika s azon belül Rambach, ugyanakkor 3) amaz idézet, mellyel ezt alá kívánja támasztani, tárgyilag és filológiai tarthatatlan. Az írás egy további állítása, hogy mindez milyen sokan nem vették észre – ezzel a továbbiakban nem foglalkozom, mivel nem tartozik szorosan ahhoz, amit tárgyalni kívánok. A 2. és 3. tézis hivatott tehát igazolni az első állítást, miközben világos, s ezt Kisbali említi is, hogy a 3. tézis eleve csak akkor érdekes, ha a 2. tézis meggyőző. Az alábbiakban először az első két állítást szeretném vitatni, majd ellenvéleményemet kifejezni. Azt állítom, egyrészt, hogy a gadameri szöveg- és értelmezésfelfogás semmiképpen sem tarthatatlan, legfeljebb – mint minden álláspont – vitatható, de semmiképpen nem amaz érvek alapján, melyeket Kisbali felhoz. Másrészt, a pietista hermeneutika szerepe Gadamer gondolkodásában olyan történeti illusztráció, melynek esetleges helytelensége a szisztematikusan alapgondolatokat érintetlenül hagyja, vagy másként, a pietista hermeneutikának nincs központi szerepe Gadamer hermeneutikájában (a második állítást maga Kisbali László is fontolóra veszi, de végül – megítélésem szerint helytelenül – elveti).

A cikk filozófia és filológia ellentétéből indítva jut arra, hogy a hermeneutikai pozíció lényege, a (sokat megbabonázó) hermeneutikai kör. Ez utóbbi Kisbali szerint Gadamer-nél azt jelenti, hogy a szövegértelmező menthetetlenül be van zárva (foglya) előítéleteibe, s emiatt nem tud számot adni arról, hogy létezik egy szöveg, illetve szöveghely, aminek interpretálása a tulajdonképpeni feladat volna. A tanulmány megfogalmazásában: „az egyetemes hermeneutika nem tud megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy »van-e egyáltalán készen adott szöveg«” (1276.). Lehet kérdésesnek tekinteni egy szöveghely jelentését, de ettől még nem kell és nem is lehet kétségbe vonni, hogy a szöveghely létezik, s a feladat ennek értelmezése. A tanulmány szerint ez utóbbi – a szöveg létezése – olyan előfeltevés Gadamer-nél, melyről nem tud számot adni. Hogy ez így van-e vagy sem, ar-

ra rögtön visszatérünk; mindenesetre a cikk gondolatmenete itt erősen kétértelművé válik: egyfelől a tanulmány azt sugallja, Gadamer elfogadhatónak tartja, hogy nem létező, esetleg kitalált szöveghelyekre hivatkozzunk, másfelől azt halljuk, hogy Gadamer „nem létező szöveghely értelmezésével... próbálkozott”. Nem világos itt, mire gondol Kisbali László: azt akarja állítani, hogy Gadamer szerint minden hermeneuta nyugodtan találjon ki szövegrészeket értelmezés közben – ami természetesen abszurd –, vagy azt, hogy Gadamer egy lábjegyzete hajmeresztően téves? Ha az előbbire gondol, akkor ezt valahogyan alá kellene támasztani. Ehhez viszont nem elég egy téves lábjegyzetre hivatkozni, hanem olyan gondolatot vagy utalást kellene találni Gadamernél, ami ezt kifejezetten állítja vagy legalább sugallja. Mindenesetre ez ellen szól, hogy maga Kisbali valószínűsíti a tanulmány későbbi részében, honnan vehette Gadamer az idézetet, „ugyanis aligha hihetjük, hogy ő maga találta volna ki” (1283.). Ha viszont a szerző az utóbbira gondol, azaz arra, hogy Gadamer pontatlanságon érhető, akkor nem világos, miért releváns ez a szövegértelmezés hermeneutikai felfogása, illetve annak bírálata szempontjából. Mindenesetre a két állítás különböző, s összemosódásuk nem szerencsés. A tanulmány az eddigieket a fenti kétértelműséget megőrizve összegzi: a fenti mutatóval Gadamer „sikert... aratott. Hatalmas sikert. Pörög-pörög a hermeneutikai körhinta, s úgy tűnik, senki sem veszi észre, hogy nincs semmi a közepén” (1277.). Mivel a továbbiakban nem esik szó a szövegértelmezésről, érdemes egy pillantást vetni erre a kérdésre, mielőtt tovább követnénk a tanulmányt. Hogy Gadamer idevágó, illetve a hermeneutikai körrel kapcsolatos gondolatait miért egy késői tanulmányból kellett előszedni, az rejtély. Talán kézenfekvőbb lett volna az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER vonatkozó fejtegetéseit is bevonni. Mindenesetre a hivatkozott gondolat, miszerint nem triviális kérdés, „mi áll itt a szövegben”, megtalálható a fő műben is: „Heidegger tökéletesen helyes fenomenológiai leírást adott, amikor az »előtünk levő« állítólagos »olvasásában« felfedezte a megértés előstruktúráját.” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER, Gondolat, 1984. 193. o., a továbbiakban: IM.) Nem feladatunk itt belemenni e heideggeri gondolat értelmezésébe, hiszen néhány sorral korábban Gadamer maga is fe-

nomenológiai leírást ad arról, hogyan képze-
li ezt el: „Aki egy szöveget meg akar érteni, az mindig felvázolást végez. Amint észrevesz valami értelmet a szövegben, előre felvázolja az egésznek az értelmét... Az ilyen előzetes vázlat kidolgozásában áll a megértése annak, ami előttünk áll (dasteht).” (IM, 192.) A szöveg Gadamer koncepciója szerint tagolt egész, ami ezért nem pusztán alkotórészeinek, azaz az egyes mondatoknak avagy lehetséges idézeteknek az összessége. Hogy egy konkrét szöveget az értelmezők hogyan tagolnak, hogyan építik fel a szöveg egészét, az nincs eleve rögzítve, hanem csak az egyes részek tanulmányozásával deríthető ki. Gadamer tézise mármost az, hogy ez a tagolás – „az egész értelme” – befolyásolja az egyes részek, adott esetben mondatok jelentését. Ha ez így van, akkor egy szöveghely vagy idézet értelmét nem feltétlenül lehet a szöveg egészétől függetlenül megérteni. Ez viszont azt jelenti, hogy nem lehet minden további nélkül arra hivatkozni, ami a szövegben „ott áll”, hanem azt is tisztázni kell, *hogyan* kell érteni azt, ami „ott áll”. Természetesen ez a koncepció vitatható; azt viszont nem lehet állítani, hogy ne számolna azzal a ténnyel, hogy léteznek azonosítható szövegek és szöveghelyek, melyeket értelmezni akarunk. Kisbali viszont pontosan ezt veti Gadamer szemére: „az valóban kérdéses, hogyan értsünk egy szöveghelyet, de ez a nehézség érintetlenül hagyja abbéli meggyőződésünket, hogy van valamiféle hely, amelyet valamiképpen meg kellene értenünk. ...ha hű saját előfeltevéseihez (az egyetemes hermeneutika), nem engedheti meg értelmezés nélküli tények elfogadását, a szöveg »problémátlan adottságát«” (1276.). A hermeneutikai kör gondolata éppen hogy az első, Kisbali által is jogosnak elismert problémára vonatkozik, és *eleve csak akkor értelmes*, ha értelmezendő szöveghelyek meglétéből indulunk ki. Ha Kisbali csak két mondattal tovább idézte volna azt a gondolatsort, amit a hermeneutikai kör vázolására alkalmasnak talált, akkor ezt is olvashattuk volna Gadamernél: „Bizonyos marad eközben, hogy kérdéses esetekben újra és újra magát a szöveget kérdezzük meg, és hogy ennyiben mindig a szövegé az utolsó szó.” (GW 6, 276. o. – Gadamer műveinek összkiadására a továbbiakban GW rövidítéssel és kötet számmal hivatkozom.) Ebből is látható, hogy a szövegek adottságának problematikus volta Gadamer szerint nem azt jelenti, hogy azok

ne léteznének. Ehelyett a problematikus jelleg abban áll, hogy azok a gondolatok, az az értelem, amit egy szöveg kifejez, nem adott értelmezői erőfeszítés nélkül. A viszonyítási alap, amihez képest azt mondhatjuk, hogy egy szöveg megértése nehézségeket okoz, nem más, mint a beszélgetőpartner megértése az eleven dialógusban – s mindezzel Gadamer kifejezetten Platón íráskritikájának belátásait követi. A szöveg nem képes magát megvédeni sem az esetleges félreértésektől, sem az ellenvetésektől, s emez előbbi mozzanat az, amit Gadamer többek között szem előtt tart.

Összefoglalva: a szöveg, illetve a szövegértelmezés hermeneutikai felfogása semmiképp nincs elintézve, megcáfolva azzal, amit Kisbali mond. A filozófiai hermeneutikát szöveghegyek kitalálásának beállítani: durva tévedés.

Kiválóan szemlélteti azt a nehézséget, amire Gadamer a szövegértelmezéssel kapcsolatban fel akarja hívni a figyelmet, Kisbali tanulmányának második fő állítása, tehát az a tézis, hogy a pietista hermeneutika döntő szerepet játszik Gadamer koncepciójában (1279.). Ezt az állítást ugyanis nem lehet úgy igazolni, hogy egyes szöveghegyekre hivatkozunk, az igazolás csak úgy lehetséges, hogy felvázoljuk a gadameri elképzelés egészét, és ezen belül megmutatjuk az adott mozzanatot, azaz jelen esetben a pietista hermeneutika jelentőségét. Ez ügyben Kisbali nem tesz túl nagy erőfeszítéseket. Megfigyelhető ugyanis egy furcsa aránytalanság. Míg a szerző sokat foglalkozik azzal, honnan vehette Gadamer téves idézetét, addig érdemben sokkal kevésbé tisztázza, milyen összefüggésben is merül fel, valamint Gadamer gondolatmenetében milyen szerepet foglal el az, amit a kifogásolt lábjegyzettel alátámasztani kíván. A pietista hermeneutika jelentősége ugyanis legalább két dolgot jelenthet: 1) Gadamer átvesz onnan egy fontos gondolatot; 2) egy fontos gondolat történeti megjelenését, felelevenedését Gadamer itt lokalizálja. Úgy vélem, jelen esetben csak az utóbbiról lehet szó, mivel nem lehet komolyan állítani, hogy Gadamer a pietista hermeneutikától venné át az alkalmazás kérdéskörére vonatkozó tartalmi elemzéseit, hiszen Rambachról, pietista hermeneutikáról a továbbiakban nem esik szó.

Sőt még csak azt sem lehet állítani, hogy az alkalmazás problémája a pietista hermeneutika közvetítésével kerülne Gadamer látókörébe. Az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER kezdettől fogva Arisztotelészre, pontosabban „elméleti” és „gyakorlati” filozófia, illetve tudás arisztotelészi megkülönböztetésére támaszkodik. Az alkalmazás problémáját sokkal inkább ide lehet kapcsolni. „Hermeneutikai aktualitás”-ról Gadamer Arisztotelésszel kapcsolatban beszél, és nem a pietista hermeneutikával összefüggésben. Az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER után is hangsúlyozza Gadamer, hogy a tartalmilag döntő megfontolások ez ügyben Arisztoteléstől származnak (l. pl. GW 7, 222–223. o.). Egy 1980-as tanulmány egyenesen azzal a tudatosan provokatív tézissel indít, hogy Arisztotelész gyakorlati filozófiája az egyetlen teherbíró modell a szellemtudományok megfelelő önértelmezéséhez (GW 2, 319.). Továbbá azt is pontosan lehet tudni, hogy Gadamer érdeklődését Arisztotelész iránt tanára, Martin Heidegger keltette fel még a húszas évek első felében.

Mindez azt támasztja alá, hogy a gadameri hermeneutika mint gondolati pozíció nem függvénye a pietizmusra, illetve Rambachra vonatkozó hivatkozásoknak. Kisbali ezzel nem ért egyet: szerinte nem „*elválasztható egymástól az applikáció teoretikus tartalma, érvényessége és az e tartalom illusztrációjával felhozott történeti vázlat*”, mégpedig azért nem, mert „*érvényesség és genezis*” bonyolult viszonyban áll az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER-ben (1280.). E bonyolult viszony lényegében abban állna, hogy egyrészt Gadamer hermeneutikája „*sajátos restauratív*” jelleggel bír, másrészt hogy amit Gadamer oly szívesen restaurálna, az éppen a pietista hermeneutika (1281.). „*A hermeneutikatörténet eszerint illusztrációját, fundamentumát és intencióját kínálja a gadameri hermeneutikának.*” (Uo.) Ez a beállítás két okból téves. Először is a filozófiai hermeneutika restauratív jellege kisebbfajta képtelenség; mindenesetre Gadamer Hegelt követve a múlt minden szellemi restaurációjának lehetetlenségét állítja, s erre hivatkozva kezd bele egyáltalán hermeneutikatörténeti vizsgálódásokba (IM, 128–129.). Ez azt jelenti, hogy amit Gadamer a gondolkodás történetében kidolgozott perspektívákról mond, az nem olyan történet, aminek helyessége igazolná a

filozófiai hermeneutikát – hogyan is lenne erre képes? –, hanem tartalmi kapcsolódás vagy bírálat, egyszóval dialógus tárgyi kérdésekről. Egyetlen olyan gondolatot sem találunk Gadamernél, hogy valami pusztán azért igaz, meggyőző, mert ez vagy az a személy, irányzat, korszak stb. mondta. Azon lehet vitatkozni, hogy vajon sikerült-e Gadamernek minden fontosabb tézisééről számot adni, azt kellően megindokolni, de az nem kérdéses, hogy ezt megpróbálja – mint minden filozófia. Ha ez így van, akkor tökéletesen félrevezető azt állítani, hogy a hermeneutikatörténet lenne a filozófiai hermeneutika érvényességének forrása, „fundamentuma”. Ugyanígy tévedés – másodszer –, hogy a hermeneutikatörténet Gadamer gondolkodásának „intenciója”, „programja” lenne. Gadamer programja nem szubjektivistá tapasztalatelmélet: tapasztalatelmélet, mert annak leírása, hogy hogyan tapasztalunk műalkotásokat, szöve-

geket stb., s végső soron a világot; nem szubjektivistá, mert úgy véli, hogy az újkori filozófiára jellemző szubjektum-objektum megkülönböztetés, illetve egyáltalán a szubjektivitás mint kiindulópont félrevezető. Függetlenül attól, hogy alapjában véve már Heidegger is valami ilyesmit akart, világos, hogy ennek a törekvésnek semmi köze a hermeneutikatörténethez. Egyébként ez a gondolkodói szándék a magyarázata annak is, hogy miért olyan fontos a görög filozófia, különösen Platon és Arisztotelész, Gadamer számára.

Fenti meggondolásaim szükségképpen vázlatosak voltak. Ha ezzel együtt sikerült módosítaniuk vagy legalább megkérdőjelezniük azt a képet, amit Kisbali László Gadamer filozófiai hermeneutikájáról sugallt – képtelen gondolatok és filológiai tisztességtelenség –, akkor már elérték céljukat.

Olay Csaba

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány és a József Attila-alapítvány támogatásával jelenik meg